

891.79

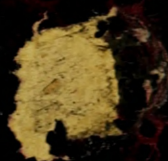
F85

K1906 т

І.Франко

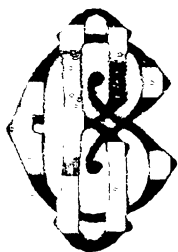
МІСІЯ, ЧУМА.

ПІСЬМІ І САТИРИ

Іван Франко.

МІСІЯ. ЧУМА. КАЗКИ і САТИРИ.

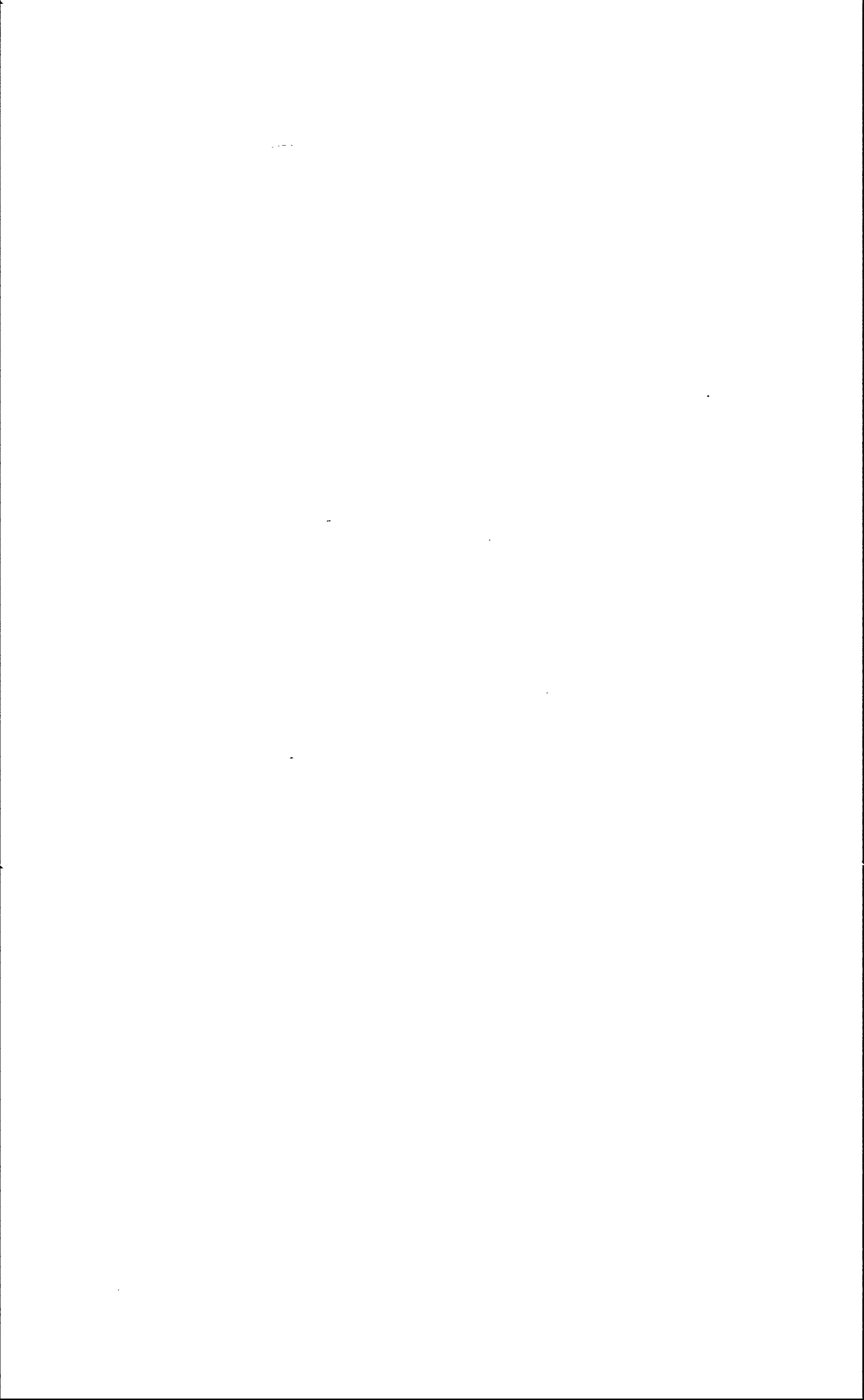
ЛЬВІВ, 1906.

НАКЛАДОМ УКРАЇНСЬКО - РУСЬКОЇ ВИДАВНИЧОЇ СПІЛКИ,
зарєєстрованої спілки з обмеженою порукою у Львові.

З друкарні Наукового Товариства ім. Шевченка
під зарядом К. Беднарського.

З М І С Т.

	Стор.
<i>Місія</i>	3 -- 44
<i>Чума</i>	47—88
<i>Казки і сатири:</i>	
1. Куди дівають ся старі роки	91
2. Як пан собі біди шукав	97
3. Як Русин товк ся по тім сьвіті	124
4. Наша публіка	138
5. Свиня	149
6. Як згода дім будувала	154
7. Доктор Бессервіссер	165
8. Із галицької „Книги Битія“	172
9. Бодяки	177
10. Хома з серцем і Хома без серця	183

МІСІЯ.

I.

Патер Гавдентий родив ся на проповідника і в законі Льюїолі вважав ся одним із найспосібніших і найгорячіших пропагаторів. З ентузіазмом молодця і з головою набитою єзуїтськими схолястичними премудростями лучив він практичний досвід десятилітної дитини. Мрії про сьміле апостольство і мучеництво за віру наповняли його голову і просьвічували в його снах. Чудове небо Італії не манило його; чудеса і пам'ятки Риму в його очах не стояли й одного погляду. Далеко приманливішим блиском сьвітились перед його уявою картини понурого хмарного неба, диких лісів і пустинь з живучими в них ще дикійшими дикарями-поганами, а то й кроваві сцени муки, тортур і смерти за віру. Ті мрії були вихідною точкою всіх його думок, не дозволяли навіть нахлюнутись якій небудь критиці, але концентруючи всі його духові спосібности до діланя в однім напрямі, виробили з нього дикого фанатика, майже нездатного спіймати хід думок відмінних від його власних. Тільки з трудом він укривав свою яру нетерпимість до всіх відмінних переконань під маскою єзуїтської смирности і укладности, до котрої його наломлено ще з малку.

Родив ся він під сільською стріхою, четвертим сином убогого Мазура-халупника в Тарнівськїм окрузі. Із дитинства проведеного в нужденній, на пів розваленій „халупі“ посполу з курми, коровою і телятем та ще з чотирма старшими братами, голими, крикливими і завсїгди охочими побити його

хоч кілька разів у день, — з того непринадного дитинства він виніс тільки два, майже рівночасні, але страшенно неподібні до себе вражіння. Одно вражінє було сьвітле, котре майже осліпило його непривичні дитинячі очі і на ціле житє дало сильний товчок його думкам і мріям: се був короткий, кількохвильевий побут єпископа Войтаровича в хаті його родичів. Було се зимою 1846 р., на тиждень перед страшною різнею. Єпископ ідучи кудись заблудив у снігових заметях і ледво добив ся до їх хати, що стояла досить оддалік на краю села. Хоч і як нужденна була та ліпянка, то все таки промерзлому і майже недужому владиці пожаданий був який-такий відпочинок. Він увійшов до хати, а коні його з саньми остались на дворі, бо не було шопи, де би можна було їх примістити. Патер Гавдентий, що тоді ще звав ся по просту „Симек“, разом з иньшими дітьми заліз за піч, де всі четверо збили ся в одну недвижну, перелякану і зачудувану купку. Він тямить, що бачив, як батько його впав на коліна перед владикою і цілував його снігом обліплені чоботи; як мати розпалила скіпки на припічку, з котрих дим мов навмисне попер просто їм, дітям, у очі, і на тім огни поставила черепану ринку, набила до неї кілька (остатніх в хаті) яєць і почала з них смажити єпископови яєчницю і як він малий почувши незвичайний а принадний запах тої страви, на животі підповз до матери і шепнув до неї (але так, що чути було на всю хату): „Мато, а ја гунке wylize“, — за що мати рівно-ж досадно шепнула до нього: „А nie rójdzies ty ciarachu! bo ci ron biskup skóre wylize!“ Конечно, коли єпископ скінчив яєчницю, ринка дісталась таки йому до вилизання, а він сам і доси не знає, що було головним змістом того сьвітлого і сильного вражіння його дитинства: чи вид пишного убору і поважної постави єпископа, чи вилизана після його підвечірка від яєчниці ринка?

Друге вражінє було страшне, котре мало рівно-ж сильний вплив на цілий стрій його думок.

Були се кроваві сцени різні, а властиво тільки її наслідків. Через віконце батьківської хати бачив він тягнені до Тарнова драбинні вози з помордованими та покаліченими панамі. Кроваві та полупані голови звисали крізь щєблі та волокли ся по снігу, лишаючи за собою сліди з крові і напів плинного мізку. Руки і ноги, облиті кровю, мов зі шкури обдерті, сторчали з возів на всі боки. Все иньше, то була немов одна збита маса кровавого тіла, а глухі стогнання і зойки, що виривали ся з тої маси прошибали душу і подавали на зойки мучених у пеклі душ. Патер Гавдентий і доси тямить, як брати його, вибігши украдкою босі на дорогу, нашли там і принесли до хати одно людське око, щє випало з якоїсь нещасної голови. Вони, діти з жахом дивились на те велике, кроваве око, а в кінці вложили його до черепочка і сховали в якусь шпару в печі, де воно помалу висохло на малий шушеренок. Довго ще пізнійше воно являлось йому в снах, величезне, оживлене, на курячих лапках, кліпало якось страшенно, силувало ся щось заговорити, але не могло. Від тої ранньої пори застрягли в його душу ті кроваві сцени, і пізнійше, під впливом понурої аскези і темних догматів та кровавих мученицьких історій переродились в те горяче бажанє мученицької смерті, котрим він був перенятий, удаючи ся по одержаню благословеньства свого генерала в далеку дорогу на північ з великою і почесною місією — навертати невірних єретиків.

II.

Свій вихід з під батьківської стріхи патер Гавдентий доси вважає чудом. По різанині 1846-го року настав страшенний голод. Літом не зародило, так що вже с початком зими більша часть селян не мала що їсти. Страшно дала ся в тямку Шимкови та зима; доси ще гудуть йому в ухах крики і стогнання його братчиків, що просили у родичів хліба, проклятя і сльози матери, ввижаєть ся повуре, чорне

мов земля лице батька. Потисли морози, брати його почали пухнути з голоду, тіло їх зробилось синє. Батько бігав десь кудись, рідко коли заходив до нещасної хати і час від часу приносив то кусник хліба змішаного на половину з мякиною, котрим усі ділили ся мов манною, то кілька пригорщів зерна, котре то в ступі товкли то на жорнах на двоє на троє роздирали і запарене окропом їли. Тямить патер, як раз батько його приніс відкись повну пазуху сирої кукурудзи і випадково якось розсипав її по землі: і жінка і діти кинулись збирати з землі круглі, золотисті зернята, але притиснені голодом не могли дождатись, поки ступа розтовче а окріп розпарить їх, і збираючи зернята поквалпно, мов злодії одно перед одним, пхали їх у роти і хрупали мов незнати який присмак, поки батько, побачивши се, з люто-сти не почаствував їх ременем.

Але от зближались Різдвяні свята. Батько став чим раз понурійший, почав рідше виходити з хати, а нераз цілими днями сидів під вікном, опершись ліктями о стару полупану скриню, що заступала в хаті місце стола. Вони живились тільки тим, що мати день від дня вижебрала у богатших сусідок: часом пару картофель, часом мищину бобу або дворічної на пів перегнилої фасолі, від котрої у недужих дітей страшно боліли животи. На святий вечір потис мороз, не стало нічого їсти, — старший хлопчик зовсім занедужав, уже й їсти не просив, тільки стиха стогнав і хрипів. Страшним, тупим поглядом зиркав батько час від часу в той темний кут на печі, відки доносились ті рвучі за серце дитські стогнання.

— Jak myslis, dwugo jesse Jontek posiągnie? — спитав він у жінки, що як раз вернула з остатньої, безхосенної хідьби по сусідах, і ціла дрожачи від холоду, скулилась на припічку, встромивши в попіл свої босі, одубілі ноги.

— Gdzie ci tam dwugo, — відповіла вона, swysys, juz charcy.

— No to niech się dzieje wola boza, — сказав батько і поліз на полицю, шукаючи чогось. Мовчки, цікаво слідили за кожним його рухом витріщені і розширені з голоду очі дітей і жінки. Ось він найшов на полиці довгий ніж колодач, найшов під прилавком камінь і мовчки почав острити ніж, встро- мивши його острый кінець в варцаб вікна і час від часу плюючи на камінь.

— Swowiesce, a ty co chcesz robić — скрикнула з невимовним жахом мати.

— Milc babo! — гримнув отець таким страш- ним голосом, що вона і діти затремтіли і дух в собі заперли. Йонтек на печи тихо-тихо стогнав.

— No, dawaj go tutaj! — грізно повернув ся батько до матери, наостривши ножа. Не кажучи й слова, мати мов колода скотила ся з припідка і кинулась йому в ноги.

— Bój się Boga, co chcesz robić? — тільки всего могла простогнати вона.

— Gwupia jesteś, — відказав їй батько. — Psecies wun i tak zyc nie będzie!

І не розговорюючи більше, батько поліз на піч. Верескнули в на пів свідомій смертельній трівозі молодші хлопці і кинулись в найдальший кут. Тільки Йонтек лежав на місці і спокійно мов пташина, на- пів погаслими очима глядів на батька.

— Chodź tu Jontek! — сказав батько і взяв його обома руками по під пахи. Хлопчина тихо за- стогнав, але не пручав ся. Батько зніс його на се- ред хати і положив на стільці.

— Weź miszkę i potsymaj pod gardziela, krwi skoda! — крикнув він до жінки, що мовчки, хлипа- ючи і тремтячи сповнила його розказ.

— Kiej nas Bóg i ludzie opuścili, to musimy so- bie sami radzić, — сказав понуро батько, мов для успокоєня свого сумління, і припіднявши Йонтка за шию, так що тіло і голова звисли на долину, од- ним замахом ножа перерізав йому горло. Покапала кров, у підставлену миску, — кілька разів легко

стрепенувши ся сконав хлопчина. Його тілом опровадили сьвята.*)

Страшні, понурі дні пішли тепер в заклятій хатчині. Огидна страва від разу немов затроїла останки всякого спокою, всякої надії в серцях батька і матери. Діти пажирливо обглодували кісточки свого нещасного брата, не знаючи, що може за кілька день і на них прийде черга. І справді черга прийшла, мясо минуло ся, і по довгій сперечці та плачах матери батько зарізав другого сінка, зовсім ще здорового. По тім страшнім учинку він знов сидів на лаві під вікном, темний мов ніч, а мати поралась коло печи, варячи в горшку мясо і голосячи над ним як над покійником. Що діялось дальше, сего вже патер Гавдентий не тямить: мов крізь сон лишень мерещить ся йому, що й він занедужав, і в горячці чи на ділі бачив повну хату людей, між котрими два були з блискучими шоломами на головах, з когутовим блискучим пірем на шоломах і з стрільбами та блискучими вістрями на плечах. Вони дуже чогось кричали, так що батько й мати дуже трясли ся; инчі люде лазили по всіх закутках і збирали кісточки, потому повязали шнурами батька й матір, поклали на сани і повезли кудись; заплаканих дітей також забрали, пообвивали кожухами і повезли... Патер Гавдентий пригадує собі широку снігову площу, і ледом покриту ріку, і високі кам'яні будинки, і якихсь вусатих панів, котрі його про щось питали ся і котрих він дуже бояв ся, — але що се все значило — він не знав. Швидко й ті пестрі маячення щезли, ніч усе покрила, — він попав у тяжку недугу.

На тім скінчила ся перша доба його дитинства, жите під батьківською стріхою. Анї батька, анї матери, анї жадного з недорізаних братів він ніколи вже більше в житю не бачив, і не чув навіть, що з ними стало ся. Вони так і потонули в темних хвилях того темного часу.

*) Історичне. — *І. Ф.*

III.

Отямив ся він школярем, на удержаню тарнівської капітули. Жив він у „біскупській“ кухні, спав разом з кухтами і послугачами, приймав від них частенько штурканці та насмішки, разом з ними вечерами чистив чоботи канонікам, а в день ходив до школи. Вчив ся з разу тупо: голова забита з малечку тяжкою нуждою не швидко могла приспособитись до приймання шкільної науки, не швидко могла розвинути вроджені свої таланти. Але все таки він учив ся. Єпископ Войтарович, котрий бідного, на пів неживого хлопчину взяв з суду на свої руки, показав ся для него другим, ліпшим батьком. Він пильно доглядав його науки і що неділі кликав його до себе, розпитував про його жите на селі, захочував і напоминав до науки, та так ласкаво і щиро, що малому Шимкови не раз сльози мимохить з очей цускали ся. Але швидко не стало його добродія і опікуна. Єпископ Войтарович, об'їхавши зараз по страшній різні свою дієцезію, побачивши та розізнавши доочне всю глибину морального і материяльного упадку своєї пастви, списав усе в обширнім пропамятнім письмі і вручив його найвисшим властям у Відні. Письмо се довго не могло дождати ся відповіди, аж ось з початком 1852 р. замість відповіди прийшов цісарський декрет, потверджений папою, котрим усунено Войтаровича з його єпископської катедри. Важко задумав ся Войтарович над тим, що в Австрії значить горожанський обовязок, але задума була пізна. Задумав ся він і над долею свого годованця і постановив собі не покинути його, але довести до путя. Від'їжджаючи з Тарнова він забрав і його з собою і помістив його в Кракові у патрів Єзуїтів, заплативши досить значну суму за його вихованє. Тут і розстав ся Шимек зі своїм добродієм на завсїгди.

Нове жите розвернуло ся тепер перед ним, з подобою монастирської строгости, але далеке від

неї на ділі, з подобою серйозної наукової праці, але знов таки далеке від неї. Чим далі, він показував ся здібнішим учеником. Память у нього була на прочуд, — натура м'ягка і податлива, наклінна до чутливости, до ентузіязму, але за те мало здібна до критики. Єзуїти вчасно почали його вважати своїм, а коли по скінченню філософії він і справді виявив охоту вступити до закону, вони післали його до Риму, де мав одержати остаточну, фахову освіту в конгрегації *de propaganda fide*.

Від того часу минуло дванайцять літ. Колишній Шимек зовсім переродив ся, скинув „старого Адама“ і перебувши многи і утяжливі проби в єзуїтському законі, перейшовши по тім довгу і не менше утяжливу науку в конгрегації пропаганди, був прийнятий до закону імени Ісуса під іменем Гавдентія. Ще кілька літ минуло, проведених в практиці сповідника, аж ось в кінці настав той час і та нагода, коли висші церковні влади глянули на патра Гавдентія і побачили в нім знаряд добрий для віддання значної і важної послуги католицькій церкві.

IV.

Між Римом а Петербургом кілька літ уже вели ся переговори в справі інавгуrowаного після 1864 р. „обрусенія“ і оправославлення т. з. Західного краю, в справі ославленого навертаня на православє підляських уніятів. Звісна річ, против „обрусенія“, против нехтованя і нівеченя народности чи то українсько-руської, чи польської Рим не мав нічого сказати. Він боронив тільки інтересів католицизму, то б то своїх власних інтересів, і для тих інтересів готов би був наказати Полякам зректи ся своєї народности і поробити ся „коренно-руськими“, щоб тільки лишали ся католиками, коли-б не був знав, що се до решти підрізало-б його повагу у Поляків. Росія переговори тягла а тимчасом енергічно і сквалпно провадила діло винародовлення і оправославлення всіми можливими адміністраційними способами. Факти

грубого насильства і бруталної неуваги до звичаїв і переконань народніх проривали ся в печать, доходили до Риму в тисячних приватних листах і секретних донесенях польського духовенства. В кінці появила ся в Римі, під проводом Яна Франковського депутація підляських селян уніятів з просьбою до папи, щоб заступив ся за них і не давав їм пропадати в безодні „шизми.“ Франковский, речник депутації, розповідав нечувані речі, коли канцлер папської консисторії, на порученє самого сьв. отця, почав розпитувати його про відносини релігійні на Підлясю :

„Родичі мої мали на Підлясю невеличкий маєток. Батько був добродієм своїх підданих, котрі любили його як свого вітця. І ми, молоді паничі (у мене був ще й молодший брат), з малку сходячи ся і товаришуючи з мужиками, вважали себе немов їх рідними, побратимами ; вони допускали нас до всіх своїх щоденних інтересів і замислів, словом, ми були і бажали бути як найменше паничами.

„Надійшов 1863-тий рік. Я поспішив в ряди повстанців ; мій брат, слабий і каліка, хоч не міг зробити сего сам, але вербував між нашими селянами охотників і навербував їх чималий відділ, котрий довго держав ся в поліських лісах. По упадку повстаня мене зловлено і вислано на Сибір на 8 літ до арештантських рот, брат мусів емігрувати до Галичини, наш маєток сконфісковано.

„Повернувши з Сибіри і розстаравши собі в Варшаві яке таке удержанє, я поїхав у рідне село, щоб побачити, що там стало ся за ті літа, коли мене не було. Які зміни застав я там ! Про руїну нашого маєтку й говорити не буду. Уніятського сьвященника давно прогнано з села, а на його місце поставлено православного попа, уродженого якось Туляка, котрого селяне і не розуміли і всіми силами ненавиділи за здирство.

— Як же ви живете ? — питаю їх по їхньому, по українськи.

— „Zle żyjemy, paniezu“, — відповідають вони мені ломаною польщиною. І почали розповідати, що від коли прогнано їх сьвященика, вони не мають спокою, сумліне мучить їх ходити до православної церкви, але становий велить гнати їх жандармами. Якийсь час вони носили новонароджених дітей до хресту аж до місточка віддаленого десять миль, до латинського ксьондза, до нього-ж їздили сповідати ся і причащати ся, але тепер, коли того ксьондза також вигнано, зовсім уже не мають до кого удати ся, діти живуть нехрещені, молоді невінчані, — „bo to, co por robi, to przeciek nie może być ważne!“

„З сльозами розповідали мені люде про свою нужду, намагаючись притім і зо мною і поміж собою говорити по польськи.

-- Але щож се значить, — спитав я їх в кінці, — що ви й мову свою, як бачу, змінили?

— „A dyc my teraz polskiej religii, to j mowić po polsku musimo“, — відказав один. „Nie chcemo ani ruskiej religii, ani ruskiéj mowu“ — відказав гнівно другий.

„Що було мені чинити серед таких обставин? Очевидна річ, що відводити тих людей від їх опору була-б річ і безхосенна і незгідна з моїми переконаннями. Лишалось тільки одно: подумати, як би можна хоч по часті задовольнити їх потребу, піддержати їх в їх тяжкій боротьбі. Я швидко надумав ся і велїв людям з усякими требами удавати ся до мене, до Варшави. Зразу видивились на мене великими очима, але коли я сказав їм, що мені там лекше буде виєднати їм католицького ксьондза для доповнення всіх церковних церемоній, радо пристали. Правда дорога була далека, але вони частенько їздили туди на торги, а зрештою в такій потребі радо були-б пустили ся і в два рази дальшу дорогу.

„Повернувши до Варшави кинувсь я насамперед до латинських духовних, але на мою тяжку скруту найшов усюди нехить і пряму відмову. Кождий знав, що така діяльність незаконна і пахне що

найменше відсадженом від місця, а то й висилкою в Сибір. Ледво не ледво удалось мені найти одного латинського сьвященика, що був кілька літ на Сибірі, і позбавлений місця жив з праці рук своїх. Він прийняв ся нести духовну поміч голодним духовного хліба Підлясякам. Оба на спілку ми винаймали собі склепик, в котрім продавались усякі потрібні для селян знадоби, як батоги, підкови, реміне, шапки і т. и. З заду за тим склепиком устроїли ми маленьку кімнатку, в котрій давано сьлюби, хрещено дітей, уділювано причастя і хоронили ся книги, метрики і т. и. Для більшої безпеки і навіть з конечности ми поставили себе під власть не варшавського, а краківського єпископа і від нього виєднали собі дозвіл на адміністрованє сьв. тайн та пастирське благословенство.

„Велось се кілька літ. Тисячі народа з далеких сторін тяглись до нас, вступали до нашого склепика і повертали з нього втішні, просьвітлені, піднесені духом. Але вкінци підслїдила нас поліція, наш склепик обшукано, найдено секретну комірку, забрано книги і костельні прилади і обох нас узято до вязниці. Довго морено нас в варшавській цитаделі, хоч ми нічого й не відпирали ся знаючи про нагромаджені супротив нас докази. Вся наша оборона зводилась на те, що адмініструючи сьв. тайни і сповняючи церковні треби після латинського обряду, не забороненого в російській державі законами і то людем, котрі самі того хотіли без нашої намови, ми не чинили нічого противзаконного і гідного кари. Ніщо й говорити, що таке наше толкованє дуже лютило царських чиновників, і що вони, бачучи правду по нашій стороні, силкувались бодай проволочки слїдство до безконечности, притягаючи до нього ті сотки і тисячі селян, котрих імена нашли ся в наших книгах, і допікаючи їм усякими способами, адміністраційного тероризму і бюрократичної тяганини. Товариш мій, слабовитий і сибірською каторгою до останка винищений чоловік, швидко занеду-

жав і був переведений до тюремного шпиталю, в котрім по кількох тижнях і помер. Нічого не знаючи про його смерть, написав я обширне пропам'ятне письмо про підляські відносини і нашу серед них діяльність і під адресою самого царя передав його в руки властям. По кількох днях кличе мене ґубернатор і починає намовляти мене — не слати сього письма до царя, страшачи мене поганими наслідками його тону і змісту. Але я, чуючи свою совість чистою, не дав налякати ся і сказав ґубернаторови, що приймаю всі наслідки і не зміню ані слова з того, що вважаю правдою. Так письмо і пішло. Яке вражінє зробило воно на царя, не знаю, — досить того, що по двох місяцях прийшов з Петербурга наказ: слідство в справі підляських уніятів перервати, і обох увязнених по причині тої справи випустити на волю. Що найцікавійше, так се те, що в тім наказі не було стереотипової в подібних випадках дописки „остро наказавши їм, на будуще сим ділом не займати ся“. Значить ся, мовчки нам дозволено й на дальше робити те, за що ми видержали таке довге слідство.

„Та тільки-ж на лихо виходячи з цитаделі я дізнав ся, що мій товариш помер. Я лишив ся сам в давнім склепику, — навіть забрані книги і прилади віддано мені назад, і скоро тільки розніс ся слух про моє увільненє, зараз почали на ново стягати ся до мене не зломані в своїм упорі підляські селяне. Щоб хоч сяк-так вдовольнити їх бажаня, я почав сам уділяти їм *ad interim* сьв. тайни, під умовою, щоб опісля при нагоді розстарали о поновне і важне доступленє тих тайн від сьвященика. І справді, багато їх з Варшави їздило аж до Кракова в тій цілі, з небезпекою життя перекрадаючи ся через границю. Але се не могло трівати довго. Великі труднощі і кошти подібного виконуваня обрядів реліґійних для многих, особливо біднійших ставали непоборимою запоорою. І от, коли я весною сього року знов заїхав на Підлясє, зібралось довкола мене в лісі

за селом потаємно коло 500 селян депутатів від громад, на нараду, що робити далше. Тут то я й піддав їм гадку — вислати депутацію до Риму і просити у сьв. отця католицького сьвященника спеціяльно в тій ціли, щоб адміністрував сьв. тайни для підляських переслідуваних уніятів і дбав про те, щоб піддержати в них духа твердості і постійности в католицькій вірі.

„Думку ту прийняли зібрані з великою радістю, тут таки вибрали депутацію, і в кількох днях зібрали між собою досить значну суму грошей на кошти подорожі для депутації. Всі вони потаємно перебрали ся через границу, а я виїхавши за паспортом застав їх уже зібраних у Кракові, а потім звидівши гроби польських королів на Вавелю і прийнявши благословенство від тамошного єпископа ми рушили до Риму.*)

Та сумна повість, розповідана по prostu, без прикрас і патосу, зробила в Римі велике вражіє. На засіданю папської консисторії прийшло до бурливих сцен між сторонниками дотеперішньої політики льяольности супротив російського правительства і сторонниками підземної, таємної роботи. Особливо горячими речниками потаємної роботи були генерал єзуїтського закону, патер Бекс і начальник закону Змартвихвстанців, патер Семененко. Вони то переперли на консисторії ухвалу — вислати до Варшави секретного легата, котрий би доочне, на місці, переконав ся про відносини і бажаня підляських уніятів, а коли покаже ся того потреба, в спілці з Франковским адміністрував би сьв. тайни і заспокоював би иньші духовні потреби Підлясяків доти, доки дипломатичні переговори римської курії з Петербургом в тім ділі не доведуть до пожаданого кінця.

*) Оповіданє Франковского списане мною з єго власних уст 1884 р. — I. Ф.

V.

Патер Гавдентий одержавши таку місію, вирушив з Риму до Варшави. По дорозі він не бачив нічого, не чув нічого, не займав ся нічим, а тільки роздумував про важність своєї місії. Інтереси католицизму в цілій одній провінції спочивають на його плечах. Тай ще в якій провінції! Де народ скорше давав стріляти до себе, а ніж мав би відректи ся від певних зовсім для нього незрозумілих догм і від усьвяченого століттями звичаю. Отут правдивий виноградник Христів, велике поле для апостольського діла! Нести тим людям світло правдивої і єдино спасаючої католицької віри, утверджувати їх в святій постійности серед усяких переслідувань, подавати тим „труждающим ся і пліненим“ поклонникам римського престола всяку потіху, яка лежить в вірі і костельних обрядах, отсе його висока і спасенна місія! Серце живійше билось в його груди, груди високо підіймали ся в праведній гордості, що власне його а не иньшого спіткало таке трудне, а zarazом таке почесне завдане!

— І я сповню його, покажусь гідним того довіря, яке в мою ревність положили мої настоятелі, — повторяв він з запалом. Показатись гідним довіря, — висше по над те не сягали його замисли, так само, як уява його навіть не трібувала показати йому ті трудности, які можуть ожидати його при сповнюваню його місії. Він готов був на мучеництво — от і все. Повний тої готовости, повний віри в святість і важність свого діла, а вкінці повний молодечого запалу він їхав у далеку, незнану країну, твердо переконаний, що ті моральні сили в купі з благословенством св. вітця вистарчать до сповнення вложеного на нього обовязку.

В Кракові він задержав ся кілька день, щоб зібрати деякі потрібні інформації і порозуміти ся з єпископом. Тут він прочитав у газетах досить неприємну звістку, що справа підляської депутації до

Риму стала відома російській поліції, і що всіх членів тої депутації ураз із Франковским зараз по їх повороті позабирано під арешт і посаджено до варшавської цитаделі. Була се вість в данім разі дуже погана, бо з Франковским упала для патра Гавдентия перша і найголовніша підпора в його будущій діяльності. Тільки Франковский мав живі і ненастанні звязки з Підлясяками і мав у них таке довірє, яке не легко міг здобути чоловік чужий, хоч і заосмотрений благословенством сьв. вітця.

Задля сеї несподіваної, хоч зрештою зовсім природної притичини приходилось патрови змінювати й увесь плян його побожної вандрівки. Ні за чим було тепер їхати до Варшави, де і так тепер діяльності ніякої не можна буде розпочати, — тож патер надумав їхати просто на Підлясе, в ті села, котрі в Римі мали своїх депутатів. Тут, думав він, найлекше буде йому і пізнати терен своєї будущей діяльності і навязати зносини з народом, а відтак з готовим він поїде до Варшави, де знов при помочи тих рекомендацій, які має з Риму, легко знайде собі пристановище і зможе, нікому не впадаючи в очи, розпочати свою діяльність.

Через Львів і Радзівілів він удав ся до Росії. Дивно зробилось йому, коли в сьвітській одежі, незнайомий нікому, несьвідомий мови ані звичаїв місцевих, висівши з вагону залізної дороги опинив ся серед чужого краю. Куди повернутись? що діяти щоби з початку не зрадитись і не попасть в яку небудь біду? Правда, на мучеництво за сьвяте діло він був здавна приготований і навіть бажав його, але зовсім не був приготований на дрібні, буденні клопоти, на низьке лявірованє перед дрібними поліційними властями, перед жандармами та становими. Від таких людей крім простої та прикрої тяганини ніякого мученицького вінця не діждеш ся.

Невеличке знанє німецької мови виручило його сим разом. Він з'умів порозуміти ся з жидами, і се було його щастє. Жид-балагула за добру плату обі-

цяв ся довести його куди йому треба. Патер сказав назву одного села, яке припадково впало йому на гадку.

— Ов, далеко дуже, тай ще вода тамтого тижня греблю перервала, зовсім не можна туди доїхати.

— Ну, то може туди? — і патер сказав назву другого села.

— І туди не можна, туди й дороги нема, хіба що в зимі по леду.

— Ну, то може тут, — і патер, потіючи та мінячись на лиці сказав назву третього села.

— А, туди можна, се-ж тут і не далеко, більш двадцяти верстов не буде.

— Двадцять верстов? — повторив патер, перший раз в життю чуючи сю дивовижну назву. — А багато вам треба буде дати за дорогу?

— Не багато, десять карбованців, — сказав жид, підіймаючи трохи засмальцьованого капелюха на обголеній голові. Патер не знаючи, що се таке верства, і привичний до того, що по иньших краях кождей звичайно лиш тільки жадає за всяку послугу, кільки йому справді належить ся, подумав, що може дійсно за таку дорогу десять карбованців не багато, і пристав. Хитрий жид бачучи з ким має діло, попросив у нього всіх грошей наперед, на що патер також пристав, думаючи, що такий тут в краю звичай.

— Пан видно не тутешні, — почав балакати жид, коли по кількогодинній чеканці виїхали з поганого жидівського місточка і звільна по глибокім і грузкім болоті волоклись понурою, рівною та мокрою країною.

— Не тутешній, — відповів патер.

— А з далека пан?

— З далека.

— А з відки, коли вільно спитати? — допитував ся жид з влазливістю властивою його племені.

— Не вільно питати, — відбуркнув патер, котрого ціла та жидівська компанія і бридила і боліла, немов би його обсіли воші.

— Як панська воля, — сказав покiрливо жид i обернув ся до своїх коней, так що патер не мiг бачити фальшивого i злорадного усьмiху на його широкiм, обгорiлим, з рудою бородою лицi. Але мовчанка трiвала тiльки хвилию; швидко жид знов обернув ся до патера.

— А до кого пан мають дiло в тiм селi?

— А тебе що се обходить? — офукнув ся патер, чуючи, що се питанє якось неприємно вразило його.

— Та я нiчого, я тiльки хочу знати, де маю заїхати?

— Заїжджай до дiдича! — сказав патер.

— До дiдича? Коли-ж бо, прошу пана, в тiм селi дiдича нема.

— Дiдича нема? як то?

— А так, се село сконфiсковане, пiд урядовою опiкою, а бувший дiдич вмер у Сибiри.

— Гм, то вези мене до сiльського старости. Я маю тiльки де про що розпитати.

— То може пан зараз i назад вернуть?

— Нi, за кiлька день, — сказав патер далеко вже лагiднiйше, чуючи якось мимоволi, що дуже не мудро запрезентував себе перед жидом i що сяк чи так находить ся в його руках. Але жид розвiдавши, що йому було треба, бiльше вже не турбував патера, а обернувши ся до своїх коней, почав звiльна пiдганяти їх, мурликаючи собi пiд нiс якусь пiсеньку. Вечером заїхали до цiли.

VI.

Не зовсiм щасливо вибрав ся патер, велячи везти себе до старости. Староста хоч був, як i його сiвгромадяне, противником православя, але все таки належав до тих заможнiйших та практичнiйших господарiв, котрi вважали лiпшим бодай про око придержувати ся православя, ходили до православної церкви, сповiдали ся i причащали ся перед православним попом i анi дiтей не носили хрестити анi

вінчатись не ходили до латинських ксьондзів. Те тільки й з'єднало йому довіре у начальства, за те був він і постановлений старостою. При тім же недовірливий до крайности, з малечку привичний таїти в собі всяку свою думку, всяке бажанє, староста крім того був строгий в тім, що називав своєю урядовою службою; не думаючи і не розбираючи, сповнював накази начальства, так як привик і вимагав, щоби в його домі всі не думаючи і не розбираючи слухали його власних наказів. Коротко кажучи, староста був материял твердий до обробленя, мов те жилаве та суковате дерево, і дуже лихо надавав ся до єзуїтського апостольства.

Хата старости нічим не відріжнювала ся від иньших сільських хат тої сторони: та сама чорна солом'яна стріха без комина, ті самі низькі не обліплені стіни з маленькими підсліпуватими віконцями, та сама обширна обора з великою купою гною на середині і з вигоном повним бездонного болота. З вікон лив ся кровавий блиск від розпаленого в печи огню і миготів в широкій калюжі, що була перед вікнами. Не без труду дібрав ся патер на сухий, плитами виложений рундук перед порогом старостової хати, вітворив сінешні двері і мацаючи руками в п'тьмі, налапав клямку хатніх дверей. Та й клямка-ж то була не аби яка: гладкий деревляний кілок з прикріпленням до нього деревляним зазубцем; хочачи вітворити двері, треба було сильно пхнути тим кілком від себе, в тій самій хвилі покрутити його з правої до лівої руки і тоді аж тягти до себе скрипучі двері. Не знаючи сього, патер довгу хвилю термосив дверми стоячи в темних сїнех повних диму, і не міг відчинити дверей, поки хтось з хати, чуючи, що якась жива душа добиває ся до дверей, не відчинив їх і не впустив патера до хати. Та й тут не обійшлось для нього без притичини. Двері були низенькі, а очі його від диму повні сліз. Побачивши в кінці сьвітло і не розбираючи більше нічого, він пустив ся йти і що сили гримнув ся чолом о деревляний одвірок.

— O do stu diabłów! — скрикнув патер, хапаючи ся рукою за чоло і входячи з тим побожним привитанєм до хати, де всіх очи в німій ожиданці і навіть трівозі звернули ся на незнайомого пана, щó в таку пізну пору і з таким незвичайним привітом входив у хату. А патер добру хвилю стояв коло порога, осматрюючи рукою набігду на чолі гулю то знов обтираючи сльози з очей. В кінці побачивши, що всіх очи не перестають пильно дивити ся на нього, він зняв капелюх і ступаючи крок наперед сказав:

— Niech będzie pochwalony Jezus Chrystus!

— Na wieki wieków amen! — відказав староста, котрий сидів на лаві кінець стола підперши ліктем голову і ані не рушив ся з місця при вході незнайомого пана. Не чекаючи запросин, патер сів на лаві насупротив печі і почав розглядати ся по хаті.

— Чи тут я у старости сього села? — спитав в кінці, звертаючись до господаря.

— Тут, — відповів староста, не рушаючись з місця і не перестаючи пильно придивляти ся незвичайному гостеві.

Діставши сю відповідь, гість замовк і почав знов розглядати ся по хаті, очевидно не знаючи, що дальше сказати.

— А чого пану від мене потрібно? — запитав староста.

— Мені від вас, добрий чоловіче, нічого не потрібно, — заговорив медовими словами патер, — я прийшов тільки для вашої потреби.

— Для моєї потреби? — здивувався староста. — Я вас не знаю, то щож я можу від вас потребувати?

— Ну, так, — відказав патер, — але я не про вашу власну потребу говорю, а про загальну, про потребу цілої вашої громади, многих тутешніх громад.

Староста витріщив на нього очи, і мовчав добру хвилю, а в кінці не находячи нічого ліпшого сказати, запитав патра грізним урядовим тоном:

— А як ви називаєтесь?

— Шимон Цюра, — сказав патер, в пору пригадавши собі своє колишне імя і прізвище, на котре виставлений був його пашпорт.

— А маєте пашпорт? — питала дальше сердита власть.

Не відповідаючи нічого, патер видобув з кишені невеличку книжочку і подав її старості. Той оглянув єї уважно, подержав одну картку против сьвітла, похитав головою і не випускаючи пашпорта з рук, допитував дальше:

— А відки ви?

— Там прецінь написано, — відмовив патер.

— То все одно, що написано, я вас питаю, — відповів староста. Бідний чоловік не вмів читати

— З Козей волі.

— А який ваш уряд?

— Мій уряд? Я не маю жадного уряду.

— Ну, то яким ремеслом займаєтесь?

— Жадним ремеслом не займаюсь.

— Ну, то щож ви таке? — питав староста, котрому зачинала чим раз більше не подобатись фізіономія його гостя.

— Адже-ж в моім пашпорті стоїть написано, що я торговельний комісант.

— Торговельний комісар? Се що за такий комісар? Я про такого комісара ніколи не чував.

— Не комісар, але комісант, — відповів з ангельською терпеливістю патер. — Я розношу по сьвіті товари.

— А, так, товари розносите! А які товари?

— Дорогі товари. Цінні товари. Найкрасші над усе в сьвіті, — захвалював дивний комісант, і захвалював так горячо, що аж збудив недовірливість у старости.

— Гм, і чого-ж ви з такими дорогими товарами по селах їздите? У нас народ бідний, ні за що навіть хліба купити, не то ваших дорогих товарів.

— О, не бійтеся про те, — скрикнув патер. — Мої товари, хоч найдорожші над усе в світі, але рівно доступні для бідного, як і для багатого. А для бідного, угнетеного, обідраного і гоненого ще доступніші, ніж для багатого і спаношілого.

Староста стояв витріщивши очі. Йому починало в голові мішатися від тої бесіди, котра йому видалась цілковитою загадкою.

— Гм, — заговорив він по хвилі, — Бог його знає, що се за товар такий. А ну покажіть, коли ласка ваша! Але-ж бо я й коробки у вас ніякої не бачу.

— Мій товар в коробках не носить ся. А показати вам його я можу тільки в чотири очі.

Підозріне старости що хвилі змагалося. Що за причина така? Чи се випадково не злодій який, котрих багато по селах волочить ся? І не довго думаючи він підійшов до одного свого хлопця і шепнув йому до уха, щоб побіг закликати присяжного і ще декого з села, а потім сказав до патра:

— В чотири очі? Гм, то хиба аж завтра? Бо нині ніч, на дворі не побачу, а з хати всіх вигонювати не буду.

— Ні, побачите й на дворі, — сказав патер. — Ходіть лишень! Ліпше нині, ніж завтра.

— А гій, се щось зовсім не з проста, — подумав собі староста. — Чи він мене зарізати хоче на дворі, чи може там засідка яка?

Виглянув крізь вікно, — темно, тихо, спокійно, пси під вікнами лежать, — ні мабуть, безпечно. Глянув на патра: невеличкий, сухий, слабосильний, а сам він против нього велитень і силач.

— Ну, про мене, то ходім!

Вийшли на поріг, але патер потягнув старосту дальше, по під вікна, вузьким сухим місцем аж

за угло хати, і не випускаючи його руки з своєї, почав шептати швидко, озирваючись і розслухуючи :

— Я не сьмів у вашій хаті при всіх говорити, щоб вам часом не наробити клопоту, але тут вам признаю ся. Я католицький ксьондз, присланий до вас просто з Риму. Я бачив ся з вашими, що їздили до сьвятого отця, бачив ся з Франковским, і він мені казав удати ся до вас.

— Дурний його піп хрестив, коли так! — буркнув понуро староста.

— А то чому? А то чому? — скwapно запитав патер.

— А тому, що біда буде і вам і мені.

— Яка біда? Прецінь же про мій приїзд ніхто крім вас доси не знає, а ви ченьже не такий, щоб...

— Щоб доніс на вас? Ну, про се не бійте ся! Я вже знаю, чим то пахне. Тоді-б нас обох запакували.

— Ну, так чого-ж бояти ся?

— Чого бояти ся? Ну, добре, що ви приїхали скрито, — а що дальше буде? У мене ви навіть почувати нині не можете, бо у нас почали жан-дармські патролі ходити по селах, ну, і звісно, зараз до старости. А скоро в селі появитесь, то зараз чи жид чи хто небудь другий донесе.

— Але-ж я за пашпортом.

— Те-те-те, будуть вони дивити ся на ваш пашпорт. Тут у нас надзір дуже острый. Подиблють чужого чоловіка, щоб по селах волочить ся, і арештують, слідять, хто такий, відки, за чим? На се можете числити на певно.

Патрови троха недобре зробило ся, коли почув таку рацию.

— Ну, так щож мені по вашому робити? — спитав він.

Староста подумав добру хвилю, а відтак, очевидно постановивши щось, сказав твердо і сухо :

— Ходім до хати! А про все те нікому нічого, розумієте?

Патер не прирікав і не супротивляв ся. Він був дуже якось сам не свій.

VII.

Старостиха подала вечерю: борщ і горячі ба-
раболі. Запросили й патра, але не йшла йому
в горло та вечеря. Якийсь понурий, важкий дух об-
хопив його в тій тісній хаті, повній пари та проси-
ченій запахом квасної капусти, кожухів і людського
поту. Він пильно вдивлював ся в лица людей, що
сиділи поруч нього коло стола: грубі, неотесані
риси, — черстві, спрацьовані руки, осмалені сонцем
і вітрами, немов облиплі землею, з котрої живуть.
В очах їх, правда, тліє огник звірячого чуття, але
зовсім — так бачилось патерови — не сьвітить ся
ясне полум'я яких небудь висших думок, релігійного
пориву, мучеництва за віру. На низьких, тупих чо-
лах видно хиба лїнивство думки і упір властивий
дикарям — чи не се були жерела їх мучеництва?
Щось мов кліщами здавлювало серце у патра. І він
має в ту темну, м'ясисту масу тхнути духа! Має
в тих грубих кльоцах розпалити чистий, сьвятий
огонь, котрим палає сам? І того всего має він до-
конати під ненастанним доглядом ворожої влади,
під всестороннім тиском тисячних, могучих рук?
Яке величезне людські сили по над завдане! У па-
тера руки опустили ся.

Скрипнули сїнешні двері. Здрігнув патер, аж
підкинув ся на стільці. Чи не жандарм? Але се був
не жандарм, а присяжний, котрого староста велів
закликати, не знаючи ще, хто такий його гість. А коли
дїзнав ся, то й похвалив себе, за те, що велів по-
кликати присяжного. Присяжний був завзятий уніят.
Його брат їздив у депутації до Риму і зараз по по-
вороті був арештований, а присяжний по його го-
лові приняв на себе рід верховодства в невеличкій
унїятській громаді. Правда, і присяжний таїв ся су-
проти властей зі своїм уніятством, але про те був
він чоловік сьмілий і доволі рішучий, готовий в разі

потреби потерпіти за свою віру. От тому то чоловіки задумав староста здати до рук свого гостя, з котрим сам не знав що почати.

Присяжний увійшов у хату і привитав ся. Його просили сідати. Він сів, закурив люльку і мовчав, з властивою нашим селянам рівнодушністю чекаючи, поки староста перший не заговорить до нього. На гостя глянув раз і, бачилось, зовсім не був цікавий ще раз дивити ся на нього.

Повечеряли. Староста почав розпитувати присяжного про всякі байдужні речі, а патер за той час роздивляв ново прибулого. Був се високий, молодий ще чоловік з отвертим лицем, коротко обстриженими русими вусами і довгим русим волосем. Спокійна рівновага і сила виднілась в його рухах і поставі. Ясні очі гляділи розумно, троха навіть хитро; говорив звільна, повагом, немов надумуючись перед кожним словом.

В кінці староста відпровадив присяжного в кут і почав з ним щось шептати. На лиці присяжного виразилось зразу зачудуванє, далі мигнуло щось ніби проблиск радості, а в кінці залягла звичайна задумчива рівнодушність. Вислухавши старостового оповіданя він хвилию стояв, мов надумуючись що діяти; по тім узяв шапку і звертаючись з ушанованєм до патера сказав:

— Ходіть за мною!

Патер попрощав ся з старостою, поздоровив всіх у хаті і в темну пільму пішов за присяжним. Довго йшли мовчки, з трудом пробираючись по глибокім болоті. Тільки сірі калюжі сьвітились перед ними час від часу, та кріслаті верби понуро шуміли край улиці. Пси уїдали по подвірях, не важучись однакож вибігати аж на вулицю. Зрештою нічого не було видно.

— Так ви аж з Риму? — заговорив в кінці присяжний приглушеним, троха навіть тремтячим із зворушеня голосом.

— Так, — сказав патер. — Святий отець почув про ваше горе, хотів би потішити вас.

— Ох, тяжке наше горе, — простогнав присяжний. — От і тепер побрали наших, узяли й мого брата. Вже два місяці — ані слуху, ані духу. Де він, що з ним — Бог знає. Казав становий, що вже й не побачимо його ніколи. Жінка лишилась, діти дрібні — ридають, плачуть.. Тай чи одні вони! По всіх селах те саме.

— Бог надія наша.. Для його слави й потерпіти треба. Він для нас більше терпів, — промовив патер.

— Так, так, ми се знаємо! Ми й не нарікаємо, хоч і як тяжко приходить ся. О, поздоров Боже вас, що ви не злякались труду і небезпеки і прибули до нас! І кажете, що прибули потішити нас?

— Так, словом божим, — сказав патер, котрому якоеь ненаручно зробило ся при тих словах. З бесіди сього мужика тремтіло тяжке, наболіле горе, а у нього на серці так було тяжко, так якоеь мутно і мляво, що він не чув у собі доволі сили навіть словом божим потішити тих зболілих. Йому так і ввижало ся, що всяке слово буде для них не правдивою потіхою, а тільки хвилевим забутєм, по котрім вони прокинуть ся на нове горе.

Тимчасом присяжний приступив до нього зовсім близько, нахилив навіть голову, і немов боячи ся, щоб ті шумливі верби не підслухали його слів, прошептав:

— Ну, а добрі вісти привозите? — А коли патер, мабуть з зачудування якийсь час нічого не відповідав, він додав сам до себе. — Ну, се вже певно, що воно щось не без того; адже-ж дармо-б ви не їхали з Риму аж сюди.

— Про які се добрі вісти ви питаєте? — спитав здивований патер.

Присяжний ще таємнійше прошептав:

— Хиба-ж ви не знаєте? Ті, що нам обіцяв той пан, що збирав депутацію.

— Щож він обіцяв вам?

— Ні, ви прецінь мусите се знати! Він казав, що як наші являть ся перед сьвятим отцем, то сьвятий отець накаже цареві, щоб нам дав спокій вірити як нам серце каже.

— Се вам казав той пан?

— Ну, та вже-ж! Хиба-ж інакше ми були-б тратились на ту депутацію?

— Ні, бідні люде! Анї той пан не міг вам того казати, анї сьвятий отець не може того зробити. Не може наказати. Сьвятий отець тепер такий самий невольник як ви, так само терпить переслїдуваня. Сьвятий отець молить ся за вас, буде просити за вами, але наказати нікому нічого не може.

Патер може й сам не знав, яке важке, потрясаюче вражінє зробили його слова на присяжного. Висока стать його подалась, угнулась, мов зломана. Бачилось, що се зломалась головна підпора його віри. Адже-ж віра в непобориму силу і безмежну власть сьвятого отця творила властиве ядро їх релїгїї! Бідний патер і не підозрївав того, що замість обудити в тім чоловіці милосердє до пригнетеного та страждущого сьвятого отця, він вивалив самий фундаментовий камінь з під будинку його віри.

Присяжний довго мовчав. Патрови страшно вже навкучила хідьба серед пїтьми по нерівній болотяній дорозі, де ноги стрягли трохи що не по колїна. Його стегна пекли мов приском посипані від непривичної натуги, а дорозі все не було кінця. Правду кажучи, патер не знав, чи вони йдуть селом, чи лісом, бо ніде не видно було найменшого сьвітелця, що блимало з вікон. В кінці присяжний зупинив ся.

— Слухайте, отче, — сказав він. — Я не веду вас до своєї хати, бо у мене за багато людей, не-вигода, діти дрібні. Ось хата мого брата, — вона тепер стоїть пусто, — тут будете безпечні, а їди і всего що треба, я вам достарчу. А завтра вечером зйдуть ся всі наші, то послухаємо, що нам скажете, і треби поробите. Від року вже у нас ні хрестин,

ні слюбів не було таких, як Бог приказав. Тільки деякі до Кракова їздили. Одно тільки прошу вас: не говоріть людям того, що говорили мені, — знаєте про сьвятого отця.

— Не говорити? А то чому?

— Бо всіх зневірите. За щож нам, бідним людям і держати ся, коли остатня надія на сьвятого отця покине нас? Може бути, що воно й правда те, що ви говорили, але я тому не вірю, бо не хочу вірити. А другим нікому того й не згадуйте, бо все попусти. Говоріть, що знаєте, але підтримуйте нас, не знеохочуйте!

Патер сам себе не тямив з остовпіня. Ось воно як! Ось на яких основах стоїть тут унія! Ось за яку правду ті люди гинуть, руйнують ся і йдуть в тюрми та на вигнане! В голові йому мутило ся; йому здавалось, що попав у якусь глибоку дебру з обривистими берегами і надармо шукає з неї виходу.

VIII.

Тяжка, безконечно довга була та ніч для патра Гавдентія! Сам самісїнький, запертий в опущеній хаті, в котрій пахло вохкістю, віяло ще не зовсім засохлими сльозами, він не міг ані на хвилю заснути. Вржіння прожитого дня хоч не дразнили його нервів яркими картинами, але проймали цілу його істоту якимсь холодом, от як проймає нас дрібненький осінний студений дощ. Невеселі думи ворухили ся в його голові і прогонювали сон з його повік; але може ще дужше прогонювали його иньші недогоди: затхле повітре пустки, тверда, тільки з соломи, верети і солом'яної подушки зложена постіль, і блощиці, котрі виголоднівшись, з усіх кутів у п'їтмі так і налазили, так і впивали ся в його тіло. Немов посолений пискір вив ся патер на твердих дошках; з разу старав ся вмовити в себе, що все те — заслуга перед Богом, що все те — терпіння нерозлучні з усяким великим ділом, з апостольством. Він навіть на хвилю уявив себе древнім аскетом,

що прикладає хробаки до розгноєної рани з словами : їдьте, що вам Бог призначив. Але його нерви, непривичні до такого мучеництва, не давали спокоїтись такою філзофією; він кілька разів зривався, ходив по хаті, що крок зачіпаючи в п'їтми то ногами то головою за якусь несподівану заваду. Радо був би засьвітив сьвітло, але сьвітла нїякого в тїй проклятїй норі не було. Думав якийсь час пробути всю нїч на ногах і аж рано покласти ся, але втома перемагала його, а надто ще й холод проймав страшною дрожею його тїло. Цокочучи зубами, скулений, умучений, мусїв патер рад не рад знов лягати на свою постїль з тим почутєм, що лягає на тортуру. Перші укушеня блощиць витискали зовсїм не побожні проклятя з його горла; він почав шарити руками по своїм тїлі, роздавлюючи множество тих насїкомцїв, котрих відразливий запах ще дужше дразнив його нерви. Але в кінці таки втома взяла своє: помимо всеї муки і невігоди він заснув коротким, неспокїйним сном.

Тай снїлась йому та сама погань, котра весь нинїшнїй день переслїдувала його. Хитрі, вкрадливі очі його візника-жида так і ярїли перед ним, усьміхнутї, немов говорили: го, го, знаємо тебе, знаємо! Він нїби хрестить ся, а з очей роблять ся дві бараболї, що так і застрягають йому в горлї, давлять і печуть його в нутрї. Він знов хрестить ся і просить у Бога ратунку, а з бараболї робить ся величезна блощиця, червона, луската, з довжезним жалом, з гачковатими ногами, і лїзе просто до нього, намагаючись вбити йому жало в груди, щоб виссати кров з його серця. Якась неописана трївога огортає його і він кидає ся з усїх сил утїкати перед страшною потворою. Перед ним безконечно довга і безконечно грузка дорога гине далеко в млї; болото цїлими грудями чїпляє ся його нїг, — але трївога острим жалом жене його без віддиху. За собою чує він якесь несамовите сапанє, щось немов крики погрози і насьмішливий регїт, і бїжить, бїжить, дух у собі запираючи, спотикаючись, на силу витягаючи

ноги з болота. Але вже сили опускають його, в грудях не стало віддиху, страшна судорога убезвладнює натомлені ноги, — оглянувсь, а тут же за ним страшенна потвора з наставленим жалом — ще крок, і з несамовитим криком розпуки він паде на землю, о пень головою... і в тій хвилі прокидає ся, справді на землі. Кидаючись у сні він скотив ся зі своєї дощаної постелі і впав на землю, вдарившись при тім головою о прилавок.

Було вже над раном: в хаті почало троха розвиднюватись, а властиво, як кажуть, „іно що вікна трохи побіліли.“ Патрови стало ще холоднійше, ніж було в ночі; він мусів устати і ходити по хаті, щоб троха розігріти заціплі суглави. Невесела та досвітна година в бідній сільській нетопленій хаті, — але подвійно невесела була вона для патра Гавдентія. Не тільки, що ціле тіло боліло його, що всі кости були мов переломані, а в голові шуміло і тріщало від невиспаня, але і в душу помимо горячої молитви не хотів злинути той небесний, світлий супокій, котрий патер уважав конечним до всякого апостольства.

— Боже мій, — стогнав він із глибини свого душевного розстрою, — що я їм скажу? як я промовлю до тих серць, затвердлх у горю і в темоті? Чи здужаю я дібрати ся до живої струни в їх душах і порушити її так, як се найліпше для Твоєї хвали? Боже мій, пошли мені силу, пошли мені огняний язик, навчи мене трафити до їх серця!

Але огняний язик не являв ся; натомлена думка патрова не могла зібрати ся і зосередити ся; увага його розбігла ся на околичні предмети, що з наставанєм дня звільна виринали з нічних `потемків і чим раз різче набивали ся патровим змислам у всій своїй непринадній подобі. Глиняна піч без комина займала чверть хати; чорні від диму стіни понуро як могила гляділи на него: дощана постіль і безногий, топором тесаний стіл, отсе крім грубої верстви пилу і сьмітя був весь спрятан в тій нужденній хаті. І серед такого окруженя мав патер розігріти

свого духа, найти огняне слово, щоб ним проняти людські серця?

Настав ранок, сірий, млистий, понурый. Патер ходив і ходив по тісній хатчині в зад і вперед, дожидаючи людей; звільна, з трудом він укладав собі велику бесіду, котру мав виголосити до зібраного народу. Аж зачалапкали кроки в болоті і ввійшов той самий присяжний, що його вчора припровадив сюди.

— На добрий день вам, єтомость, — сказав він і почав з'за пазухи своєї полотнянки виймати вузлики з їдою і фляшку з вином. — От я приніс вам дещо, покріпіть ся, бо нині жде вас добра робота, а в ночи ви певно не спали добре.

— Яка робота? — спитав патер.

— Від двох літ слюби позатверджувати, дітей похрестити і повисповідувати всіх нас, що не віримо в шизматицького Бога. Щож, чи ви лишитесь у нас, чи ні, того не знаємо, а коли вже вас Бог приніс сюди, то нехай хоч тільки користи маємо з вас.

Дивно якось вразили патра ті слова. Він сам не знав, чи тішити ся витревалістю тих людей, що так уперто не хотіли „вірити в шизматицького Бога“, чи смутити ся їх низьким способом думаня, що зараз хочуть використати по своєму його присутність. Але не було коли роздумувати довго. Присяжний нукав, щоб патер їв швидко, бо зараз люде почнуть іти; для всякої безпеки він заладив так, щоб приходили за чергою малими купками, щоб не звертати уваги посторонніх.

— То вся католицька громада не збере ся? — запитав патер.

— А нехай Бог боронить! — сказав присяжний. — Тут через кілька хат сидить жид арендар. Я й так боюсь, щоб лиха не було! Ех, єтомость, тяжко нам жити! На всі боки пильнують, стережуть, як диких звірів. І за що? За те, що батьківської віри держимось, що Бога відреклись не хочемо і царя за Бога не признаємо!

Патер видивив ся великими очима на мужика. В простих мужицьких словах було щось таке, що глибоко зворушувало його. Мужича льоїка, груба, далека від правди (патер знав, що аргументи присяжного далекі від правди) все таки вдаряла його, бо в ній виднілась власне та елементарна сила, що піддержувала той нарід; в ній тремтіли голосні ноти перебутих терпінь і оскорблень і того сьвятого обуреня на всяку тиранію, котре й тоді не перестає бути сьвятим, коли льоїчна підстава його не зовсім правдива.

Заледво патер сяк чи так покріпив ся (а страви, принесені нині присяжним, були не звичайні мужицькі, а троха добірнійші і смачно зготовлені, знать на громадську складку), коли почали й люде приходити. Звільна чалапкаючи по болоті, тайком озираячись на всі боки, а з лицами так рівнодушними і деревляними, мов ні про що в житю й не думали ніколи, приходили то матері з грудними дітьми до хресту, то молоді господарі з молодицями до сьлюбу, то старі діди і жінки до сповіди і причастя. Мовчки входили вони до хати, хрестили ся входячи, приклякали перед патром, що сидів при столі з стулою і в комжі, цілували його руки і сподоблялись сьв. тайн. З важким чутем глядів патер на ті одуті, безвиразні, негарні лица, нераз попідбивані, поморщені, з видними знаками сліз, голоду, недуги: важким чутем проймав його дотик тих рук, рапавих мов пильники, твердих і чорних, нераз сухих мов скіпи, і тих уст, посинілих або зівялих без радісного усьміху, без щирого, дружнього слова приязни, любови та науки.

— Боже мій! — зойкало патрове серце, — отут поле до праці! І за яку-ж то кару Ти не дав пастирів добрих сему стаду?...

ІХ.

Весь день патер справляв треби, терпеливо, уважно і невтомимо. А над вечір громадка мужиків

зібрала ся в сїнех хати; прийшов і староста і почалась доволї оживлена розмова. Коли патер висповідав і запричастив остатнього, мужики вїшли до хати.

— Велике спасибїг вам, єгомость, за вашу ласку, за сьвятї тайни, — сказав присяжний. — А тепер збирайте ся, поїдемо.

— Куди? — спитав патер.

— В друге село; тут вам довше не можна бути.

— А то чому?

— А тому, — сказав кланяючись староста, — що можуть жандарми надїхати вночи, а жид-арендар весь день сидїв у вікні і зазирає, хто йде сюди. Хто знає, чи там уже не знають про вас. А як би, не дай Боже, вас тут зловили, то і мені і цілому селу така біда буде, що й не приведи Господи.

— Ну, добре, коли їхати, то їхати, — сказав патер. — А ви на другім селі вже оповістили кого, що я приїду?

— А вже-ж. Ще рано парубка на кони послали. Сказано: добре. Все там буде для вас готове. Зробіте там що треба, вони відвезуть вас дальше, обїдете за чергою всі села, а тоді вже як воля ваша, чи за границю, чи до Варшави, чи куди схочете.

Лице патрове розяснилось. Така перспектива, яку тут показав йому простий мужицький розум, була також не погана. Він порозумїв, що не на стїлько внутрішній зміст, кїлько зверхні форми католицизму дорогої для тих простих людей, і що піддержуючи ті форми, він на разі сповнить головну часть своєї місії. А дальша, глибока робота піде за тим, звільна, як до обставин і часу. В таких думках він зібрав ся, закутав ся як мога і попрощавши ся з людьми, пішов з присяжним грузкою стежкою по за село півперек піль то понад річку, якимись крутими і безконечними манівцями до того місця за селом, де на нього чекав невеличкий, парою добрих коней запряжений візок. Коло воза стояв підсадкуватий, середніх лїт мужик, в старім кожусї і з кожушаною шапкою, засуненою аж на очи.

— Чи ви, Боровий? — спитав його присяжний, не можучи в сумерку розпізнати його лиця.

— Я, — відповів Боровий, а по хвилі додав: — Чи се єгомость?

— Так.

— Niech będzie pochwalony! — озвався Боровий до патра і з низьким поклоном підійшов до нього і поцілував його в руку.

— А що, дорога безпечна? — питав далі присяжний. Боровий став і почав чухати ся в потилицю.

— Гм, та ніби безпечна, а там, хто його знає! Кóли-б тільки оті прокляті жиди не нашкодили!

— Жиди? Ну, певно, що вони не від того, коли тільки що небудь дізнають ся.

— То тож то й біда, що мабуть усе знають.

— Усе знають! А то яким способом?

— А лихий їх знає. Боюсь, чи не той проклятий Гершко, балагула... — І не докінчивши, він звернув ся до патра: — Чи ви єгомость не їхали з таким рудим, зизоватим жидком?

— А, з ним, — відказав патер, немило вражений тим питанєм.

— А чи не випитував він вас: хто ви, куди і за чим їдете?

— Випитував.

— І що ви йому сказали?

Патер коротко розповів мужикам свою розмову з жидом.

— Ну, так і є, — сказав Боровий, — з такої бесіди він мусів догадатись, що тут щось не з проста. Ніякі комісанти у нас по селах ніколи не їздять. Ще щастє ваше, що просто не завіз вас до станового.

— Але як же се? Що він міг підозрівати? — скрикнув патер, і почув, як йому по під груди зробилось горячо, а по за плечима мов морозом потягло?

— Що міг підозрівати, то лихий його знає, але я те тільки знаю, що лишивши вас, він ночував

в нашім селі в шинку, а вчера рано жиди з ним разом їздили до станового. Того й ждати, що сеї ночі всі дороги жандармами та десятськими обставлять.

Патер стояв мов у воду опущений.

— Ну, чень то воно так зле не буде, — зачав потішати присяжний, що привів патра, але не вспів докінчити своєї бесіди, коли на полі від села показав ся якийсь парубок на коні. Він гнав конем що сили, але бідна худобина, стригнучи в розмоченій ріли по коліна, засапана і спінена очевидно остатніх сил добувала, щоб хоч в десятій частині вдоволити вимаганя їздця.

— Сховайтесь, єгомость! — крикнули оба мужики, побачивши їздця.

Патер, тремтячи і блідий, схилив ся і шмигнув у ліс. Мужики стали коло воза і спокійно дожидали, хто се такий їде. Швидко пізнали, що їздець — свій чоловік, але по його тривожнім лиці могли догадувати ся, що везе не найкрасші якісь вісти.

— Ну, Богу дякувати, що я ще застав вас, — просапав він ставши на місці і злізаючи з коня. — Але то їзда була, нехай Бог боронить.

— Ну, та що там такого? За чим тебе вислали?

— Та що би такого, — погано тай годі! Становий приїхав, питає: „Де ви того бунтівника поділи, що тут був?“ Старшину вже в пута закували, але він ні до чого не признає ся.

— А щож каже?

— А, каже, був у мене якийсь панок, переночував тай пішов дальше, — на тім і затяв ся. Становий лютий такий, що крий Боже, а посіпаків цілу хмару з собою навів. Так ото я гнав сюди, щоб сповістити вас, що ні до якого села вам і показувати ся з єгомостем не можна, — всі дороги будуть обставлені, а завтра може й облаву зроблять по лісах.

Патер Гавдентий в поблизьких корчах чув усї ті слова, і хоч не багато розумів „мужицького“ го-

вору, то все таки одно було йому ясне; що тут йому доведеть ся пропадати. Ота величезна, самодержавна і шизматицька Росія, котру він доси знав тільки з оповідань, а представляв собі як якогось тисячиголового дракона, готовилась тепер вхопити його в свої могучі лапи, здавити і зімняти, як пилину, закинути десь у бездонну пропасть, у глуху темряву, до котрої не доходить ані промінчик сьвітла, відки не долетить на сьвіт ані один зойк катованої жертви. Пропасти! пропасти! Не то що не зробивши, але навіть не зачавши великого діла! Пропасти за те одно, що посьмів ти ступити на ту закляту землю, що посьмів простягнути руки против могутого кольоса! — Такі думки шибали в голові патера, і смертельна судорога потрясла цілим його тілом.

Тимчасом мужики стояли коло воза і стиха надчимось радили. Вже густий сумерк наляг на поле, і в тім сумерку їх постаті в грубих кожухах, в пелехатих шапках на головах видавались якимись зловіщими, дикими. Над чим вони радять? — думав патер. Чи не думають вони для вратованя себе самих видати мене в руки станового? І він наперед уже почав обурюватись на підлоту тих варварських людей, на їх трусливість і низькі думки. Але поки ще зміг достаточо вглубитись в своє праведне обуренє, присяжний кликнув його, щоб наблизив ся до них.

— Ну, єтомость, — сказав він рішучо, — в злу пору ви вибрались до нас, дальше вам їхати годі.

Патер стояв і вдивлював ся пильно в темну далечінь, не кажучи ані слова, а тільки думаючи собі: — Ну, ну, зачинай відки хочеш, а я знаю, голубчику, до чого ти дійдеш!

— І тут вам лишатись годі; не нині, то завтра попадете в руки посіпаків.

— Так щож робити? — спитав безнадійно патер.

— Вертати назад за границю.

— За—гра—ни—цю? — процідив зачудований патер. — Хйба-ж се так легко?

— Не легко, але можна. Ми знаємо лісові стежки, спробуємо перевезти вас.

— Ви?

— Ну, та вже-ж що ми, а не ангели небесні. Ми вже порадились: Боровий повезе вас.

— Ну, а гранична сторожа?

— Мусимо прошмигнути.

— Ну, а як тут за вами шукатимуть?

— У мене дома вже знатимуть, що сказати.

— Ну, а як зловлять по дорозі?

— Га, то пропадемо. Раз мати родила.

Аж тепер патер бодай троха порозумів, над чим радили мужики; порозумів, які глупі, низькі і підлі були його підозріння, як твердо і безповоротно готові були ті люде рішитись на таке діло, за котре заплати не могли ждати ніякої, але в котрім могли стратити все, що тільки для чоловіка є найдорожше на сьвітї. Перший раз глянув він на тих простих варварів не тільки з подивом, але і з глибоким поважанєм.

— Ну, не пора гаятись, — сказав Боровий. — Сідайте, єтомость! Хоч то ніч довга, та я боюсь, щоб по півночи не зробилось місячно, — се для нас була би просто загибїль. Треба спішитись.

Коротке, але щире було прощанє патра Гавдентия з присяжним. Забуваючи про всі ріжницї стану, званя і осьвіти, патер щиро поцілував ся з мужиком, як був би поцілував ся з рідним братом; забув навіть поблагословити його, так цілковито в тій хвилі переважив в нїм чоловік над сьвященником. Відтак сїв на візок, закутав ся за порадою Борового в грубу, брудну плахту, що була на возі, — Боровий сїв також, взяв віжки і батїг до рук, і вони швидко поїхали вузьенькою доріжкою по під лїс в противний бік від села, мов потонули в темній, непевній і необмеженій далечинї.

Х.

Тихо, похнюпившись сидів патер Гавдентий на візку, встромивши ноги в солому і час від часу здригаючи від холоду. Тихо, понуро було і в його голові, в його серці; утома взяла верх; думки, мов промоклі пташки в слоту кулились і безсильно падали до долу; одно бажанє пересильовало всі иньші: коли-б швидше дохопитись спокійного, безпечного, теплого кутика! І візник не мав охоти до розмови, — тай не до розмови мабуть було йому там, де треба було не двох а чотирех очей, щоб серед пільми не змити з дороги, не битої, а лісової, зрадливої, неїждженої доріжки. Зрештою і чотири візникові очи тут мало-б на що здали ся, особливо коли вїхали в ліс, мов у темну, бездонну нору. Боровий, бачилось, і не силував ся тепер поводити кіньми, а лишив їм волю; привична мабуть до такої їзди худоба хоч звільна, але певно і обережно ступала наперед, і тільки час від часу стукнуло колесо о пеньок або пірнуло по саму маторчину в глибокій вибоїні, даючи тим вправному візникови пізнати, що їдуть справді доріжкою, а не якою небудь лісовою прогалиною.

Перший раз на своїому віку находив ся патер в такім великім лісі і то ще серед таких незвичайних обставин. Не диво затим, що ввесь той фантастичний чар, уся могуча лісова гармонія безконечною хвилею вдарила на його душу. Вохкий лісовий холод, позбавлений тої різкості, що на вільнім полі, осьвіжив його, розширяв віддих і прискорював біте серця. Широко отворені очи сквапно ловили найменший відблиск сьвітла, сверлували густу пільму під коронами столітніх сосон та шибали долі їх могучими пнями, що бовваніли мов безконечний ряд уоружених і готових до походу велитнів. Гой! Гукнула десь далеко сова, застогнав протяжним, безконечним стогоном вітер між вершками дерев, і якась дивна, неописана туга налягла на патрове серце. Куди се я тягну ся? За чим? В якій ціли? Для

чиєї користи? Суха гилька, стручена вітром з дерева, хруснула під колесом. Отсе й моя доля, — думав патер, — та тільки де те зелене, могуче дерево, при котрім я виріс, від котрого мене відірвано? Нема його, а може й є, та я його не знаю. Суха гилька, кидана з одного кінця сьвіта на другий, поки яке колесо не роз'їде та не переломить її. Уява його мимоволі перлась в гору, понад се море вохкого холоду і густої тіни, під темний небозвід. Чорні пні дерев росли-вистрілювали в якихось безмірно високих кольосів, темних, невдержимих, що головами, сягала аж до неба, а своїми чорними сунтаннами закривали місяць і зорі. Ось вони ушикувались в ряд, в півколесо, і тихо, мов хмара пливають на схід, на північ. Їх стопи підривають ґрунт, мов повінь; їх руки сїють якесь сїмя, що убезвладнює всякий опір, а їх голови — ні, у них нема голов, тільки капелюхи на плечах, — у них у всіх одна голова, кольосальна, висока, сїяюча якимсь неземним блиском, а з тої голови безконечним роєм роять ся темні замисли, проклятя і благословенства, інтриги і геройства, — і летять мов чорні блискавки на всі кінці сьвіта, і новою силою наповняють страшні легіони, женуть і кермують їх, мов вітер хмару, далі, далі, далі, а куди? до якої ціли?

— *Ad majorem Dei gloriam!* — застогнав вітер понад лісом, зашептали хитаючись сосни, заскиглила нічна птиця.

— Так, се ми! — думалось патрови, — *ecclesia militans!* І груди його розширились, піднялась голова в гордім почуттю, що і він частина тої сили, котрій ніщо, ніщо на сьвіті не може оперти ся.

Але що се за нові дива снує перед ним невгомна фантазія? Здаєсь йому, що з низу, з землі виростають якісь нові лицарі, страшні, невловимі. Мов бульки на воді в слоту, мов блискавки на небі в тучу проривають ся вони то тут то там, проскакують несподівано мов метеори і кидають ся в ле-

іони темних велитнів мов вируючі гранати. Зату-пали об землю темні лґіони; стократ сильнійше заgrimіли зверху слова анатем і проклять, але страшних грохитливих бомб чим раз більше і більше. Куди оком скине, всюди земля нагороїжилась яки-мись блискучими, острыми кільцями: се вершки шоломів підростаючого нового лицарства. Застогнали в один голос темні лґіони; від краю до краю, від моря до моря поніс ся їх стогін, а нове залізне лицарство росте й росте з під землі, звільна, сутяжно, але ненастанно. Вже голови виринули, могучі плечі одно в одно підносять ся, заковані в непробиті панцирі. Глухо гуде земля і стогне, плодячи таке племя; мабуть не стогнала так, зрощаючи такий сам овоч із Кадмових гадючих зубів. Тисячі лиць ворожо насторожились на патра, тисячі очей стрілами впились в нього, — ось і тисячі рук, незлічимі як конарі в лісі, грізно підносять ся против нього, придавлюють його одною безмірною ватагою своєї погрози, і з тисячних уст роздаєть ся оглушаючий грим:

— Не твоя побіда! Ratio vincit!

— Sanctus! Sanctus! Sanctus! — скрикує патер і прокидаєть ся, — але грохит грому таки ще гуде в його ушах. Що се? Де поділась темна фігура візника, щб копичкою торчала перед ним на возі? Нема візника, а прецінь коні летять як скажені, і придушений голос мов з під землі стогне: Вйо! вйо! Що се такого? Патер протирає очи, щб ліпше розглянутись, коли в тім тут же з-за сосни, майже над самим його ухом роздаєть ся страшений — не крик, а рев:

— Стій!

— Niech będzie pochwalony Jezus Chrystus! — пробелькотав патер, зовсім завмерши і не пануючи над своїми устами.

— Вйо! вйо! — сичав придавлений голос зі споду — і добуваючи остатніх сил рванулись коні наперед і помчали яко вихор. Хвиля була грізна.

— Ниць! ниць! — сичав той самий голос до патра, але сей оголомшений страхом і несподіван-

кою ані не чув, ані не розумів тої перестороги. Та в одній хвилі він порозумів її. Тут же обіч нього блиснуло зелізо, загуділо щось у повітрі з страшенним розмахом, і важка кольба салдацького ружя мов грім упала йому на плечі. Як би троха висше, була-б розбила йому голову. Удар був так сильний, що патер як перевернений сніп без голосу, без стогону впав з сидження і тицьнув лицем у солону, — але й салдат, потручений осею, перевернувся і впав у болото. Се був ратунок наших їздців. Одна мінута, і вони були за границею, правда, не в цілковитім ще безпеченстві, бо стійкові гналися ще за ними добрий кусень і навіть стріляли, — та все таки догонити їх не могли.

Коли відїхали з пів милі від границі і виїхали з ліса на вільне поле, перший піднявся Боровий, котрий почувши з далека хрускіт галузя на границі приляг був у возі.

— Єтомость, га, єтомость! — почав він торкаючи патра. Замість відповіді патер тільки застогнав.

— Що вам, єтомость? — допитував мужик. — Вставайте, вже безпечно!

— Ох, — стогнав патер, — мені вже все одно!

— Нехай Бог боронить! — скрикнув Боровий, — хиба вас ранили?

— Не ранили, а вбили...

— Убили! Господи! Певно куля! Де вас болять?

— Ох мабуть не куля! — зойкав патер, пробуючи підвестись. — Ох, ох, ох!... Усі кости в крижех переломані, — кров обільяла ціле лице!

— Боже мій, Боже мій! — скрикнув Боровий, — от нещастє! А я-ж вам кричав: ниць припадьте, ниць! Коли-б хоч ніч виднійша була, а то пітьма, хоч око вийми! Але не бійтеся, швидко до села доїдемо.

— Ох, мабуть пізно буде, — стогнав патер, — кров уся зтече!

І стогнучи він знов упав у солому. Боровий не довго думаючи, затяв коні і пігнав до близького села, просто до руського панотця.

Вже було над раном, коли доїхали, а розвиднятись почало, коли в попівстві пробудились служниці. Патер на диво собі самому не то що не вмер до того часу, але огрівши ся в соломі почув навіть, що йому якось лекше робить ся і біль в крижах менше докучає. Тільки кров плила.

— Певно смерть наближаєть ся, — думав він. — Пишуть в книжках, що як кров з чоловіка зтече, то так йому легко робить ся.

На силу розбудили в попівстві декого з челяди; в кухні показалось сьвітло, слуга вийшов з ліхтарнею на подвіре:

— Який тут лихий добиває ся та спати не дає? — крикнув він.

— Мовчи, — крикнув в одвіт йому Боровий. — Тут у мене на возі єгомость умирає, — поможи занести до хати, ратунок дати.

— Що за єгомость? Який єгомость? — питав слуга.

— Чи ти тут Савко пан? — озлив ся на нього Боровий. — Не твоє діло питати! Бери!

Легенько, по під руки звели патра з візка і запровадили до кухні. Тимчасом і панотець збудив ся і ждав їх у кухні. Страшний вид показав ся йому. Патер Гавдентий в брудній, хлопській плахті, обтиканий стеблами соломи, з лицем заваляним кровю ішов постогнуючи. Панотець аж в долоні сплеснув, побачивши його.

— Води! води! — крикнув він, і тут же вродилась вода. З патра зняли плахту, обмили його лице, причім на велику його радість і немалий встид показало ся, що кров текла йому не з рота, а з носа, в котрий йому залізло кілька стебелин соломи

в тій хвилі, коли під ударом жандармської кольби падав на лице.

Отак скінчила ся та перша нещаслива місія патра Гавдентія на Підлясе. Відправивши з подякою Борового і забавивши кілька день в теплій, гостинній хаті панотця, патер поїхав до Тернополя, де в конвенті свого закону зробив справозданє з своєї місії і вислав до Риму, ждучи відтам дальших приказів.

Ч У М А .

I.

Пріор єзуїтського монастиря в Тернополі, вернувши зі спільної монастирської їдальні, злегка позіваючи лагодив ся прилягти і віддихнути після доброго обіду; а що день був літній та горяченький, то зняв чоботи і реверенду; коли в тім хтось застукав до дверей єго келії. Пріор наморщив чоло, скривив ся неприємно і мовчав хвилину, і тільки після другого стуку сказав:

— Прошу вийти!

З низьким, пересадно покірливим поклоном увійшов член конвенту, патер Гавдентий.

— Чого вам потрібно, *frater*? — остро запитав його пріор.

— Я хотів просити вас, *clarissime*, — зачав патер, зупиняючись край порога, — щоб ви вислухали мене. Я хотів де об чім з вами побесідувати...

— Або що? Стало ся щось важного? — різко запитав пріор.

— Н-ні, — протягнув патер, — щоб так щось особливого... ні, борони Господи! Але я хотів попросити вас, щоб ви вислухали деякі мої думки і міркованя...

— А так, ваші думки! — з якимсь насмішливим відтінком в голосі сказав пріор. — Але чи не можна-б ті думки і міркованя відложити до відповіднішого часу?

— Розумієсь, розумієсь, що можна! — поспішно згодив ся патер. — Тільки-ж даруйте, *clarissime*, я

думав, що власне тепер час найвідповіднійший: шкільної науки нема, а крім того ще вам прийде ся швидко висилати звичайний щомісячний рапорт нашому преосвященному вітцю провінціялови.

— Рапорт! — майже аж скрикнув пріор і цілковито прочунав ся з тої полудрімоти, в котру почала було заколисувати його неголосна і одностайна мова патрова, в супроводі бренькоту великих мух на шибках ократованого вікна келії та цвїркоту воробців посеред гиляк густих вишень, що так і нависали до самого вікна. — Рапорту! — повторив він ще раз і з під лоба позирнув на патра. — А вам яке діло до рапорту?

— Сохрани Господи! — поквалпно звиняв ся патер Гавдентий. — Я дуже добре знаю, *clarissime*, що рапорт ваше діло, і власне для того осьмілююсь трудити вас своєю просьбою, щоб ви могли виложити мої думки і міркованя і подати їх у своєму рапортї вітцю провінціялови, розуміє ся, коли вони покажуть ся вам того гідними і до чогось здалими.

Але пріор, хоч і не зводив з патра Гавдентия свого пильного погляду, не слухав уже його підлесливої, троха вóдавої і одностайної бесіди. Нова думка раптово шибнула в него і заняла всю его увагу. Він знав, що кождей патер має право секретно звертати ся до провінціяла з „рефератами“, тобт з доносами на иньшу братию а в тім числі й на самого него, пріора. Але до недавна так якось складали ся діла в монастирі, що тернопільський конвент жив як одна сімя і ніхто із за взаїмних доносів не мав ніяких клопотів. Аж в сьому році справа нагло змінила ся на гірше. Ні з того ні з сего двох патрів перенесли з Тернополя до якогось гірського монастиря в Тиролї, що вважав ся місцем карної висилки, а замість них прислали двох нових. Від тої пори немов мішок розв'язав ся з усякими виговорами, реколекціями і иньшими прикростями, що так і сипались з Кракова на нещасний тернопільський конвент. Пріор і всі патри в голову заходили, хто се так їм

прислугуєсь. Підозрівали раз того раз иньшого з поміж себе, тим більше, що всі чули себе винуватими в неодній поблажливості, в неодному занедбаню монастирської дисципліни.

Патра Гавдентія якось найменше підозрівали, щоб то він міг чинити ті „пакости“; раз для того, що від єго приїзду до Тернополя минуло вже більше як чотири роки, а перші роки єго пробутку між тернопільськими Єзуїтами власне були такі сумирні і щасливі; а по друге, патер Гавдентий мав серед решти братії славу Якіма-просторіки, або навіть якогось дурноватого. Слава та очевидно дуже нелюба була патрови; але про те він завсїгди піддержував її ріжними нехитрими способами. Почалась вона і прилипла до него головно із за преславного „місіонерського походу сам на сам“ до люблинської губернії для католицької пропаганди серед тамошніх уніятів. Похід той скінчив ся не дуже то геройською втекою патра з границь Росії, де він, подібно як стародавній пророк Йона, пробув усього три дні і відки вернув ся без памяти від переполоху і удару, одержаного поночи карабиною кольбою з могучої руки пограничного об'їздчика. З правдиво комічними жалобами розповідав патер про сей свій подвиг, а оповіданє єго за кожним разом доводило всю братію до вибухів невдержимого реготу. А сам патер Гавдентий, немов і не за примічаючи того вражіння, кривив ся і кулив ся при тім як півтора нещастя, і запалюючись оповіданєм, то блід то тремтів, то хлипав, що очевидно ще до більшого сьміху побуджувало єго слухачів. А при тім патер виглядав таким простодушним, отвертим і незлобним, що годі було навіть уявити собі, щоб він міг писати доноси на своїх собратів.

А все таки, з якогось неясного підшепту, власне ся думка проблиснула в голові пріора в тій хвилі, коли патер спімнув про щомісячний рапорт. Він пригадав собі все, що знав про минувшину патра Гавдентія. Він був сином бідного мазурського

хлопа. В р. 1847 тарнівський єпископ Войтарович узяв його до себе на вихованє. По смерті єпископа він учив ся у Єзуїтів у Кракові, кінчив науки в Римі, де й став монахом і приступив до закону „імени Ісусового“. Не знав пріор, яку славу здобув собі Гавдентий у Римі; знав лиш те тільки, що по кількох літах сам генерал єзуїтського закону Бекке вислав його на місію до люблинської губернії, де патер здобув таке блискуче „посрамленіє“. Аж тепер, розмірковуючи всі ті обставини, пріор в одній хвили прийшов до переконаня, що знаючи надзвичайну важність „позиції“ католицизму в люблинській губернії і загалом у Росії, римські верховоди мусіли прецінь добре розмірковувати, кому повіряють таке діло, як місія, значить, і в молодім патрі мусіли добачити якусь запоруку її користного поводження. А з того виходило, що патер Гавдентий не мусів бути таким дурником і просторікою, якого видавав доси із себе. Коли-ж воно так, то пріорови від разу все вияснювало ся, і патер Гавдентий, може й сам сего не догадуючись, в одній хвилі виріс в його очах. Ціле поступуванє того придуркуватого патра від разу набирало зовсім иньшого значіня, виростало до розміру дуже хитро придуманої і зручно переведеної, чисто єзуїтської інтриги. При тім же пріор від давна вже догадував ся, що в Римі невдоволені заходами і роботою тернопільського конвенту, що від него, як від крайної твердині на сході, ждуть чогось більшого; без відома почував він, що наближає ся якась переміна. І вдивлюючись пильно з під лоба в патра Гавдентія, він не безосновно догадував ся, що се іменно й є віщун або навіть чільна сторожа того нового напрямку в діяльності закону, що мусів змести його, як змів відісланих до Тиролю фратрів.

Під впливом тих думок і здогадів, що в одній хвилі прокинули ся в пріоровій голові, лице його прийняло якийсь заклопотаний вид, і він помовчавши хвилину, так якось поспішно і уривчасто сказав: — Еге, ось воно як! Думки і міркуваня... Що-ж, діло не погане! розуміє ся, розуміє ся, розміркуємо

і спішемо... Сідайте, *reverendissime*, сідайте, коли ласка, ось тут! Я весь на ваші услуги.

Тонкий іронічний усьміх пробіг по лицю патра Гавдентія, коли він, низесенько кланяючись, засів на простому деревляному кріслі за столом, при котрим з другого боку засів пріор.

— Ну, *reverendissime*, — сказав пріор, коли вони оба засіли один насупротив другого, — про що таке ви хочете виложити міні свої думки?

— Одна тільки у мене дума, *clarissime*, всім нам спільна: добро і зріст нашої сьвятої католицької церкви, — відповів патер Гавдентий. — Вам, *clarissime*, очевидно, ліпше ніж міні відоме положенє нашої церкви в тутешнім краю, а особливо положенє нашого конвенту тут, на самім східнім аванпості католицизму, перед самим, що так скажу, лицем грізного противника-православія.

— Ага, видно, видно, що я не помилив ся! — подумав пріор. — Се він, віщун реформи, підісланий до нас на шпігуна. Се він автор доносів! Ну, добре; тепер бодай я знаю, з ким маю діло.

І звертаючись до патра, немов зачудуваний сказав:

— Але-ж даруйте, *reverendissime*, я, признатись вам, не зовсім ясно розумію, до чого се ви річ ведете.

— Зараз буду мати честь вияснити вам се, — поквално відмовив патер, — покірно прошу вислухати мене. Я хотів тільки застерегтись перед вами, що я ані на хвилиночку не позволив собі ніколи сумнівати ся про вашу глибоку мудрість, докладне знанє і вірне зрозумінє окружаючих нас обставин. І коли я власним почином позволив собі позбирати деякі відомости, що дотикають теперішнього положеня і виснувати з них деякі виводи, так се зовсім не з недовіря до вашого проводу, але радше тільки з горячої дбайливости про наше спільне сьвяте діло.

Зачудуванє пріора перейшло в нетерпливість. Він почував якесь обридженє і ненависть до того

приниженого лицеміра і доносчика, що ось сидів перед ним; але рівночасно не міг не признати, що той в сьому разі поступає зовсім в дусі правил єзуїтського закону. Та тількиж сим разом річ доторкалась до пріора особисто, і для того чоловік в нім узяв верх над Єзуїтом. Догадуючись, що перед ним сидить єго таємний ворог і шпігун, він зважив ся говорити з ним по просту, без звичайного фарисейства. „Поки що я ще тут старший, — думав він, — і мушу дати йому се почути; а там нехай буде, що буде!“

— Знаєте, *reverendissime*, — промовив він якимсь різким і згїрдним тоном, — говоріть зо мною по просту і отверто. Я в Римі не бував, дипломатії ніколи не вчив ся і завсїгди думав, що за нею криє ся порядна порція нещирости. А при тїм же я міркую, що ми свої люде, так і говорімо-ж без непотрібної крутанини.

Патер Гавдентий знов усміхнув ся іронїчно, немов почував вдоволенє із за того, що так швидко вивів з терпцю старого пріора і заставив його так отверто висказати свою нехїть до него.

— Що-ж, воля ваша, *clarissime*, — сказав він усе тим самим, переборщєно-смиреним голосом. — Моя душа чиста від скази нещирости, особливо перед лицем мого наставника, котрий повинен бути для мене першим по Бозї.

— До річи, *reverendissime*, до річи! — перервав йому пріор.

— Річ моя ось яка, — говорив далі патер Гавдентий з незрушним супокоем. — Відомо вам, *clarissime*, до якої мети, до якого завдання намагає в сьому краю наш сьвятий закон. Заповідне слово, виголошене сьвятїйшим папою Урбаном „*orientem esse convertendum*“, містить в собі всю нашу програму. Дорога до її виповнення все і всюди повинна бути предметом нашої ненастанної і як найпильнішої дбайливости.

— А тимчасом вам здає ся, що ми не досить уваги звертаємо на се наше завданє? — відповів пріор з неукритим невдоволенєм.

— Сохрани Господи, clarissime, сохрани Господи! Ніколи я сего не думав! А надто, хто такий ті „ми“? Адже-ж і я сам — часть їх, значить... Ні, ні, не до сего я веду свою річ. А ось послушайте! Не тайна то мабуть для вас (при сих словах в голосі його знов прозвучав іронічний відтінок), що в східній части сего краю живе народ, що вважає себе одноплеменним з народом по той бік Збруча. Але не в тім суть річи, а ось в чім: народ той приналежить ніби-то до католицької церкви, а рівночасно вважає себе членом грецької, то-б-то православної церкви. Ся... ся двоїстість релігійної свідомости поміж двома ворожими таборами — як вам здаєть ся, clarissime, чи не мусить вона будити деяких сумнівів і побоювань?

— Он що! — майже аж скрикнув пріор. — Ви вважаєте положенє уніятської церкви двоїстим, значить, двозначним?

— Еге, clarissime, — твердо відповів патер Гавдентий: — Не досить на тім, я міркую, що власне істнованє сего двоїстого, неутрального ґрунту тут, на границі, і є одною з найважнійших перешкод до розширення нашого впливу на той бік пограничної черти.

— Гм... думка се, будь що будь, цікава, — холодно і напів згідно процідив крізь зуби пріор, — і я дуже рад би знати ваші докази, знати ті факти, що навели вас на такі виводи.

— О, що до того, clarissime, я готовісенський! — весело скрикнув патер. — Візьміть хоч би їх святихеників! Яка нам користь з того, що вони вважають себе католицькими святихениками, коли живуть з жінками? Там де би треба працювати для католицизму, віддати себе нероздільно і безумовно його інтересам, вони слухають своїх жінок, поступають так, як їм наказують їх родинні відносини!

— Все се правда; але все се старі річи, і певно ще й перед вами нераз були розмірковувані, — гризко замітив пріор. — Що-ж, коли не наша сила

се змінити. Діло се ухвалене і затверджене синодами та апостольським престолом.

— Про се ще ми поговоримо, — з незрушимою певністю відповів патер. — Але ось вам ще друга обставина. Чи-ж не видаєть ся вам безглуздим і нерелігійним таке вихованє молодого покоління сьвященників, яке веде ся у тих греко-католиків? Що-ж то за сьвященик вийде з молодого чоловіка, котрий завтра має бути посьвяченим на єрея, має прийняти найвисше церковне таїнство, а сььогодні, замість в скупленю духа приготувитись до того сьвятого акту, їздить по празниках, витинає „козачка“ та „коломийки“, завертає голови попадаюкам і ні про що більш не думає, як тільки про те, щоби найти собі наречену з добрим посагом і позбути ся довгів, нароблених у семінарії?

Патер очевидячки почав запалюватись, уносячись за течією власних думок. Бесіда його, зразу млява і підсолоджена, робилась живою і пристрасною, і пріор починав прислухуватись до неї з більшою увагою.

— Справді, се діло непідходяще, — сказав він, — та тільки й сего, здаєть ся, ми не в силі переробити.

— Тільки слів Христових і догматів сьвятої католицької церкви ніхто не в силі змінити, — з запалом промовив патер. — Все инше — людські установи, заведені в часі і для часових потреб. Змінюють ся обставини, то змінюють ся й потреби, а на їх місце настають нові; от тому-то й установи повинні змінюватись відповідно до нових потреб і обставин. Ви, clarissime, згадали про давнійші буллі і синоди, котрими унормовано положенє уніятської церкви. Не забувайте, що все се було дві чи три сотки літ тому назад, коли тут істнувала могуча католицька держава-Польща, коли православіє було в упадку, а католицька церков без ущербу для своєї могучости і поваги могла робити уступки місцевим традиціям. Тепер обставини змінили ся! Тепер усякий попуск

з боку католицизму приятелі й вороги його готові вважати доказом його справжньої слабости. Тепер, *clarissime*, коли ми справді стали слабші, нам треба бодай вдавати з себе сильних, сякими чи такими способами сильних!

Пріор слухав сеї огнистої бесіди, широко витріщивши очи. Такого запалу, такого широкого погляду на діло він не ждав у простого патра. Не лишалось ніякого сумніву, що отсе перед ним сидів агент доволі великого розміру.

— Ну, нехай би взяти, що все се так, — згодив ся він, — що все се можна змінити. А все таки цікаво-б знати, що і як ви хочете зробити?

— О, для сего досить тільки добре знати, як стоїть діло в теперішньому часі, а спосіб нашого поступування визначить ся сам собою. Треба твердо переконати себе в тім, що положенє тої так званої унії зовсім хитке, що в нинішню пору вона — ростиґа без коріня: від православія відстала, а до католицтва не пристала. Ну, скажіть, чи може бути що більш безглузлого від того домаганя якоїсь автономії, якоїсь народної церкви з боку уніятів! Адже-ж католицька церков тим тільки й міцна, що одноцільна і сцентралізована, що все держить ся тої засади: хто не зо мною, той против мене. Автономія, неутральність в часі боротьби, се-ж те саме, що зрада. Ось чому ми поперед усього повинні викоренити всі ті автономічні забаганки, утвердити католицизм *sans phrase*, і тоді тільки будемо мати в руках могутчу підойму для дальшої боротьби зі сходом.

Патер Гавдентий зупинив ся, щоб перевести дух. Чоло його покрило ся краплями поту, а в кутках рота повиступали шматки білої піни. Пріор сидів мовчки, з виразом задуми на повному, блискучому лиці. В кінці він сказав:

— Що-ж, *reverendissime*, думки ваші дуже цікаві, і я, розуміє ся, подбаю проте, щоб довести їх до відома тих, кому се належить ся знати. Мені здаєть ся навіть, що сам народ зовсім не буде супротивний

такому починанню. Я знаю досить добре уніяцьку людність сего города і бачу, що вона дуже радо ходить до костьолів на латинську службу божу. Бував я не раз і на католицьких відпустах в Милятині, Кохавині, Кальварії і власними очима бачив, які маси уніяцького народу сходять ся на ті празники. Отсе й наводить мене на думку, що сам тутешній народ прихляє ся до латинського обряду може більше, ніж до грецького, і не буде супротивляти ся таким реформам, які ви запевне собі намітили.

— Факти, *clarissime*, котрі ви навели, дуже цінні і цікаві самі собою, — відповів патер, — та тільки, жаль сказати, се тільки один бік медалю. Ви покликаєтесь на латинські відпусти в Кальварії і Милятині; я вам покличусь на уніяцькі відпусти в Гошові і Зарваниці, куди що року сходять ся майже така сама сила народу, як і на ті, про котрі ви згадуєте. Значить, тут очевидячки не в обряді головна сила, а в тім, що народ любить ходити на відпусти, не дуже дбаючи про те, куди й на які. Але я вам покажу ще один факт. До православного Почаєва, хоч він і за границею, вандрують що року тисячі отсих уніятів, а тимчасом католицькі відпусти патрів Домініканів у поблизькім Підкамені, по сей бік границі як раз напроти Почаєва ані руш не можуть дійти до такої слави. Ось вам факт, над котрим стоїть подумати!

— Але позвольте, *reverendissime*, якже-ж се вияснити? — запитав зачудований пріор.

— Ось се то й важко, що вияснити сего факту майже зовсім не можна без допущеня такої думки, що унія не тільки сама собою дволична, не тільки не повинна бути толерована в нинішню пору з поглядів політичних, але показала ся зовсім непригідною для релігійного вихованя народніх мас, насаджуючи в них рівнодушність до самих основних релігійних правд, двоєвірство або навіть цілковитий брак усякого релігійного переконаня.

— Ну, се вже пересолено! — почав було сперечати ся пріор.

— Ні, clarissime, — перервав йому патер Гавдентий, забуваючи про всяке пошанованє для чина свого начальника. — Попереду вислухайте мене, а тоді вже судіть! Недавно тому, вертаючись з Підкаменя, здогоняю отсе неподалік села Товстохлонів купу богомольців. Зайшов я з ними в розмову.

— А відки Бог провадить? — питаю їх.

— Та з прощі, — відповів міні чоловік, що йшов попереду богомольців.

— А куди ходили на прощу? — питаю далше.

— Та в Почаїв.

— В Почаїв? Ну, і якже вам там сподобалось?

— Та якже би, добре, — простодушно відповів чоловік.

— Добре? Бійте ся Бога! — не міг здержатись я, щоб не скрикнути. — Що-ж там такого доброго? Хиба-ж ви не знаєте, що там шизматицька відправа?

— Та Бог його знає, — відповів чоловік, чухаючись в потилицю, — чи шизматицька, чи не шизматицька. Не наша річ про те судити. Нам досить знати, що й там Бога хвалять. Тай ще одно знаємо, — додав і окинув мене якимсь насмішливим поглядом, — що там за сповідь менче беруть, ніж у Підкамені, а до того ще зимою в церкві топлять.

Розповівши се все, патер Гавдентий для більшого ефекту замовк і сидів так кілька хвилин з розпростертими руками, з отвореним до половини ротом і витріщеними очима, немов прошиблений перестрахом і обуренєм.

— Якже на ваш погляд, clarissime, — запитав він перериваючи мовчанку, — чи се не блискучий доказ цілковитого упадку релігійного почутя серед маси уніятського народу? Адже-ж можна-б подумати, що тих людей доси не доторкнулось сьвітло Христової віри!

— Так, се правда, — сумовито потвердив пріор. — Сего факту не можна так полишити. А не знаєте ви, відки се були ті люде?

— Із Товстохлоп. Я зараз же про се розвідав ся.

— А хто там у них сьвящеником?

— Чимчикевич.

— Хто такий? Чимчикевич? Щось бо я доси не чував такого прозвища.

— І не дивота, бо се справді допотопний піп. Старий-престарий, і отсе вже трийцять літ нікудісенько не виїздить зі свого села. Дивогляд, а не піп. Рік тому назад я якось проїздом був у него і познайомив ся з ним.

— Ну, добре, про се ми побалакаємо пізніше, — перервав йому пріор. — А тепер скажіть, до яких властиво заключин дійшли ви і які раяли-б средства для виповнення ваших намірів?

— Я осьмілююсь подати до одобреня виших властей ось які ради. Поперед усього впливати на простий народ по селах і місточках, викорінювати поміж ним заразу двоєвірства і систематично виховувати в нім релігійний католицький дух.

— Добре, але якими способами? — запитав пріор.

— Способи звичайні. Треба устроювати по селах і місточках, а особливо поздовж границі, систематично процесії і місії з як найбільшим торжеством і відповідними проповідями. А на письменних по містах і по селах впливати при помочи відповідних до того наших видань, як се з таким поводженем практикує ся вже нами в західній части Галичини.

— Цілковито згожуюсь з вами, *reverenissime*, — сказав пріор і стиснув руку ненависного патра. — Все се розумно придумано, і мені здаєть ся, що ваші ради повинні найти повне одобренє властей.

— *Non mihi, clarissime*, — смирно відповів патер, — *sed ad majorem gloriam nominis Jesu*. Що-ж доторкає ся до уніяцького духовенства, то треба нам розділити його на дві категорії. Є між ними хитрі, котрі устами визнають унію з Римом, а душею

тягнуть до православія і під видом „очищення обряду“ силкують ся підігнати унію під православні форми, віддаляючи її чим раз далі від сьвятої римської церкви. Таких треба вважати нашими лютими ворогами і поступати з ними так, як з ворогами на війні. Треба держати над ними ненастанний надзир, і скоро тільки вони подадуть який найменший повід, компромітувати їх перед властями і їх власною паствою. Друга категорія — се допотопники, убогі духом і добродушно наївні. Сих, розуміє ся, більшість, і їх треба привертати ласкою, піддобрювати їх всякими спокійними способами і звільна перероблювати на наші знаряди... Рівночасно з тим треба обернути головну увагу на добір єрархії з поміж сторонників нашого напрямку і на виховане молодіжі в нашім дусі, а особливо треба пильнувати, щоб молоде покоління попів висьвячувалось не инакше, як в безженстві. При всім тим само собою розуміє ся, що уніятам мусить бути остро заборонено ходити на православні відпусти до Почаєва або навіть до Києва.

Пріор справді аж увесь прояснив ся і розрадував ся, — таким простим, льогічним і величним показав ся йому плян, придуманий патром Гавденциєм. Все, чого не могли доконати Йосафат Кунцевич, Велямін Рутський, Шептицький, Рилло і другі обединителі обряду, а не могли доконати іменно для того, що обединяли вершки, не сягаючи до коріння, вдоволяючись формою а не перероблюючи духа мас, — все се являлось тепер таким легким і близьким, всему вказана була така проста і, здавалось би, натуральна дорога розвитку, що приходилось тільки дивувати ся, як се доси ніхто не попав на такі вірні і явні сліди. Єзуїт і Поляк різночасно ворухнулись в душі старого пріора, бо він, хоч довгі літа привик служити законови, то все таки зі своїх молодих літ заховав і патріотичну іскру в формі неясних мрій про велику, могучу і строго католицьку Польщу від моря до моря. Все, що відвойоване буде православію і унії, по його думці само собою впаде в подо-

лок католицизму і Польщі. І не можучи вдержати своєї радості, він притьмом кинув ся обнімати патра Гавдентія.

— Ах, *reverendissime*! Вислухавши ваш плян, я, старий, і то помолодшав! — скрикнув він. — Ні, се справді дуже, дуже уваги гідні замисли, і будьте певні, що я всякого труду і впливу свого доложу, щоб вони були введені в діло. А в тім здаєть ся, і ви самі маєте особисто деяку переписку з властями?...

Питанє се закинене було так невинно, злегка, випливало так просто з тих відносин, які між ними витворились перед хвилею, що патер Гавдентий, упоєний своїм торжеством і тим великим вражінєм, яке визвала у пріора його краснорічлива промова, в першій хвили не здобув ся на брехню.

— Ну, так, — сказав він, — іноді, з обовязку мого мені доводить ся...

Злобною радістю заблищали невеличкі пріорові оченята. Добродушно всьміхаючись і стискаючи патра за руку, він поспішно підхопив:

— Ну, так, ну, так! Я так і думав, що се ви інколи, розуміє ся, зі свого обовязку, та пишете доноси на нашу братію! Що-ж, *reverendissime*, се похвально, навіть устами наші се наказують. О, ні, не глядіть на мене з таким замішанєм! Я нічого-сїнько! Противно, навіть дуже мене се радує. Ви такий здібний і досвідний чоловік, і необхідно мусите піти дуже високо, а се прецінь у нас одинокий спосіб! Ваші замисли і пляни я постараюсь докладно передати куди слід, а вже й ви зробіть ласку і не забувайте мене в своїх молитвах і в своїх... хе, хе, хе... рапортах!

І за сим словом, чемненько кланяючись і гуторячи без упину, пріор вивів остовпілого і збитого з пантелику патра Гавдентія на коридор, а сам перед його носом замкнув за собою на ключ двері своєї келії.

II.

Минув як раз місяць після сеї розмови. І знов патер Гавдентий у пріоровій келії, з покірливим і приниженим видом, сидить насупротив отця пріора, готов слухати, по що той велів покликати його.

Не весело жилось патрови в конвенті сей місяць. Правда, ніхто не обізвавсь до него ні з одним докором, ніхто й одним словом не виявив йому ані ворогуваня, ні обуреня, але по-при те давнійша його сьміховальська роля від разу обірвала ся, всі відвернули ся від него, а ті, що вперед так любили слухати його оповідань і жартів, тепер або минали його мовчки, або перекидувались з ним самими короткими словами. У кожного з братії при стрічі з ним поневолі якось простягалось лице, зішнуровувались уста, і обличя приймали пісний та набожний вираз. Весь сей місяць був для патра Гавдентия як одно ненастанне *silentium*, котре ставалось ще тим дошкульнійше, бо пріор ані на крок не випускав його з монастирських мурів, не посилав його, як бувало, на служби ні в міські ні в замісцеві церкви.

Патер непохитно зносив сю загальну пеприхильність до него братії, але все таки видко було, що вона дуже живо допікала йому і що він уважав її великою для себе оскорбою. Адже-ж він не робив нічого сїнько противзаконного! Адже-ж хто знає, може й кождий із братії преспокійно робив те саме! А отже-ж вони приятненько розмовляють один з одним, гуляючи вкупі по монастирським саду, сьміються, жартують, плещуть один одного по плечах, рвуть разом спілі вишні, а тільки його одного обминають, як заповітреного.

— Все се інтрига того сибарита, того дрантивого пріора, — аж скреготав з лютости зубами патер, ходячи там і назад по своїй самотній келії. — Але пожди лишень ти, — кричав він і грозив ку-

лаками до стіни, — прийде ще й мій час! Порахуємося ми з собою!

От тим то й не диво, що вся злість, уся ненависть патра Гавдентія громадилась над головою пріора, і що кожда стріча з тим єго „першим по Бозі наставником“ була для него дуже важка, тим важкійша, що до ненависти і злоби мимоволі якомсь домішувалось глибоке почуте встиду і пониженої людської гідности.

Пріор розумів усе те дуже добре, але розумів також, що раз відкритий як шпігун, патер Гавдентий став ся супроти него зовсім безсильним, і для того всякими способами старав ся продовжити і заострити муки безталанного патра. І так в спільній їдальні він казав йому сідати насупротив себе; було се гонорове місце, де сїдав звичайно той з братії, хто в цілім конвенті вважав ся першою особою після пріора. Але пріор не удостоював Гавдентія ні одного слова, розмовляв з тими, що сиділи поруч него, не перестаючи тимчасом проверчувати його своїм проникливим, добродушно-насьмішливим поглядом. Патер Гавдентий весь аж горів на своїм почеснім місці під тими поглядами пріора, — він почув відразу, що пріор захотів посадити його на прилюдне позорище, і весь час сидів мовчки, згорбившись, з похиленим лицем, силкуючись нікого не бачити і нічого не чути. Він ні за що не був би осьмілив ся заговорити до свого сусіда, бо майже напевно знав, що той прикине ся, мов би не чув нічого і відверне ся, а довкола стола пійде тихе, з'їдливе, гадюче шушуканє. І от, дякуючи тій невинній хитрости благочестивого пріора, спільні обіди стали ся для патра Гавдентія ненастанною тортурою; ложка страви не йшла йому в рот, кождий шматок хліба кусав він так, як би їв своє власне тіло, а з обіду вертав весь спітнілий, задиханий, розбитий. За той місяць він міцно похудів, очи запали в голову, і уста ще дужше витягнути ся та поблідли.

Але ось стала ся якась незвичайна річ: пріор велів покликати Гавдентія до себе до келії. Ніщо

й казати, що патер ішов туди не дуже то в побожнім настрою духа. Пріор зустрів його своїм звичайним, жартовливо-насьмішливим поглядом, і не даючи йому сказати ані одного слова, повів свою річ:

— А як же, а як же, reverendissime, як я вам казав!... Сідайте, сідайте, будьте ласкаві, ось тут... Іменно, як я вам казав, так і сталось. Ось вам письмо від отця провінціяла, і дуже, навіть дуже милостиве для вас! Розуміє ся, се й не дивота; ви цілковито заслужили собі на таке довіре начальства!

Говорячи се пріор розгорнув лист провінціяла і положив його перед собою на столі. Патер Гавден-тій простягнув руку, щоб узяти лист.

— Ні, даруйте, reverendissime, — сьміючись сказав пріор і накрив лист своєю широкою, мясистою долонею, — лист сей не до вас адресований, а поки-що ще до мене. Я тільки маю вам переповісти його зміст, а іменно те, що ваші вказівки прийті ласкаво і вам таки наказано поручити виконенне першого їх пункту, то значить, устроюване місій і казань, де і як се вам видасть ся потрібним. Розуміє ся, що всі ми зобов'язані допомагати вам в сьому ділі, але в плянах висшої влади лежить, щоб діло се з початку велось нишком, незапримітно, зовсім так, як ви вмієте, — не переминув уколоту Гавден-тія пріор.

— Воля начальства — воля божа, — скромно і покірливо промовив патер: — і я готов хоч зараз же прийтись за діло.

— Отсе то й гарно! — сказав пріор. — Але в такім разі скажіть, який ваш плян і яку ми повинні оказати вам підмогу?

— Я хотів би устроїти першу місію в тих самих Товстохлопах, про котрі я уперед мав нагоду згадати в розмові з вами.

— Еге, пригадую, пригадую! — потвердив пріор. — Ви називали навіть тамошнього сьвященника, — якесь таке прозвище...

— Чимчикевич, — підповів патер.

— Еге-ж, еге, Чимчикевич. Що се за проява така?

— Дуже цікава проява, — відповів патер, — і власне ся проява заставляє мене від Товстохлоп розпочати свою місіонерську діяльність. Подумайте лишень: дідуган вісімдесятилітній, дивачиско, освітити майже ніякої, стотнісїнький хлоп поміж хлопцями, про догмати віри ніякісїнького розуміння, — одним словом, поява допотопна. І при тїм предобродушний чоловік, наївний і довірливий, як дитина. Так що з одного боку місіонерська діяльність в Товстохлопах дуже потрібна, а з другого боку тут власне найлекше її розпочати, бо-ж Чимчикевич менше ніж усякий иньший має здібности до ставлення якогось опору.

— Ну, і гарно! Боже вам помагай! Але для чого ви думаєте, що місіонерська діяльність в Товстохлопах більше потрібна, ніж де інде?

— Але-ж подумайте, *clarissime*, що сей допотопний чоловік живе там пятьдесять літ, і які-ж то науки подає він своєму стаду! Поміркуйте, що проповіді говорить він усього два або три рази до року; тай які проповіді! По просту чудасія тай годі! Сусідні попи переказували мені їх дословно, бо проповіді ті стали між ними „притчою во язичїх“. „Дітоньки, сьогодні Ісус Христос народив ся в Вифлеємі, містечку жидівським, у стайні бідній і убогій. Так, так! А з паном комісарем податковим раджу вам не заходити собі, бо що вам з того прийде? А? Його рука, його й сила. От що. Благословеніє Господне на всіх ва-а-ас!...“ Або ось другий образець: „Дітоньки мої, сьогодні Христос воскрес їх мертвих, а завтра у нас храмовий празник. Памятайте собі, щоби ніхто з вас завтра не був паний ані бреверій ніяких не робив. Боже вас сохрани! Чужі люде посягають ся, що би то за честь була для громади, а?... А тота громадська толока — час би вам уже зійти ся і порадити ся, що з нею

робити... Чую, що там жид до вас підсусіджуєть ся, арендувати хоче чи що... Ге, старшина? Памятайте собі, що як тільки міні впустите жида до села, то я й бачити вас більше не хочу! Анї чути про вас не хочу, не то що! Рцем вси от всея души, от всего помишленія нашего рцем!..."

Пріор реготав ся невдержимо.

— Ну, замучили ви мене, *reverendissime*! Ха, ха, ха! Перестаньте, ради Бога! Та хиба-ж се можливе?

— Цїлковита правда, *clarissime*. Але на що вам більше, досить тільки поглянути на його жите-бутє, щоб переконати ся, що по нїм і не такого ще можна надїяти ся. Живе він в бідній хлопській хатчинї, старій і перекривленій; живе сам як палець, тільки з старою служницею Хвеською, глухою на одно ухо, і з старезним слугою Прокопом, слїпим на одно око. Громада побудувала було колись Чимчикевичеви з власного почину гарну резиденцію при головній улиці, насупроти церкви; але він спершу нї за що не хотїв перебирати ся до нової домівки; а коли нарештї його таки присилювали, прожив у нїй несповна дві недїлї, ходячи по широких покоях, як сам не свій і все жалуючись, що йому там за обширно, мов серед степу. А нарештї взяв і по ночі перебрав ся назад до свого „зимівника“, а в новій, обширній резиденції, як в stodолї, зложив хлїб. І виставте собі скандал в селї і в цїлїм окрузї, коли з усїх вікон нової резиденції виднїлись самї вистобурчені снопи. І нї за що в сьвітї не мож було спонукати старого дїда, щоб знов перебрав ся туди жити. Прийшлось громадї, щоб запобїгти загальному посьмїховищу, одно тільки зробити: чим скорше вимолотити попївський хлїб зложений в новій резиденції і відтак повернути ту резиденцію на громадску радницю, читальню і шпїхлїр, а попа лишити в його старому гнїздї.

— Ну, та й лепського-ж ви собі вибрали противника, *reverendissime*! — сказав пріор, шовковою

хусточкою втираючи сльози, що котились по його лиці зо сьміху, але все таки не без їдкої насьмішки в голосі. — З таким противником боротьба мусить бути легка і побіда певна.

— Що-ж, clarissime! — покірно відказав патер, — коли жито поспіє, колосе починає хилити ся під серп.

— Гарно, гарно, з Богом і на жниво! А коли-ж думаєте вибратись?

— Думаю, що в загалі ні по що гаяти час. В найблизшу неділю можу сказати першу проповідь в Товстохлопах.

— Гарно. Сьогодні у нас понеділок. Сьогодні ще я напишу до того вашого Чимчикевича, щоб приготував усе, що потрібно для місії, а в суботу по службі божій ви й рушите в дорогу.

— Як ваша воля, clarissime! — відповів патер.

Оба вони встали з місць. Пріор провів патра до дверей, а на єго низькі поклони відповів своїм звичайним, добродушно-насьмішливим усьміхом.

III.

В суботу по ранній службі божій патер Гавдентий сів на приготовану для него монастирську бричку і весело покопотів за місто. Днина була чудово гарна. По полях, куди оком кинеш, блискали серпи, бренькотіли коси, розлягали ся сьпіви, сьміх і переклики робучого люду. Літня полева робота кипіла під палким соняшним промінем.

Після душного монастирського повітря патер Гавдентий подвійно любував ся і роскошував тим широким, вольним простором, тим сьвіжим запахущим вітерцем, що потягав від далеких соснових лісів Брідщини, тою величавою, хоч і одностайною подільською картиною.

Дорога до Товстохлоп була хоч і добра, але зовсім не близька. Була вже пообідня пора, коли легка на ресорах бричка, злегка торохтячи по твер-

дій, глинистій дорозі, в'їжджала в тісне подвірє товстохлопської резиденції.

— А, reverendissime! — закричав з під якоїсь повітки отець Чимчикевич, з далека побачивши патра Гавдентія як сей вилізав з брічки: — Попелом, попелом ноги посипати таким рідким гостям! Що за бурі, що за тучі загнали вас у наші сторони, га?

Патер Гавдентий нічого не відповів, лиш усміхаючись солодко з широко розпростертими раменами підійшов до старого і сердечно обняв його.

— Просимо, просимо ближше! Не погордуйте нашим домом! — припрошував Чимчикевич, нипаючи довкола Єзуїта. — Прокопе, гей, Прокопе, — обернув ся він до свого слуги і товариша, — а приладь там вівса і сїна їх коням, та поможи порозпрягати!

— А може вони зараз поїдуть, прошу єгомостя? — лїниво буркнув Прокіп, ворожо поглядаючи своїм одним оком на непрошеного гостя.

— Ну, ну, поїхати вони поїдуть, — добродушно сьміючись відповів Чимчикевич. — На парафію до нас не приїхали, то певно. Але й не зараз поїдуть, Прокопе, не зараз, Так швидко ми їх не пустимо. Гей, Фесько, а де ти, стара?

— Я тут, єгомостинку! А чого вам?

— Приладь-но ти нам, бабусю, деяку закуску; розумієш?

— Загнати гуску? — запитала глуха бабуся; і Чимчикевич, не маючи охоти кричати голоснійше, почав на пальцях вияснювати їй, чого йому треба.

— Ось правдивий образ цілої сеї церкви, — думав патер Гавдентий, придивляючись і прислухуючись до всего, що діяло ся довкола, — здитинїлий пастир, а стадо його на половину глухе, а на половину сліпе.

Але отсе о. Чимчикевич, хапаючись та дріботячи ногами, кинув ся проводити патра до своєї сьвітлички, що служила йому за одним разом за спальню, їдальню і канцелярію.

— Сідайте, *reverendissime*! сідайте! — просив він, присуваючи простий деревляний столець, поки Єзуїт обдивлював ся по його домівці. Правду кажучи, не було там що й обдивлюватись. Сьвітличка невеличка, чиста і по просту обставлена деревляними меблями; деревляне ліжко в куті, прикрите старосьвітським ліжником сільської, але дуже красної роботи, з боку столик завалений метрикальними книгами в міцній, шкуряній оправі, на котрій, насукір загальному сільському звичаєви, не було видно ані одної порошинки; в другім куті невеличка за склом шапка з книжками, а на стіні під старосьвітським образом св. Миколая висів круглий і великий як возове колесо вівсяний вінець, переплетений гильками червоної калини. Посеред сьвітлиці стояв великий, чотирогранный дубовий стіл, накритий мережаною скатертю, а на ньому в деревляній мисці лежали тільки що вирізані, золотисто-бурштинові крижки меду і заповнювали всю сьвітлицю сильним медовим запахом.

— Отже як знав, що гості будуть, так таки душа віщувала! — весело мовив Чимчикевич. — Немов би щось тьохнуло мене по обіді: а піди, вийми меду! А славний у мене мід, *reverendissime*! Прошу лишень, будьте ласкаві стрібувати!

Патер все ще сидів, мов води в рот набравши. Цілковита наївність і добродушність того дїдуся троха якось змішали його. Але супротив покуси запахущих медових щільників він не міг остоятись. Присунувши свій столець близенько до стола, він узяв гарно вирізувану деревляну ложечку, і звільна висисаючи медові щільники, розпочав з Чимчикевичем розмову. Розумієть ся при тім, що Чимчикевич говорив усе по своєму, по руськи, а Єзуїт як найдобрійшою польщиною, пильно вистерігаючись, щоб ані разу не осквернити свого язика руським словом.

— Еге-ж, пан-отченьку, — з видом щирого вдоволення розпочав Єзуїт, — про се нема що й говорити, славний у вас мід, славний! Не дурно про

вашу пасіку слава йде по цілім окрузі. Від разу видно, що тямуща рука коло бжіл ходить.

— Пятьдесять літ, reverendissime, пятьдесять літ з бжолами захожу ся, то й як же міні не знати їх натури і звичаїв?

— Пятьдесять літ! — скрикнув патер, немов би Чимчикевич сказав йому Бог зна яку дивовижну новину. — Он воно як! Так ви вже пятьдесять літ сьвящеником?

— Е ні, попом я вже пятьдесять і пять літ, — по просту відповів о. Чимчикевич. — Адже-ж постійте! Сьвятив ся я тоді, як Наполеона били — під Ватерльоо чи де там! То кільки тому буде? Здаєть ся, в 1815 було? А? Славний час був, reverendissime! Не дай Боже дожити другого такого!

— Так ви гадаєте?

— А вже-ж, що не як. Ну, а потім пять літ кидали мною по адміністрациях. Назнав ся я біди — крий Господи! І горів і тонув, і мерз і мок, як то кажуть. І жінка покійниця в тій нужді померла; а жінка, reverendissime, у нашого брата перша і остатня. І тут я, на сьому місці, пятьдесять літ держу ся. Як те боже дерево, де його Бог посадив, там і росте, доки Його сьвята воля. Слава Йому і поклін! Чи як ви думаєте, reverendissime, га?

— Тай село у вас славне, нема що й казати, — провадив дальше Єзуїт, немов би розвиваючи дальше свою попередню думку. — Проїжджаєш — аж очи радують ся. Поля оброблені, сади, огороди, хати нові, худобинка сита і гладка, всюди видно достаток і благодать божу...

— Що-ж, reverendissime, працюємо, як можемо. „В поті чола твого сніси хліб твой“, чи як там у письмі сказано, га? І про других не забуваємо.

— Чував, пан-отченьку, чував, — підхопив Єзуїт. — Пан староста вашою громадою нахвалити ся не може. Чи податки сплатити, вони — каже — перші, чи порядки громадські, дороги, мости, — все у них, як Бог приказав. А коли треба складки якої,

помогти там чи-погорільцям, чи тим, що повинь їх зруйнувала, чи бідним — Товстохлопи чисто по панськи дають.

— По людськи, reverendissime, по людськи, не по панськи! Пани на такі речі не дуже то щедрі. А ми так як Христос учив: що царське, то цареві, а що боже — Богу. Чи так я говорю, а?

— Так то так, — процідив патер, крихітку похиливши голову на бік. — Про те, що людське, а що царське, я з вами не буду перечитись. Тут ваші Товстохлопи можуть бути приміром для всякої другої громади; і певно, що не за чиїм приводом, як за вашим. Се кождий мусить признати. Але що доторкаєть ся божого, духовного...

Патер не договорив, немов онимаючись порушувати таке делікатне питанє. Але Чимчикевич очевидячки і не підозривав тут нічого делікатного, і без околесини запитав:

— Що-ж, маєте міні з того погляду дещо закинути? Говоріть, говоріть, я радо вислухаю.

— Н-ну, закинути! — живо, немов обрушившись, підхопив патер. — Яке право мав би я закидати вам щонебудь? Сохрани Господи! Я тільки так... теє... от приміром хоть би й те! Окружний шкільний інспектор надивувати ся не може. Що се за диво, — каже, — таке село богате, порядне, дбайливе, а отсе вже пять літ мучу ся, прошу, наминаю, і ніяким сьвітом не можу добити ся, щоб школу у себе завело.

— От що! — живо скрикнув о. Чимчикевич. — Так се інспектор вам жалував ся! А може й прислав вас сюди на те, щоб ви уговорювали нас школу завести?...

— Ні, ні, пан-отче, де там! Я до такої служби зовсім непідхожий!

— Так я й думав, — успокоївшись сказав о. Чимчикевич. — А пан інспектор, не кажучи йому лихого слова, дурень тай тоді. Раз йому сказали, що доки він у нас інспектором, доти школи не за-

ложимо, то чого-б йому ще морочити? Я сам, бачить ся, доволі ясно сказав се йому.

— Так йому й сказали? Ну, се цікаве діло!

— Ні, *reverendissime*, зовсім не цікаве. Не сподобав ся пан інспектор нашим людям, і не хочуть мати його за начальника над свого школою. А чому не хочуть, се їх діло. „Розвідували ми — кажуть — по сусідських селах, які він там порядки заводить, як з учителями поводить ся і як їм з дітьми велить поводитись, і бачимо, що ми-б у себе такого не стерпіли. То ліпше нехай у нас не буде ніякої школи, ніж маємо раз у раз дерти ся з інспектором та карі приймати Бог зна за що!

Патер Гавдентий аж руками розвів.

— Ну, признаюся вам, се зовсім не рация. Прості хлопські викрути! Ще чого не ставало, щоб кождий урядник старав ся подобатись своїм підданам! Сього таки за багато! Ну, а що-ж ви на те, панотче? Не вже мовчали? Думаю, що ваш обовязок був вияснити їм, що таке вимаганє, вибачайте, і дурне і безспідставне. Адже-ж таким робом, через свою примху, вони позбавляють осьвіти ціле підростаюче покоління!

— Що-ж, *reverendissime*, з рукою на серці, я не міг їм того сказати.

— Не могли? А то чому?

— Раз тому, що їх правда, бо інспектор для людей, а не люде для нього. А по друге — нікого се не позбавило осьвіти, бо в нашім селі весь народ осьвічений, всі діти вміють читати і писати далеко краще, ніж по сусідніх селах, де є школи.

— Всі діти вміють чатати й писати! — з правдивим перестрахом скрикнув патер. — А школи в селі нема? Як же се стало ся?

— Проста річ. Кождий батько й мати самі вчать своїх дітей.

— А вони-ж відки вміють?

— Я їх навчив. Від трицяти літ у мене така установа, що неписьменному парубкови і неписьменній дівці з сего села слюбу не дам.

Патер Гавдентий широко витріщеними очима дивив ся на о. Чимчикевича, як на яке заморське чудовище. А заморське чудовище й собі-ж поглипувало глупо-наївно на патра, немов не розуміючи, чого тут дивувати ся.

Помовчавши таким робом кілька хвилин о. Чимчикевич висунув із під стола низенький стільчик, вніс із сїней кіш повний-верховатий капустияного листа, і сїв на стільчику. В тій же хвилині, немов на даний знак, із підхилених дверей сусідної кімнатки рванулись до сьвітлиці цілі десятки кріликів і в радісних підскоках кинулись до свого господаря. Струя якогось неприємного, зьвірячого запаху вїрвалася разом з ними в сьвітлицю, але о. Чимчикевич не запримичав сего. Крілики вкрили дїдуся, мов купа пушистого, ріжномастного моху. Одні пови-скакували йому на колїна, иньші на плечі, на голову, на руки, а прочі кинулись до коша і почали хрупати сьвіже листє, махаючи своїми довгими вушками і витріщивши десятки круглих оченят на незнайомого гостя.

— А тпрррус! — ласкаво скрикнув о. Чимчикевич, отрясаючись із мягкопушистих своїх улюблеників і викидаючи їм листє на долівку. Крілики всі разом позіскакували з його плечей і колїн і кинулись хрупати, але деякі зупинились перед своїм господарем, поставали на задніх лапках і дивились йому просто в очи, немов благали, щоб не прогонював їх від себе.

— От бачите, *reverendissime*, — всьміхаючись перервав мовчанку о. Чимчикевич, — тварь безсловесна, як кажуть, а також дечому може навчити ся і привичок набрати ся. Треба тільки, щоб чоловік доложив старунку до всього, що робить, — щоб душу свою вложив у діло: тоді й діло буде з душею, — живе. Он як! А хто душі своєї в діло не вложить, той і не найде її; чи як ви думаєте, га?

Не знати, чи запах кріликів, чи се раз у раз повторюване питанє, чи може розбуркане в душі

патра підозріне, що Чимчикевич не такий дурний, як видає ся, чи нарешті се все разом довело патра до якогось нервового роздрознення. Він став чогось непокоїти ся і поклав собі скорійше покінчити сю розмову та прямо приступити до діла.

— Зовсім з вами згожуюсь, пан-отчику, — сказав він цілком иньшим, острим і повним докору голосом. — Де сьвященик не додасть своєму стаду духа правдивої набожності, там його й шукати дарма.

О. Чимчикевич при сих словах відразу зірвав ся зо стільця, мов укушений гадюкою.

— Се... се... се... ви як, reverendissime? — запитав він дрожачим голосом, неначе в середині у него щось кипіло і клубило ся. — Се ви проти мене?

— Проти вас — не проти вас, а в загалі, — вимінаючи відповів Єзуїт.

— Значить ніби, що я старий дурень, — з бжолами та кролями панькаюсь, а своїх парафіян побожності не навчаю, га?

— Але-ж пан-отче! Хто вам се каже? — крикнув Єзуїт.

— Знаю, reverendissime, знаю, хто се каже! І ви тільки що се сказали! Що-ж, може воно й справді так! Може дійсно я дурень, ні до чого не пригідний! Адже-ж двадцять літ уже всякі добрі приятелі пишуть тай пишуть на мене доноси до консисторії, що мовляв я неук, непотріб, казань у церкві не говорю і Бог зна ще що виробляю. І все се „в добрій думці“, як кажуть. Тільки що певно ніхто з них і не подумав, як то мені старому слухати такі закиди. Адже-ж майте милосердє до мене! Бачите, я вже одною ногою в могилі; не нині, то завтра перед Богом на рахунок стану! Позвольте-ж міні спокійно вмерти! Не затроюйте міні тих кілька остатніх хвиль! Хиба-ж я тому винен, що Господь десь там забув про мене і не бере мене до себе?

Голос старця урвав ся від зворушення, і дві грубі сльози покотили ся по його зівялих, поморще-

них щоках. Єзуїт сидів мовчки, понуривши очи і силкуючись не глядіти на о. Чимчикевича.

— Знаю я добре, — знов почав трохи спокійнійше Чимчикевич, — що тепер пастирям треба більше знати і вміти; але я вже за старий, щоб учити ся. От хоч би й ся св. догматика! Ще в семінарії мало я знав її; тай як там нас тоді вчили! А опісля й усе до решти забув. Ну, й яке-ж я казанє скажу своїм мужикам? Почну говорити про догми: боюсь, щоб ще єресї якої не наплутати. Ну, тоді-б певно на мене посипалось тільки жалоб і доносів, що й у десятьох водах не обмив ся-б. Читати з казальниці те, що иньші понаписували і понадрукували, признаюсь вам, і стидно і очи не служать: і все той клопіт, що й їх я багато не розумію. А говорити так, що на язик наверне ся, і стидно і совісно. Я знаю, що бесідник я не мудрий. Заснуть мої парафіяне, їй Богу заснуть, коли почну їм говорити про те, що не вяже ся безпосередно з їх житєм. Не маю того дару — говорити плавно і до ладу про такі речі, що не торкають ся з близька до їх життя. Ну, і скажіть тепер, *reverendissime*, що міні робити! Дайте пораду! Чи гнівити Бога, всеє призиваючи Його сьвяте імя? Краще мовчати і накликати на себе гнів консисторії.

— Певна річ, — відповів згоджуючись патер, — що більший гріх гнівити Бога, ніж консисторію. Але чим же ви прогнівите Бога, коли всяку неділю будете навчати своїх парафіян сьвятій вірі і християнському житю?

— Тим прогнівлю: підчас мого казаня всі заснуть, а до того ще я й сам єресїв наплету; он що! Вже я себе знаю добре і не пориваюсь на те, чого міні Бог не дав. А прикидати ся, лукавити душею, вчити людей тому, чого сам не знаю, на те я, *reverendissime*, за старий, — сумліне не позволяє.

— Мій Боже! — загомонів патер Гавдентий, — значить, ваші парафіяне так таки й живуть без науки сьвятої віри?

— Так таки й живуть, — відповів о. Чимкевич, звисивши голову на груди. — Правда, правда, читають усі і катехизис на память уміють, але більше нічого й не знають; бо й я сам більше нічого не знаю, а навіть і в катехизисі не все розумію, то й не все можу їм вияснити. Ну, що-ж робити, reverendissime, коли не розумію? Брав ся читати книги теологічні... Та куди тобі... Чи то очи у мене слабі, чи то память притупила ся: ні в зуб не розумію. А тут люде прийдуть часом, питають: що воно се, а як розуміти те? Що-ж я їм скажу? Буду брехати, коли сам напевно не знаю? От і говорю їм найчастійше: „Діточки мої! Розумійте, як хочете, а то й зовсім не розумійте: Богу се зовсім все одно. Він сам сказав: — Ність ваша розуміти времена і літа. Так і лишіть! Жийте тільки по Божому, а там уже якось воно та буде.“

Патер Гавдентий аж вдарив себе по колінах.

— Бійте ся Бога, пан-отче! Не вже ви так і говорите їм?

— А як же! Говорю, як сумління велить.

— Ну, а повага церкви, котрій дана власть навчати і вказувати стежки Господні?

— Що-ж, reverendissime, — майже з слезами в очах мовив Чимчикевич, — видно, що Господь Бог не хотів дати міні тої поваги, а коли не дав, то відки-ж я візьму, а?

— В таким разі ви повинні покинути се місце, до котрого почуваете себе неспосібним. Ваше сумління день і ніч повинно вас мучити за той гріх, що ви займаєте таке важне місце, а не сповняєте привязаних до нього обовязків. Адже-ж ви отак доводите свою духовну паству до страшної безодні невіри, варварства, здичія! Бо чим є чоловік без віри, як не звірем? Власне сумління повинно вам се казати!

— Ну, що-ж, reverendissime, коли моє сумління нічого такого мені не говорить?

— Як то не говорить? Для чого?

— Бо мої парафіяне дуже далекі від невіри, бузувірства, чи як ви се так дивнечко назвали, *reverendissime*, га?... далеко дальші, ніж парафіяне інших церковів, котрі що неділі по дві години дрімають на проповіді. Я вчу, не проповідую, а так по prostu, в розмовах, про домашні, близькі всякому речі. Се я добре знаю, і вони розуміють. „Не кради, не пий, не проклинай, не бий, другому в біді допомагай!...“ Чи повірите, *reverendissime*, що за десять літ з нашого села ніхто в криміналі не сидів? Від 30 літ ані одного жида у себе не маємо. Школи не маємо, а за то читальня яка! Правда, сьмішно воно; але що з того? Кому сьмішно, той нехай сьмієть ся!

— Гарно то все, гарно, — згоджував ся патер, — але всего сього ще не досить.

— То правда, що не досить, — живо підхопив о. Чимчикевич, з лукавою усьмішкою споглядаючи на Єзуїта. — А ви, *reverendissime*, проїзжали через наше село? І бачили, яке воно? Немов би один сад, в котрому тут і там порозкидані хати. А до того ще з обох боків обрамоване цілим лісом овочевих дерев! Що? Може брешу?... А знаєте, *reverendissime*, як зове ся той ліс?... „Покутний“, он як. А чому? Пустопаш там була, коли я прибув сюди; так! Так і звалась „Неужиток.“ А отсе я на сповіді замість звичайної покути: пять раз Отче наш, пять раз Богородице, а раз Вірую, зачав кождому завдавати таку покуту, що-б зразу коло своєї хати, а далі й на тій пустопаші засадив або защепив одно овоче дерево, а за тяжший гріх то й кілька. Ну, через 50 літ і ліс виріс, і все село обсадили, де тільки було яке вільне місце. За овочі з Покутного селяне касу заложили таку, що з самих процентів усі додатки краєві, повітові, громадські і шкільні оплачують; а що роздаєть ся бідним та потрібним, се і в коляду не кладу. Як же вам здаєть ся, *reverendissime*, чи мила Богу така покута, чи ні?

— Не хулїть Бога, пан-отче! — остро відгризнув ся патер. — Хто може знати, що миле Богу, а що

ні! Хто постигне глибину путей Господніх? Але на кілька мій слабій розум може судити, то кажу вам сьміло: не мила і не може бути мила!

— Не мила? А то чому? — з неукритим зачудуванєм запитав о. Чимчикевич.

— А тому, що до покути Бог вимагає серця сокрушеного і смиренного; а ви що даєте Йому? Далі Бог жадає, щоб чоловік як мога відривав ся від усього земного, від сьвітової суєти; а ви своєю роботою хіба-ж не прив'язуєте їх серця ще більше до сего сьвіта? Ні, отче, хибна ваша дорога! Бог не може благословити такого діла. Противно, Бог уже тепер простер над вами свою руку, посилає вам віщунів свого гніву, і горе вам, коли завчасу не покаєте ся і не вернете на шлях правди!

При сих словах патер встав мимоволі і простяг праву руку наперед. Лице його сияло, очи блищали, на чолі і устах нависала строгість розгніваного судії.

— Віщунів? Яких віщунів? — дрожачи і блідніючи запитав о. Чимчикевич.

— То-то й горе, що ви не бачите їх! Посилає найстрашнійшу духову заразу: духову сліпоту, двоєвірство і байдужність!

— Двоєвірство і байдужність? Як же ви се розумієте?

— Зовсім по просту. Ваша паства не вміє відрізнити доброго від злого, Христа від Беліяля, сьвятої католицької віри від схизми. Ваші духовні овечки любісїнько ходять за границю на православні служби Божі. Хіба-ж се нічого?

— А, так от про що ви! — сказав Чимчикевич, відітхнувши свобіднійше, і з лекшим серцем. — Ну, се, здаєть ся, не такий ще тяжкий гріх.

— Не тяжкий гріх! — аж закричав патер.

— Думаю, що ні. Адже-ж і там одного Бога хвалять, ще й так само, як у нас.

— Одного Бога! — розізлив ся патер. — От і Турки також одного Бога хвалять. То ви певно

дозволили би своїм парафіянам і на турецьке богомілле ходити? —

— Ну, *reverendissime*, се вже ви задалеко зайшли. Я дозволяю їм ходити на латинську службу; тільки що вони самі не радо йдуть туди, бо нічого там не розуміють. А православна служба така сама, як наша; а тих догматичних тонкостей, що розріжняють нас, ані я сам не второпаю, ані мої мужики.

— Ех, пан-отче, пан-отче! — з жалістю промовив патер Гавдентий, киваючи головою. — І ви се говорите! Ви, католицький св'ященик, можете так говорити, а навіть так робити!

— Що-ж, *reverendissime*? Як хто вміє, так і піє! Що-ж я винен, що говорю і роблю тільки те, що знаю?

— Значить, треба розширювати своє знанє, або...

— Або що?

— Або розстарати собі когось, хто би допоміг вам.

— А... хто-ж міні допоможе? — пренаївно запитав Чимчикевич.

— Ну, се хиба велике діло? От і я сам готов.

— Ви, *reverendissime*? А то як?

— Можу вам зобов'язати ся хоч і що неділі говорити в церкві казаня, а не тільки завтра.

— Завтра, як то? Не тільки завтра? — з зачудуванєм питає Чимчикевич.

— Ну, так! Адже-ж я того й приїхав! — відповів патер, зі свого боку також зачудуваний зачудуванєм Чимчикевича.

— Чого приїхали?

— Щоб завтра казанє казати в вашій церкві. Адже-ж ви вже повідомлені про се?

— Я? Сохрани Господи! Я повідомлений?

— Ну, так! Адже-ж наш пріор, знаєте, в Тернополі, мав писати вам про се!

— Ваш пріор! Во імя Отца і Сина!... Але-ж я не знаю вашого пріора!

— Як то? Не вже він не писав вам? Не вже ви не дістали ніякого письма?

— Письмо якесь я на сьому тижні дістав, — відказав Чимчикевич змішаний, — але я не знав, від кого воно і про що писане.

— Як то не знали?

— Та так, що не знав! Бачите, ось воно! Що я намучив ся, щоб прочитати: і літери, здасть ся, деякі розбираю, а слово хоть би тобі однісіньке! Ніде гріха діти, плюнув я на нього тай сховав. Ось вам воно; погляньте, чи се від вашого пріора?

І о. Чимчикевич подав патрови зімiate, засмальцьоване письмо пріора. Той поглянув на него, сам не знаючи, що про се думати, і тільки охнув: письмо було писане по латині, котру Чимчикевич іще перед пятьдесятьма роками вспів забути всю до нащадку!

— От воно як! — промовив патер, помовчавши хвилинку та встигши за той час проклясти в душі хитрого пріора, що зробив йому такого збитка: — Що-ж тепер буде?

— Не знаю, *reverendissime*.

— Я конче мушу завтра сказати проповідь у вашій церкві. Міні моя власть наказала.

— Що-ж, — смирно відказав Чимчикевич, — з Богом, *reverendissime*. Тільки що міні моя власть скаже?

— Ваша власть? Яка?

— Ну, митрополіт, консистория. Чи може ви маєте їх дозвіл?

— Ні. А хиба-ж се не від вас залежить?

— А вже-ж, що ні. Без висшого дозволу я не можу допустити сьвященника иньшого обряду проповідати в моїй церкві.

Патер Гавдентий стояв мов укопаний. От тобі на! Через таку пусту формальність мала би пропасти його місія! Ах, і завсїгди мусять його переслїдувати ті дурниці, ті дрібнички життя, на котрі він не звертає уваги і котрі можуть іноді поцувати все

діло. Але ні, то не може бути, бодай тепер ні! В якимсь нервовім зворушеню став він ходити по комнаті, придумуючи, що тут робити. Нараз зупинив ся перед Чимчикевичем.

— Так се ви кажете, що не маєте права допустити мене до проповіданя в вашій церкві?

— Ні, *reverendissime*, не маю.

— Ну, а коло церкви, на цвинтарі можу проповідати?

— Там можете.

— Ну, ось і гарно. Буду проповідати на цвинтарі.

— Добре. Тільки, знаєте, *reverendissime*, я чоловік старий, слабий; боюсь, щоб не було міні за се якої халепи.

— Від кого?

— А от хоть би від пана старости. Знаєте, на цвинтарі будь що будь публичне місце, а проповідь будь що будь — бесіда. А староста у нас острый, службистий. Набіжить і запитає: „А що се у вас, отче, без дозволу власти на публичному місці якісь зборища збирають ся, бесіди говорять ся?“ І що-ж я на се скажу?

— Сьмійте ся з того, пан отче!

— Ну, ви собі, *reverendissime*, сьмійте ся на здоровле! А по мні мурашки бігають. По що міні клопоту на здорову голову? А ліпше знаєте що? У вас коні добрі, бричка легенька, дорога тепер добра: от ви, не в гнів вам кажучи, їдьте до города і добудьте дозвіл від пана старости. А я дуже радо зроблю все, що буде залежати від мене. Потрудіть ся, *reverendissime*; нехай се буде Богу на славу, а для мене старого спокійнійше.

Патер Гавдентий думав було зразу противити ся і переконувати Чимчикевича, що його побоюваня даремні; але ледви помітна іронічна нотка в остатніх словах „попа“, поразила єго мов грім. Він зміркував від разу, що занадто мало цїнив собі того старця, і що за тою дитинячою простотою і наївні-

стю у него криє ся щось більше глибоке, якесь зовсім незвичайне „собі на умі.“ Не кажучи ні слова більше, червоний і розсерджений, патер схопив капелюх і вискочив на ганок.

— Запрягати! — крикнув він на все горло, побачивши, що сонце вже почало спускати ся, і нагадавши собі, що до города добрі дві милі.

— От проклятий піп! — воркотів він собі під носом, дожидаючи, поки запряжуть його бричку. — Замучив мене зовсім! Здаєть ся — ніби глупий мов пень, а тимчасом він тугий як лико. Але-ж бо і я собі нівроку мудрий, тільки часу збавив даремнісінько! Чорт би його взяв з тим дозволом! Найшов, що видумати! І як то міні упорати ся сьогодні?...

— А що, прошу єгомостя? Чи я не говорив, що вони скоро поїдуть? — промовив усміхаючись Прокіп до Чимчикевича, запираючи ворота по від'їзді гостей.

— Так то, так, Прокопе, — сумовито сказав о. Чимчикевич, — поїхали то вони, поїхали, але не сьогодні, так завтра вернуть ся знов.

— А най Бог боронить! — крикнув Прокіп. — А чого їм від нас треба, прошу єгомостя?

— Чого? — повторив о. Чимчикевич. — Чого? питаєш. Слухай же, Прокопе! Ти мене давно знаєш. Як ти гадаєш: дбав я про громадян? учив їх добру? давав їм добрий приклад? Був я для вас добрим попом?

— Падлюка був би той, хто-б інакше говорив! — крикнув Прокіп: — Не попом, а батьком рідним! От чим ви були для нас!

— Ну, не говори так, Прокопе! Знаю я свої хиби. Але того, що міні сказав сей Єзуїт, я до нинішнього дня не знав і не думав.

— То се Єзуїт? А що-ж він сказав вам?

— Сказав, що мої парафіяне Бога не знають, в двох Богів вірять, а то тому, що і тут і до Почаєва до церкви ходять, а в Почаєві, мовляв, уже

не той Бог, що тутечки. Чуєш, небоже? І за се, грозив, не мине нас кара Божа.

— От що він вам крякав! А крякали би над ним ворони!

— Не клени, Прокопе! І для того, говорив, треба нас усіх просьвіщати, навернути на правдиву єзуїтську віру; і він се зробить.

— Він? А не діждав би! А як же він нас навертатиме?

— Буде вам що неділі казаня говорити.

— Тільки всього? Ну, чували ми їх казаня! Се ще не великий страх! Нехай собі говорить. Я думав, що може зо староства наказ прийде, а староство жандармам накаже. От тоді справді був би клопіт, бо не стілько би навернули, скілько здерли-б. А казаня — н-ну!

І махнувши рукою Прокіп побрів на обійсте до свого діла. А о. Чимчикевич довго ще сидів на ганку своєї старої хати, під тінею густо обвитої, розцвиллої фасолі, сидів і думав про неждану візиту Єзуїта, про розмову з ним і його дивний замір.

— Ой, не проста, не випадкова то річ, — думав він. — Не на мене одного гострять зуби ті Єзуїти; тільки здаєть ся, що мене першого хочуть проковтнути. Що-ж? Божа воля! Просив я Господа, щоб дозволив міні вмерти супокійно; та здаєть ся, що за мої гріхи не вислухав мене Бог. Придесть ся мабуть власними старими очима побачити ще початок нової боротьби, а може і свої старі кости в ній зложити. Його сьвята воля! А люта буде боротьба, страшна! І хто то в ній переможе? Находить на нас чорна хмара з заходу, грізна, узброєна просьвітою, хитрощами, інтригою, протекціями і всякими мудрими штуками; а що-ж ми поставимо насупротив неї? Находить велика пошесть, страшна чума, котра може змести нас з лица землі, як вода злизує мул. А як же-ж ми охоронимось від неї, де найдемо на неї лік?...

І о. Чимчикевич узяв старий молитвенник в деревляній, полотном обшитій оправі, писаний грубим, хорошим почерком на старім, грубім папері. Се була єдина вартна річ, яку посідав він і цїнив висше всього на сьвітї. Старець розвернув книгу і почав поволи, голосно і виразно читати. Молитва успокоїла єго; важке вражіє, викликане Єзуїтом, розвіяло ся. Якось мимоволї очи Чимчикевича зупинили ся на остатніх листах молитвенника, де він сам після старих записок, документів і оповідань старих людей списав більше чим трьохсотлітню літопись села Товстохлоп. Одна сторінка тої літописі звернула на себе його особливу увагу. Перечитавши її, він тихо захихикав. Якась нова думка блиснула в його голові. Він іще раз перечитав тую сторінку і ще раз усьміхнув ся.

IV.

Була неділя. Прехороший літній день. На небі не видно ні однієї хмарки. Темною густою зеленю вкривали вікові липи стару, але ще добре одержану церков з її червоною банею, що була покрита бляхою, з позолоченим хрестом на вершку. Побіч церкви блищав аж горів новий, мідяний дах на невисокій присадковатій дзвінниці. З церкви розлягав ся голосний на ціле село протяглий сьпів літургії; у церкві сьпівали всі, хто лиш міг: чоловіки, жінки, хлопці і дівчата гармонійним хором. Здавало ся, що величезна хвиля тих голосів розпирає стїни старої церковці і підносить її на собі в гору. З боку коло крилоса стояв високий і чорний патер Гавдентий, з якимсь не то набожним не то похмурим лицем, і ждав, поки скінчить ся служба Божа. Богато він натерпів ся вчора: пізно в ночі приїхав у містечко і якось переночував у лихій жидівській коршмі. Ранком набігав ся немало, заким розбудив старосту і отримав від нього позволене промовити на публичнім місці. Та все таки він поставив на своїм і вернув ся на час. Зразу він дуже бояв ся, щоб о. Чимчикевич не втяв йому штуки і не упо-

рав ся з службою Божою вчаснійше, так що він, приїхавши, застане лиш заперті двері і вже нікого в церкві. Але ні. О. Чимчикевич поступив собі зовсім льояльно, а по утрені ждав аж годину на його приїзд. Се по трохи помирило патра з Чимчикевичем, хоть дотепер не міг він йому простити вчорашнього занепокоєня.

Ось о. Чимчикевич дряжачим голосом прочитав євангелиє. Патер подумав, чи не почне він сам тепер проповідь, але ні: панотець править службу Божу дальше. Ось і служба Божа кінчить ся. По причастію патер вийшов з церкви. Недалеко дзвінниці між двома величезними липами лежала велика чотиригранна на два лікті висока плита, якийсь старий надгробний камінь. Патер станув на ній, то буде його амвона. Виняв з хустини комжу і натягнув її поверх сутани. Стоячи високо на плиті з полискуючим на сонці, гладко виголеним тіменем (барет він забув узяти з собою), здавав ся він високим як придорожній стовп і грізним мов мара. Сонце доходило вже полудня і пекло немилосерно. В тіни лип цвірінькали воробці. Маса червоних великих блощиць лазила по гробах і наповняла всі отвори і тінисті щілини в деревляній загороді. Анї вітрець не подув, щоби відсвіжити повітре. Листє не рухалось зовсім, мов замерло. Патер стояв як раз на такім місці, де за цілий південь не було тіни. На його чолі, щоках і руках почав виступати піт дрібними блискучими краплинами; він нетерпливо прислухував ся співови, котрий потоком виливав ся з церкви. Вже прочитано благословеніє, коли нараз патер з гніву мало-що в голос не заляв — з церкви розляглось: Радуй ся Николає, великий чудотворче!

— З розуму зійшов піп, чи що? Захотілось йому сьогодні читати акафист!

Але гнів на ніщо не придав ся, треба було ждати кінця акафисту. А о. Чимчикевич немов би навмисно кожде слово виголошував протягло, поволі, мов би догадувався, якої муки зазнає патер Гавдентий!

Доброї пів години тягнувсь акафист; а як вимучився за той час патер на своїй кам'яній амвоні на сонічнім скварі, того ні пером описати, ні в казці розказати. Радо був би зліз він з плити і сів у холодку під дзвінницею, коли б не громада дітей і старших дівчат, котрі повиходили з бабинця і поставали під церквою, заєдно хрестячись і споглядаючи на него.

При них злізати якось нескладно. Патер разів з двацять послав їх до чорта, але се не багато помагало. Дрібні крапельки поту давно вже перемінилися на ручайки, що тихо спливали долі щокрами, по плечах і грудях. Сорочка була на ній зовсім мокра і прилипає до тіла. Кров біла сильно в лице, голова горіла, в ушах шуміло, в горлі пересохло; патер став на правду побоюватись сонічного удару або якої небудь нагальної слабости.

Ну, слава Богу! вже скінчився і акафист! Він зітхнув свободнійше. Але що-ж се? В церкві сьпів затиш, щось говорять. Може-ж то бути? О. Чимчикевич почав проповідь! Патер іронічно усміхнувся, пригадавши собі оповідання про його проповіді. Мабуть вона не буде довга, подумав він. А все-ж таки шкода, що я не в церкві. Було би цікаво послухати!

Дійсно, варта було почути ту проповідь.

— Дітоньки мої, — промовив о. Чимчикевич, — вичитав я отсе в старих паперах, що нині як раз сто літ минає... еге, сто літ, як один день! — як у нашому селі Товстохлопах вибухла страшна пошесть. Пів села вимерло за один тиждень. Триста вісімдесять душ без сповіди і причастя сьвятого. Нехай нас усіх Бог боронить від такого, небожата! А як гадаєте, дітоньки мої, чи не годилось би нам як небудь відсьвяткувати столітню пам'ятку такого великого нещастя?

Нарід стояв, хрестився набожно і зітхав із глибини душі.

— Так слухайте-ж, як я про се думаю, дітоньки! — продовжав о. Чимчикевич. — Відправмо молебень з коліноприклоненням за ті померші душеньки, а опісля виберіть собі кільканайцять парубків що дужших, розумієте? І нехай вони за чергою до самого вечера дзвонять не вгаваючи. Нехай ті голоси ідуть до всевишнього Бога і сповістять тих наших небіщиків, що ми і по сто літах не забули про них. Нехай се буде Богу на хвалу, щоб Він змилював ся над нами і відвернув від нас усяке лихо, усяку чуму тілесну і духову. Амінь.

По тих словах задзвонили маленькі церковні дзвінки, відтак обізвалась тонка сигнатурка у церковній копулі, а за нею загуділи грімкі голоси з дзвінниці. Нарід упав на коліна і почала ся панахида. Патер глядів здивований, не розуміючи, в чім діло, не знаючи, чи йому стояти, чи також упасти на коліна. Вкінці і він прилякнув на своїй плиті.

Скінчила ся панахида, скінчила ся служба Божа, но дзвони як гуділи, так гудять. Хрестячись почав нарід виходити з церкви; дівчата в білих сорочках і різнобарвних стяжках пестріють як мак; за ними показались жінки в білих намітках, засіріли мужики в темних свитках; діти купками розбігли ся по кладовищі. Патер стояв на камені облитий сонічним блиском і перехрестив ся. Нарід цікаво згромадив ся круг нього — а дзвони гудуть не втихаючи. З злосливою усмішкою тиснуть ся парубки до дзвінниці, вистукують тяжкими чобітьми спинаючи ся в гору по крутих сходках, а ті, що вже вилізли, повихиляли голови зо всіх вікон і отворів і з неменчою цікавістю глядять на Єзуїта. Крізь гучний голос дзвонів чути їх регіт.

Зібралась ще більша юрба народу, патер перехрестив ся ще раз, потім здивований глянув на дзвінницю, мов би питав ся очима, коли вже раз перестануть там дзвонити? А дзвони і не думають переставати, гудуть що сили. А хороші і голосні ті

дзвони на Товстохлопській дзвінниці! Розповідають, що вилито їх із колишніх козацьких гармат, що тут були затоплені в болотах по якійсь битві, а пізніше віднайшли їх мужики. Хороші, голосні дзвони! Як усі сім задзвонять разом, то при дзвінниці свого власного голосу не вчуєш, а гомін їх чути в сімох сусідніх селах.

Патер перехрестив ся третій раз.

— Во імя Отца і Сина, — почав він грімким голосом, — та куди там! За дзвонами нічого не чути.

— А що, не перестануть вони там дзвонити? — крикнув він що сили до зібраної вколо него юрби.

— Га, що, як!? — закричали йому в відповідь люде.

— Не перестануть дзвонити? — ревнув що сили патер.

— Перестануть.

— Коли?

— У вечір.

— Як то у вечір? А чому-ж се?

— Чуму проганяємо.

— Яку чуму?

— Сто літ тому! Чума була! Триста душ без сповіді! За померші душі! Чуму проганяємо! — Такі уривані фрази розібрав патер з посеред змішаного крику народу. Зараз догадав ся він, що се нова видумка Чимчикевича. Очи його заблискали гнівом, і він зіскочив з каменя на землю.

— Я вам маю говорити проповідь, — промовив він ласкаво до народу.

— То говоріть! — роздались голоси з купи.

— Якже міні говорити, коли дзвонять? Скажіть, щоб перестали!

— Ні, не можна!

— Але міні сам староста позволив говорити!

— То говоріть.

З посеред юрби роздавав ся чим раз частійший сьміх. Дзвінниця була переповнена молодіжю, серед котрої кожний рух і слова патра розбуджували не-

погамований сьміх і радість. А дзвони не переставали гомоніти ні на мінуту. Патер побачив, що труд його даремний, противно, чим більше він буде лютитись, тим сьмішнійше буде його положенє. І він роздумав, що ліпше уступити сим разом, в надії, що другим разом тим повнійше осягне побіду. Солодко усьміхаючись він промовив :

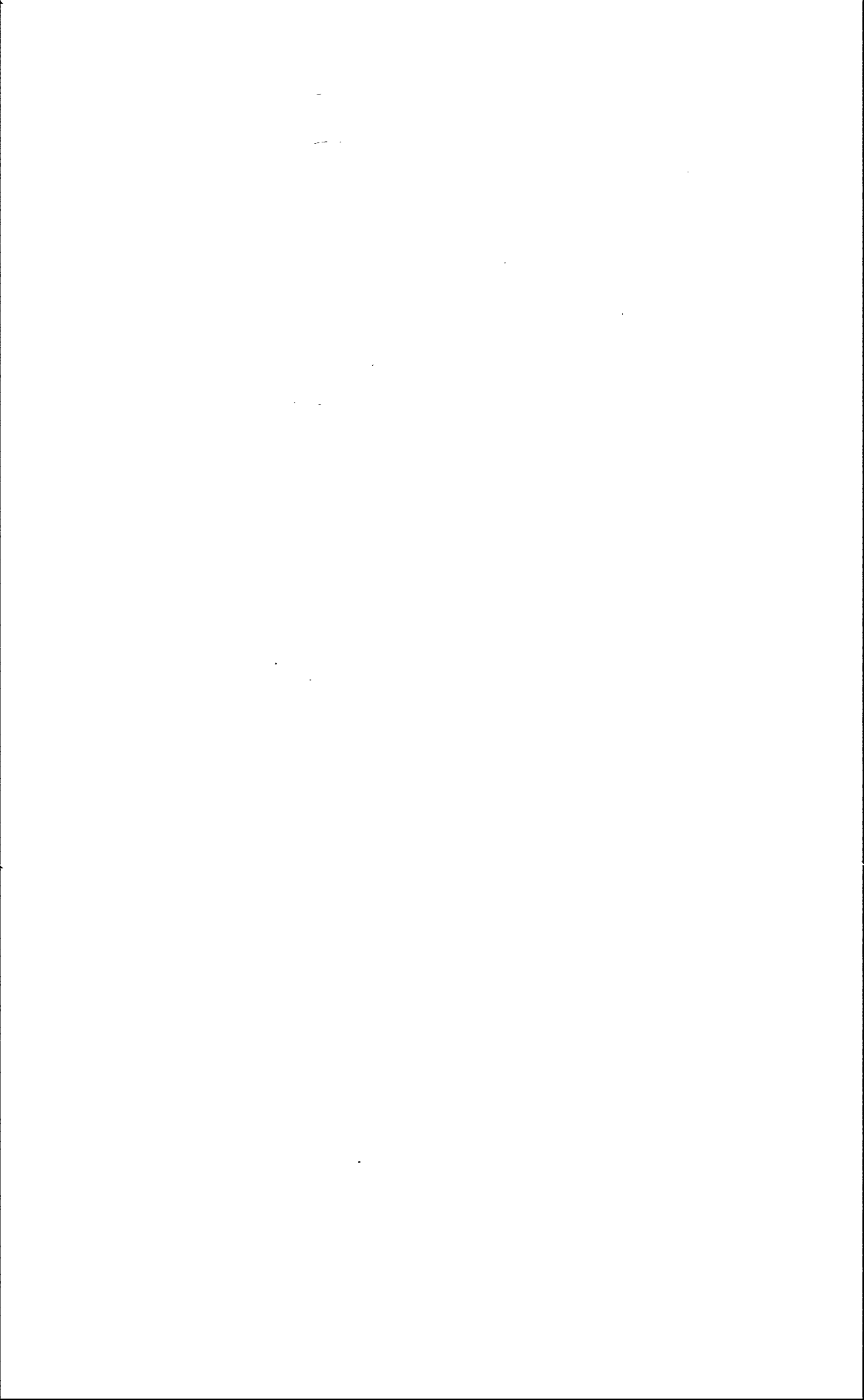
— Ну, дзвоніть собі, дзвоніть, я приїду на другу неділю. Бог з вами!

Але сїдаючи на бричку, що тут таки за церковною огорожею ждала на него, він стисненим кулаком погрозив в сторону попівства і злосливо проворкотав :

— Почéкай, ти стари шизматіку, я тебе нау́че!

Казки і сатири.

Куди дівають ся старі роки.

Бо аджеж десь вони мусять бути! Пан Богдан Дідицький, що правда, сказав колись, що

Рѳкъ старый уже пропаль
Въ мори вѳковыхъ временъ, —

але всі мої географічні відомости не вистарчають на те, щоб знайти на якій будь мапі те „море вѳковихъ временъ“. А прецінь мусить се бути не мале море, коли стілько тисяч давніх років уже потонуло в нїм, а ще й доси кожний новий рік також там знаходить місце. Бо щоб вони були з цукру і розпливали ся в воді того моря, сього-б я не сказав: борше вже з соли, бо се кожний признає, що не один такий рік прийшов ся йому дуже солоно.

А хто знає, може вони й зовсім не пропадають, але чергують ся, так що приміром найстарші роки з самого дна вилазять і обсушивши ся на сонічку вертають назад на землю? Дивно лишень, як їм хочеть ся як раз у таку студену пору, перед Йорданом, одним лізти в воду, а другим вилазити з води. Тим старим рокам, що з сего світа перед новим роком стрімголов скачуть у те таємниче море, мусіло певно дуже вже надоїсти на землі, коли не можучи довше видержати з миром християнським доходять аж до самовбійства.

Тай справді удармо ся в груди і скажімо по щирости, чи не-кривдимо ми їх бідних? Хто з нас коли скаже: „Е, старий рік був добрий рік?“ Де там! Кождий радше скаже: „Богу дякувати, що минув! Бодай не вертав ся і не снів ся! За його панованя жінка мені вмерла, а теща, яку дармо годую, жива лишила ся! За його порядкованя жито не вродило, а за те дикий маґ і блавати — пропав би зі своєю естетикою!“ І так кождий знайде якийсь камінець, щоб кинути на нього. А за те кождий з отвертими раменами витає те молоденьке хлопя, молокососа, новий рік, хоч і не знає, чи він принесе бодай половину того добра, що попередній небіжчик. Така то вже натура людська!

А хтож тому винен, що старий рік так злобно панував і так погано порядкував? Чейже певно не він сам. Бо колиж йому було, в дванацяти місяцях ростучи і старіючись, розуму набрати ся? А щеж і ви, любі читачі, з разу, скоро тільки настав він, надто таки розпестили його, кланяючись йому мов божкови, строячи його в цвѣти найкрасших надій, леліючи його в золотій колиці блискучих ожидань. А до твердої, розумної роботи ви його не заставляли, то й не дивуйте ся, що він вам уродив замісь жита мак і блаватки, а замісь певної будущини злудні фата-морґана!

Мені жаль їх, тих старих, а так несправедливо укаменованих років. Коли-б їм так одному з другим — гадав я собі — дати троха більше часу до розвою, троха стараннійше вихованє, не так би вони поставили ся! Довго міркував я, як би зарадити сему лиху, а далі таки не видержав і пішов сам від себе в депутації до пана Палюха, що то „состоить надзирателемъ бурсы Народного Дома“.

— Високоповажаний Добродію, — зачав я свою орацію.

— Перепрашаю вас, — відрубав мені праведник, — я не єсьм жаден високоповажаний, ані не жаден добродій. Правильно говорить ся: „благородний господине“.

— Нехай і так, — сказав я. — Отже високоблагородний господине (п. Палюх з задоволенєм похитнув головою), я тут маю на приміті вихованця, на котрого настоящим вихованню дуже багато залежить.

— Очень много зависит! — поправив праведник.

— Ну, нехай собі й зависить. Я хотів би дати його під ваш високоумієтний догляд.

— Многоуважаємий надзор! — поправив він не порозумівши.

— Еге, еге, так само, як ви кажете.

— А соізвольте вас спросить, хто он таков? До якої русской партії належит?

— Що з нього зробите, те й буде.

— Очень хорошо. Но на бесплатного у нас міста нїт.

— О, він багатий, дармо не схоче. Він сам задармо роздає не одному тисячі й мільйони.

— О, ежели так, то прошу. А на долго?

— Отож то в тім і біда, що не на довго, — сказав я. — Се, бачите, новий рік. Доси ще він маленький, лежить у повітю, а за кілька день його покличуть до панованя, то вже за пізно буде до бурси давати. Ходилоб о те, аби за тих кілька день —

— Перепрашаю вас, господине, — сказав нараз праведник, хапаючи за капелюх, — я не имію времени с вами глагольствовать. Мое почтеніє!

Так розбила ся моя добронамірена проба, дати новому рокови якесь хоч трохи приличнійше вихованє від того, яке мали його попередники. Коби бодай продовжити його вік хоч у четверо, чей би все таки за той час більше розуму набрав ся! — думав я собі і пішов через вулицю до „Народної Торговлі“.

— Дай Боже час добрий і фляшку коняку! — сказав я щадячи слів.

Пан Ничай зрозумів мене і не сказав нічого, а лишень почав пакувати коняк.

— Слушайте, господине, хочу у вас розпитати про одну річ, — сказав я платячи.

— Прошу, — сказав п. Ничай числячи гроші.

— Чи не можна би з вашого народно-торговельного і економічного становища продовжити найблизший рік хоч у четверо?

П. Нічай скривив ся на мене, моз середя на п'ятницю.

— Т-та про мене, — процідив він, — але ви нас заріжете. Тут і так люди не платять довгів, а при такім продовженю терміну —

— Бувайте здорові! Бувайте здорові! — Я вже був за дверима.

— А, то ти! — крикнув до мене чоловік, якого я з розгону, вискакуючи з дверей, мало з ніг не звалив і який за те рівночасно заплатив мені порядним штурканцем у бік.

— Еге, я! — відійокнув я облизуючи ся після удару. — А ти хто? Бігме, не добачаю.

— Аджеж Скрудж!*)

— Чи на правду? Дорогий Скруджу, ти юрист; скажи мені, будь ласкав, чи з вашого юридичного становища не можна би настаючому новому рокови продовжити дні живота його хоч у четверо?

— В жаден спосіб не можна, — відмовив Скрудж. — По перше, що вексельовий закон числить проценти від ста на рік; по друге, що суди засуджують злочинців на роки, а в разі продовження року треба би змінювати закони, а се у нас забрало би хоч сто літ часу, а за той час усі злодії — —

— Добре, добре! — сказав я, — бувай здоров!

Іду я собі дорогою, аж гульк, насупротив мене штильгукає на паличках п. Нагірний, між иншими своїми професіями також редактор „Нового Зеркала“.

— Пане Нагірний, — кажу я, — змилуйте ся надо мною і над бідним новим роком! Поворухте своїм технічним розумом і зробіть так, щоб тому новому рокови продовжити дні живота його!

*) Один із персонажів Діккенсової повісти «Святий вечер». У ту пору ся повість була перекладена на нашу мову і перекладача її, дра Е. Олесницького, звали в приятельськiм кружку Скруджем.

— Щож, голубчику, — відказав мені ласкаво п Нагірний, — із становища технічного я не маю нічого против вашого пляну, бо церкви, які я буду, не боять ся зубів часу і постоять що найменше своїх сто літ, хоч кождий рік буде в четверо довший, ніж доси. Але зі становища редакторського, то знов инша історія. Вправді передплатники „Нового Зеркала“ виграли би аки младенци, коли-б їм за ціну зложеноу на один рік присилано часопись чотири роки, — але що зробить редакція?

— Ваша правда, ваша правда! — сказав я і розкланяв ся. Ні, мабуть не з сього боку я взяв ся до річи! Ніяк не йде продовжати кождому рокови дні життя його! А от як би так зробити, щоб молоді роки, поки ще являть ся у нас, повчили ся троха розуму у старих? Еге, як би то знати, де ті старі дівають ся! Думав було йти до Андрія Івановича Дідицького та розпитати його дещо близше про „море вікових времен“, а далі роздумав. Адже й сам Андрій Іванович не знає сього докладно, або знає стількиж, як про того Мелхиседека, що був взірцем сьвященства для батька Михайла Качковського!*) Краще розпитати у якої старої баби, що зуби з'їла. Оттак думаючи я був уже на бернардинській площі, де здовж вулиці тягли ся ряди прилавків із овочами.

— Може ви бабусю знаєте, де дівають ся старі роки? — запитав я у найстаршої перекупки, купуючи у неї за два крейцарі яблук.

— Знаю, синочку, все знаю. Із старих років роблять ся добрі давні часи, знаєш, ті славні часи, коли то ще баба дівкою була.

— Ну, алеж бо говорять, що вони кудись тонуть, бабусю?

— Так, синочку, тоне все лихо, все нещастє, вся погань. А що в котрім році була крихітка до-

*) В першім томі біографії М. Качковського, написаної Б. Дідицьким, батько Качковського названий »іерей по чину Мелхиседекову«.

брого, то то пізнійше в нашій пам'яті росте-розростається ся, обливається ся барвами веселки і живе безсмертно. Лиш той, синочку, бідний, у кого в жаднім старім році серед купи погані і непотрібства не було ані зеренця чистого добра. Для такого старі роки стають ся опирами, що не дають спати ані в ліжку, ані в труні по смерті. Такий чоловік і сам стається опирем, Дух святий при нас! Добраніч, синку!

Абож я знаю! Може стара й правду казала. Її закарлючений ніс свідчив, що вона якась не проста баба, а мабуть ворожка.

»Зоря« 1884 р. ч. 1.

Як пан собі біди шукав.

I.

Було то не давно і не пізно, а так в самій середині. Жив тоді в нашім краю один пан багатий, котрий дожив до двадцять пятого року, а не чув ані разу про біду. Цілком не розумів, що значить се слово. Його отець тільки що вмер, ситий слави і віку, маєток лишив великий і добре загосподарований. Шпіхлірі, каси повні, повні стодоли і обори, слуги вірні і прихильні панови, славне імя предків, здоровле, молодість і краса, — чогож більше можна жадати від долі? Тож нічого не жадав молодий пан. Жив по панськи, вітцівського добра не марнував, в політику не вдавав ся, віддавав Богу що боже, а цісареви що цісарське, і на тім кінець.

І був би молодий пан таким робом прожив увесь свій вік, коли би не випадок на око дрібний, що одначе знищив його супокій, затроїв жите, зруйнував маєток.

Одної суботи пішов пан по смачній вечері на прохід до огорода, з огорода зайшов на гумно, а з гумна до стодоли. В стодолі стояла ціла купа людей: підданих хлопів, дозорців і панських двораків. а з посеред тої купи долітали до панського слуху якісь лускоти, ніби молоченє, але помішане з жалібним криком і стогнанєм. Зацікавлений вступив пан, щоб поглянути, що то дієть ся. Цікавий побачив

образок. Під стіною на кріслі сидів головний заві-
датель панських дібр і голосно числив, поглядаючи
від часу до часу в невелику книжочку. На тоці ле-
жав розтягнений мужик і йойкав і стогнав і кричав.
На його руках, плечах і ногах сиділи три сильні
драби, а два иньші прали канчуками в те місце,
відки ноги ростуть.

— Що ви робите? — питає цікаво пан.

Завідатель станув перед паном, уклонив ся
і сказав.

— То, прошу пана, Проць Шуліка відбирає
свою тижневу порцію.

— За що?

— Три рази спізнив ся на панщину.

— А так! — сказав пан, заспокоївши свою ці-
кавість і хотів відійти.

— Ой бідонько-ж моя, бідонько чорна — кри-
кнув мужик розтягнений на тоці. — І на полі що
дня били за спізненє, і тепер ще бють. А в мене
жінка хора, дитина вмирає, біда дома, нема що раз
в рот вложити — і не спізняй ся!

Дальші слова заглушив поновлений лускіт ба-
тогів о тверду, висохлу хлопську шкіру. Але пан
почувши ті слова нагло станув зворушений ними,
потім вернув ся і махнув на гайдуків, щоб пере-
стали молотити.

— Що ти говориш про біду? — запитав він
Проця. — Що се таке?

Проць підніс ся з землі і витріщив на пана
свої сиві очі.

— Біда, паночку? — вистогнав — Що то бі-
да? Біда, то біда, пек їй! То наш щоденний хліб.

— Ваш хліб? Якже вона виглядає? Нічого
про неї я доси не чував.

— Га, то пан щасливі. А я до тепер не чув
про такого, хто би її не знав.

— Отже ти її знаєш?

— Ой, паночку, від коли мене мати на сьвіт
народила.

— Ну, то покажи її мені!

Мужик стояв і почав чухати ся в потилицю.

— Якже я її ясному пану покажу? Вона всюди є.

— Брешеш, хлопе, бо в мене її нема.

— Дай Боже пану здоровля! — сказав мужик кланяючи ся пану до ніг — але за те я її бачу. Для мене все біда на сьвітї.

— Кажи, що?

— От ті канчуки, наприклад, мій нинїшній біль хіба не біда?

— Брешеш, драбе, то заслужена кара.

— А панщина хіба не біда?

— Брешеш, шельмо, то сьвятий обовязок.

— А той голод і холод, що терпимо в хатї, хіба то не біда?

— Брешеш, то через твоє лїнивство.

— А слабїсть жінки і дїтий хіба не біда?

— Брешеш, то воля божа, що для твогож добра насилає проби на тебе!

Мужик стояв остовпілий, не вмів нічого більше сказати.

— Но, скажеш менї, де властиво твоя біда, чи ні? — грізно крикнув пан.

— Га, паночку, найбільша моя біда тота, що я на сьвіт народив ся.

— Так? То ти будеш блюзнити пану Богу? Кладїть його, хлопці, і валїть йому решту, кїлько ще там йому належить ся, а крім того десять кїїв в додатку, нехай не ображує пана Бога.

Відїшов пан, а мужик нічого більше не кажучи сам положив ся на тоці, щоб відібрати решту своєї „заслуженої кари“...

II.

А пан тимчасом ішов дальше і думав. Любив думати сей пан.

— Бреше, шельма хлоп! Дурне слово внайшов, щоб покрити власне недбалство, лїнивство і глупоту. Хто працює, той має. Хто сповняє свої обо-

в'язки, той має чисте сумління. Хто рано встає, тому пан Біг дає.

Гарно думав пан і розумно, забув лише, що він сам не працював, а мав, не сповняв жадних обов'язків, а чув себе найспокійнішим на світі, а рано вставати ще з малечку не любив страшенно.

— Але я їх відучу від того! — говорив він далі сам до себе. — Не позволю більше говорити такі дурні слова, або нехай мені покажуть тоту біду, нехай її сам побачу, сам зазнаю. Доки сего не буде, ні за що в світі не повірю, що вона є на світі. Аджеж я бачу і чую і розумію, як Бог приказав, так самісінько, як кожний чоловік, як кожний мужик. Так само бачу сонце, блакить неба, зелень дерев, чую піяне когута і лускіт цїпів, усе так само. Для чогож він каже, що всюди бачить біду, а я ніде не бачу її? Бреше лайдак, тай годі.

Розумний був пан, в школах учив ся, не вірив тому, що пан Біг улїпив шляхтича з иньшої глини, як мужика, тож і зовсім розумно міркував, що коли однакові очи, то й бачити мусять однаково.

Власне йшов пан стежкою через величезний овочевий сад, коли нагло перед ним з криком перебіг обдертий сільський хлопчина, а за ним що сили гнав старий, кривий на одну ногу садівник, махаючи суковатим костуром. Хлопчина, придержуючи лівою рукою капелюх на голові, а правою махаючи як веслом, скочив через рїв, видрапав ся на пліт і мов грушка покотив ся з нього на другий бік. Був би садівник може дігнав і зловив його на плоті, але сарака не зміг перескочити рова, розігнав ся в своїм запалі і замісь на другий бік, ляпнув у саму середину рова, по колїна в болото.

— Що тут діє ся? — крикнув пан, станувши над берегом рова, з котрого насилу старав ся вилїзти старий садівник.

— Ёт, ясний пане, — стогнав старий, — біда моя з тими хлопчиськами. Лише відверну ся, зараз один з того, другий з другого боку до саду закрадає ся, яблоска краде.

Пан стояв і грізно поглядав на нього.

— Біда, кажеш? Що то значить біда?

Садівник подивився на пана не мудрійше від мужика.

— Біда, ясний пане, то... то... то біда тай по всьому.

— Не кпи собі з мене, старий дурню, кажи докладно, а коли ні, то ще нині прожену тебе зі служби.

— А нехай Бог боронить, ясний пане! — крикнув старий. — А деж би я подівся на світї? Я у небіщика старого пана...

— Дуби смалені плетеш — перебив пан — не про те питаю! Кажи, знаєш біду?

— А хтож її не знає, ясний пане?

— Ти за себе відповідай, а не за хтося! Знаєш її? Що вона за одна? Як виглядає?

Старий з зачудуванем поглянув на пана. В голові йому майнула думка, чи пан буває не вдурів?

— А як же має виглядати, прошу ясного пана — сказав прижмурюючи повіки. — Подібна до старої баби, в лахманах, боса, голодна і нічим її наситити не можна.

Розгнівався пан на такий невчасний жарт.

— Щож ти, блазню, думаєш, що я дурень такий як ти, і плетеш мені дурниці. Хочу її видіти, хочу з нею познайомити ся.

— Не дай того Боже ясному панови, — скрикнув старий.

— Не плети нісенітниць — крикнув пан, — коли я хочу! Або мені покажеш її ще нині, або не маєш у мене місця.

— Та відкиж я її візьму?

— З відтам, де вона є. Таж ти її знаєш!

— Мій Боже, вона є всюди і кождий її бачить, а хто її не бачить, той щасливий у Бога, того вже так пан Біг сотворив, щоб усе лише добре і гарне на світї бачив, а біди ні. Ясний пане! Най пан Бога не ображує і не викликає вовка з ліса!

Але пан уже не слухав тої просьби і відходячи крикнув до старого:

— Ще нині хочу бачити її. А коли мені не покажеш, то щоб завтра і сліду твого в моїх добрах не було.

Старий стояв мов оголомшений. От так маєш! За трицятилітню вірну службу така заплата. Для якоїсь панської примхи він мусить на старі літа тратити кусник хліба. І що такого стало ся панови? Яке лихо підшепнуло йому тоту нещасну гадку про біду? Старий думав і ні до чого не міг додумати ся.

III.

Повертаючи до свого двора побачив пан на подвірю купу старостинських посіпак і гайдуків і мійських полїцаїв, що вели двох людей звязаних, обдертих і покровавлених.

— Що то за люди і куди їх ведете? — запитав пан.

— То розбійники і розбишаки, напали на одного купця і обрабували його в лісі, аж ось ми зловили їх.

— Ми невинні люди — благальним голосом закликали увязнені, — ми йшли супокійно дорогою, коли вони зловили нас. Біда вигнала нас із хати, біда вігнала ще в гіршу біду.

Як опарений скочив пан почувши ті слова.

— Брешете — крикнув. — Та біда, про котру говорите, то ваша власна вина. Не вірте їм, слуги закона! Кілько раз із уст таких лайдаків чув я слово „біда“, стільки раз переконував ся, що вони закривають тим словом власну вину.

— Ми прийшли до ясного пана, щоб нам пан дозволили умістити їх через ніч у безпечнім місці, поки завтра поведемо їх до міста — сказав начальник посіпак. — А тимчасом можна й перевести з ними слідство як належить ся.

— Радо сповняю важе бажане і прошу всіх на нічліг. І на слідство також позволяю.

І пан прикликав своїх гайдуків, щоб були до помочи при слідстві з арештованими. Коли ті не хотіли добровільно признати ся до сповненого злочину, принесли панські слуги розпалені шини, котрі приложено до стіп увязнених і держано доти, доки не признали ся. Потому стогнучи, зі спаленими підшвами вони були вкинені до пустого, мурованого шпіхліра. А пан утішений своїм щасливим здогадом пішов до покоїв.

— Так є — думав він. — Ті люди мов діти; кажуть, що биті, а не кажуть, за що. Наслідки власної своєї вини і підлоти називають бідою. Бажають спасти ся від неї, а не позбувають ся своїх блудів. Від тепер маю певну міру в руці, маю ключ до пізнання людської вдачі. Хто каже, що йому біда, у того або сумління нечисте, або голова немудра. Тою мірою буду їх мірити і всім покажу, що добре на тім вийду. А передовсім із моїх слуг не стерплю ані одного у себе, котрий заїкне ся про біду.

І пішов пан до касієра, що похилений числив і числив при сьвітлі лойової сьвічки.

— Ну, щож там у тебе, моспане? — спитав пан.

— Біда, ясний пане, в тім місяці доходи не покривають видатків.

— А так? — сказав пан червоніючи з гніву. — Добре, завтра віддаси мені моспане касу і книги, не маєш у мене більше місця.

— Алеж ясний пане — простогнав касієр, блідніючи цілий як хуста. Пан одначе не слухав. Ішов на гумна, де гуменний тільки що скінчив перегляд худоби, пригнаної з паші.

— А щож там, гуменний, як у вас іде? — запитав пан.

— Біда, ясний пане, десь пастух у лісі дві корови згубив.

— Здаси завтра свою службу иньшому, я більше не потребую твоєї служби.

— Але ясний пане — йойкнув гуменний мов громом поражений, але пан був уже далеко. Там конюший доглядав, як поєно з дубових ведер панські цугові коні.

— А що там, пане конюший? — крикнув з далека пан.

— Та біда, ясний пане, буланий отерик зломив ногу.

— Там до чорта! — крикнув пан. — Прийдеш мені завтра до обрахунку, не маєш у мене більше служби.

Конюший станув мов обмитий зимною водою і мняв у руці здоймлений капелюх, але не сказав ані слова. Тимчасом пан ішов уже напротив польового, котрий вертав з поля.

— Ну, що там у полі? — запитав його коротко.

— Біда, ясний пане, вчорашній град витовк нам лан вівса під лісом.

— Не маєш аспан від завтра в мене служби! — ревнув пан і як бісноватий побіг дальше. Напротив нього поважно ступаючи і оглядаючи ся довкола йшов головний завідатель панських посіlostей, чоловік хоч із шляхотським гербом, але з жидівською душею. Тримав він цілу службу в кліщах, пильнував усе, запобігав і щадив, знаючи, що чим більше буде на купі, тим більше можна з тої купи взяти для себе, не лишаючи ані сліду ані підозріння. І тепер власне він обчислював, що в минувшій місяці приросло для його кишені і до якої суми заокруглить ся збита вже кабза, за котру думав в коротці набути одно з гарних дібр у близькім сусідстві.

— Ну і щож там, пане брате? — сказав до нього пан.

— Все добре, ясний пане, — усьміхаючи ся сказав завідатель.

Аж зітхнув пан, аж на серці йому полекшало. Вічна біда, від котрої зачинали свої відповіді найстарші і ніби найвірнійші слуги його вітця, зачала наповняти його перестрахом. Зачинав чути себе окру-

женим злодіями, розбишаками і опришками. Тож незвичайно урадував ся подибавши хоч одного чесного чоловіка, у котрого сумління чисте, котрий не мав потреби своїх провин або лїнивства покривати тим глупим і безбожним виразом „біда“. Щиро стиснув пан руку вірного слуги і приятеля і приязно з ним розмовляючи пішов до дому.

IV.

Була ніч, чудова, тиха, ясна і тепла, липнева ніч. Не клеїв сон панських повік і дивні якісь думки снували ся в голові. Встав пан, надїв на себе легкий полотняний плащ і вийшов з покою. Йдучи корідором до головних дверей і переходячи побіч кімнаток, де жили старші офіціялісти, він чув якийсь глухий плач у покою старого садівника, конюшого і польового. Кождий із них був сам зі своєю гризотою, жаден може не знав, що така сама доля спіткала й иньших крім нього. Кождий може крив перед иньшими свій біль, щоб тепер у темній самоті тим сильнійше почувати його урази. Стидно якось і негарно зробило ся панови на душі; як злочинець, гонений голосом власного сумління, утікав він здовж темного корідора, стиха відімкнув входові двері і вийшов на подвірє.

Ясно було, як у день. Не оглядаючи ся поза себе йшов пан з разу скоро, а потім чим раз поволїйше і не глядїв, куди йде. Йшов і думав, а радше півголосом розмовляв сам з собою.

— Мав же би я помиляти ся? Малаж би сеся біда бути чимось правдивим, дотикальним, сильнійшим від людей, що панує над ними помимо їх волї? Але в такім разі муєв би я щось знати про неї. Кільканацять лїт посвятив я науці, пізнаваню мпнувшини, теперішности і окружаючої нас природи, а про біду як про щось дотикальне я не чув. Таї тепер хоч і як напружую свою думку, ніде не можу добачити її. В природі є порядок і гармонія всіх

річий, певні незмінні закони, але біди ніякої нема. І поміж людьми є також певна гармонія, порядок усвячений законом і переказами бувальщини, але й тут нема біди як якогось відрубного закона, як видимого явища. Ні, моя правда: біда, то лише прикритка нездібности або нечистого сумління.

— Неправда, — відізвав ся лагідний але певний голос тут же обік нього. Без особливого страху або зачудування оглянув ся пан, бож прецінь не було чого страхати ся, він був на своїм подвірю, а ніч була така ясна. Обік нього нечутними кроками йшов парубок убраний у легкий, повіваючий плащ, з ясным лицем і ясным на рамена розпущеним волосем. Не злякав ся пан анї не зачудував ся побачивши його; так йому якось було любо на душі, як коли би з тим молодим чоловіком знав ся від найменшої дитини.

— Чому не правда? — запитав пан.

— Є біда поза людською виною і нездібністю, — відповів молодий чоловік.

— Чим докажеш її істноване?

— На що доказувати, коли можеш її бачити на кождім місці і в кождій хвилі!

— А чомуж я її не бачу і не бачив доси?

— Бо ти глядів оком узброєним формулками брехливої науки.

— Яким же оком можу побачити її?

— Оком любови і співчутя.

Знову стидно і негарно зробило ся панови на душі. Мовчав потупивши очи в землю.

— Ну, щож, хочеш бачити її? — запитав його товариш.

— Не знаю, чи потрафлю — несміло відповів пан.

— Знаю, що так як тепер вси, не потрафиш. Не маєш розвиненого того змислу, що робить здібним бачити таку появу. Але скажи, чи хочеш, щоб я тобі в тім напрямі отворив очи?

— Хочу, — крикнув радісно пан.

— Не тіш ся тим! Хто більше бачить, той більше чує, а хто більше чує, той більше терпить. Упереджаю тебе отже, що се справа зовсім неприємна і не цілком безпечна.

Задумав ся пан, нарешті відповів:

— Дві бувають підстави людського щастя — розум і маєток. Коли сей новий змісл не ослабить у мні ані одного ані другого, то щож злого може мені стати ся?

— Не тільки не ослабить, але зміцнить, заосерить іще. Тож хочеш, щоб я отворив тобі очи любови і співчутя?

— Хочу.

— Ну, то ходи зі мною.

— Куди?

— До хати твого підданого, того мужика, котрого ти нині кіями велів навчати, що нема біди.

— Добре, піду за тобою, — сказав пан, хоча чув, як якась холодна дрож пробігала йому по тілі.

V.

Дрімає в сумерку вбога мужицька хата. Сумовито миготить з маленьких вікон жовтаве сьвітло каганця. На твердій, брудній постелі лежить пожовклий кістяк, стогнучий, з розпаленими від горячки очима — се жінка мужикова. На печі, овинений в брудні лахмани, стогне другий кістяк, се дитина, що ось-ось догарає. А на лаві під вікном без жадної постелі, тільки кулак під голову підложивши, лежить господар і також стогне з болю по одержаних кіях. В хатчині пусто, чорно, чути відразливий сопух нужди і занедбаня, гнилих і виплюваних легких, передучора вареної і запліснїлої капусти і разового, квасного хліба.

Плачливо скригнули двері, яснійше якось зробило ся в хатині; війшов пан в товаристві незнайомого парубка. Ніхто не чув їх і не відізвав ся до них.

— Поглянь на те мешканє і представ собі, що тут цілий вік мусять жити і вмирати люди, брати твої — сказав парубок.

— Щож, годі всім жити в палацах, хтось і в хатчині мусить, — відповів пан.

— Але представ собі, яке то мусить бути те жите! — сказав молодець.

— Таке, на яке заслугоють, — відповів пан.

— Поглянь на отсю невісту, на її висохле як скіпа тіло.

— Знаю її від давна. Була піячкою і неробою, тепер умирає на сухоти — річ зовсім природна.

— Поглянь на отсего вітця, на його тверді спрацьовані руки, на його лице, сей живий образ терпіня і глухого супокою.

— Те, те, те, худобина і нічого більше. Таку худобу завсїгди треба держати на ланцюсі і під батогом, бо внакше буде кидати ся і гризти людей.

— Але подумай: якаж то страшна доля засуджує одних на те, щоб були худобою, щоб їх держано під батогом і на ланцюхах, а других на те, щоб жили в палацах і філософовували про свободу і ублагородненє?

— Щож в тім дивного? На гною цвїт виростає. Щоб цвїт зацвив, мусить мати під собою підстїлку, що сама гниючи достарчає цвїтам житєвих соків.

— Але якаж цїль тих цвїтів? По щож їх? Для чого та підстїлка мусить гнити для їх поживи?

— Розвій думок і ідеалів, се найвисша мета людськості, се цвїт її ієгнованя.

— Але по щож тих думок, коли для їх розвою девять десятих людськості має бути гнилою підстїлкою? Яка вартість тої думки? Для кого вона має служити?

— Для себе самої. Думка сама для себе мета, в нїй самій лежить її вартість.

— Дитиняча забавка — гірко промовив молодий чоловік, — пересипуване піску з одної купки на другу. Але ні, коли ти розумний чоловік, то мусиш

сам не вірити в те, що ти сказав. Не людськість існує для плеканя думки, але плакає думку для себе, для своєї користі.

— Щож, нехай і так буде, — сказав пан — але і в такому разі тільки той може користати з неї, хто думає.

— Хоча з тої, як кажеш, підстїлки тягне живучі соки? — відповів молодий чоловік.

— Щож, коли цвїт для гнилої підстїлки зрече ся цвисти, то анї сам не зацвите, анї підстїлці не поможе. Ліпше з нагромаджених скарбів думки користати малому числу думаючих, нїж кинути їх у пропасть забутя для того лише, що більшість із тих скарбів не може користати.

— Не може, кажеш? А пробували ви коли давати їй ту можливість? А для чого так пильно стежете тих скарбів, окружаєте їх таким штучним валом, аби заборонити до них приступу негідним?

— Бо хлопство, то дитя, а думка, то огонь. Дитя з огню не скористає, а хату запалить.

— Але дитя, котрому на віки забороните уживати огню, може вирости на чоловіка дикого, на двоногого звіря і нічого більше.

— Щож я на се пораджу? — сказав пан, здвигаючи раменами. — Чи на те лише ти завів мене до сеї вонючої нори, щоб менї сказати отсе? Не думай, що ти сказав менї щось нове. А особливо не думай, що тим отвориш менї очи любови і співчутя.

— Цїлком нічого подібного не думаю — відповів молодий чоловік. — Я тільки силував ся домацати ся в тобі живої душі — і не міг. Я зважив тебе на вазі і переконав ся, що ти занадто легкий. А до тої хати війшов ти лише на те, щоб із неї не вийти більше. Вона має бути для тебе школою, найвисшим університетом. Тут маєш побрати остатню, найвисшу науку людськості, якої не дали тобі заграничні університети.

Пан усміхнув ся на ті слова з погордою. Але молодий чоловік наблизив ся до простертого на лаві

хлопа, взяв його за груди і підніс легко, як перце. Потому все ще сонного поставив побіч пана і сказав :

— Придивись йому добре!

— Обридлива худоба — здрігнув ся пан.

— Знай же, що від сеї хвилі ти будеш ним, вид і стан його візьмеш на себе, а він на твоім місці засяде.

І сказавши ті слова, молодий чоловік п'ястуком як величезним молотом ударив пана в груди. Йойкнув пан у страшнім болю і впав горілиць без тям. В тій хвилі погас каганець, що стояв на припічку, і в хаті зробило ся зовсім темно і тихо, як у гробі.

VI.

Вже починало дніти, коли пан пробудив ся зі свого тяжкого зомління. Сутінь стояла довкола. Отуманений він лежав іще і помалу почав пригадувати. Темні спомини якихось страшних снів миготіли в його душі. Підвів голову, щоб оглянути ся довкола, та нічого не міг побачити крім тісної, сірої, квадратної шпари над своєю головою — маленького віконця хлопської хати. Опустив голову і вдарив ся о тверду, холодну землю. І нараз почув холод у цілім тілі і біль, утому і непевність помішану зі страхом, як чоловік, що будить ся з летаргії — в темнім і тіснім гробі.

В тім якийсь голос перервав гробову тишину, голос страшний, хоча ледво чутний: тихий, остатній стогін конаючого в тяжких болях, стогін, у яким ще раз проблисло ціле жите повне терпіня, болів і глухої розпуки.

— Грицю! Грицю! — кликав сей голос остатнім зусилем перегнаних і виплюваних легких.

Якась невияснена сила попхнула пана. В одній секундї зірвав ся з твердої своєї постелі, щоб бігти на сей поклик. Як шалений оглядав ся довкола, пригадував щось, але нічого виразно не міг пригадати. Перед собою бачив велику глиняну піч з роз-

валеними челюстями і надбитим глиняним горшком, бачив брудні, глиною помазані стіни і малі віконця, бачив дерев'яну полицю з мисками. Все те бачив при слабім блиску сходового сонця, що продирав ся крізь мутні шиби, але все те видавало ся йому сном, страшним, горячковим привидом. Правою рукою вхопив себе за ліву руку, щоб переконати ся, чи то сон, чи ява — але нараз задрожав, діткнувши ся власного тіла. Йому видало ся, що діткнув ся чогось чужого. Рука була груба, зчорніла від гною і ціпа, порепана, повна шрамів і бородавок. Підніс її до світла — страх страшений! Підніс другу — друга ще гірша. Поглянув на себе — на він була нужденна хлопська полотнянка, а під нею груба, зрібна сорочка, перевязана ликою замість пояса.

Знов голос, страшнійший від першого. З разу ніби початок якоїсь глибокої і болючої щикавки, а потому кашель, сухий, довгий, невтишимий, що рвав груди і запирав дух, стискав серце слухача зелізними кліщами.

Грім, котрий ударив о десять кроків від нього, не був би його так перестрашив, як той страшний кашель, що розливав ся цілою каскадою проразливих голосів, переходив у свист, у глибоке харкотане, переставав і на ново повертав, і здавало ся, що кінця не буде мати. Під вражінем тих тонів пан стояв на серед хати як остовпілий, не важучи ся навіть звернути очий у той бік, відки виходили вони.

Врешті кашель утих. І звільна, ніби пертий якоюсь непоборною силою пан обернув очі в той бік. Ціле його єство тремтіло, він чув, що мусить побачити щось страшне, щось таке, чого ще ніколи в своїм житю не бачив. Та коли його погляд упав на пожовклий, дряхлий в передсмертних судорогах кістяк невісти, на ців голий, відкритий з брудної плахти, зі спраглими устами і палаючими від горячки очима, у нього вернула память. Згадав усе: де він і хто його тут завів і по що? Згадав, що бачив сесю невісту вчора, пригадав навіть свої дикі, немилосерні слова: „Була піячка і нероба, а тепер

умирає на сухоти⁴ — але всі ті згадки, хоч ясні, виразні і льобічно з собою повязані, видали ся йому чимось так далеким, так давнім, що зір його душі ніби через величезний темний яр заледво сягав до них, на тамтой бік. Між тим, що було вчора, а тим, що є нині, лежала велика, неперебута, холодом зіваюча пропасть. Що було на її дні — він не бачив і не пробував навіть відгадати; здавало ся, що хтось на віки заборонив йому заглядати на дно тої пропасти. А прецінь в нутрі своїм він чув, що він той сам, що був учора, що має той сам засіб відомостий і поглядів. Лише в серці своїм чув зміну. Здавало ся, що там нараз хтось розпанахав якусь заслону, по за якою зразу відкрив ся цілий новий сьвіт, якого він доси ще не бачив. Якесь дивне, всепроникливе сьвітло поплило з того нового сьвіта і наповнило цілу його істоту. Не було се сьвітло тихе, погідне, що визиває усьміх радости або мрії чутливої туги, але якесь палке, дошкульне сьвітло, що болючо тремтіло по нервах, болючо шарпало ціле його єство, попихало до стражденного походу по якійсь тяжкій, тернистій дорозі.

І власне в тім сердечнім ясновидженю було те страшне, що він побачив тепер в лиці, в очах, в постаті конаючого кістяка невісти, а чого не бачив учора. Ціле її житє, ціле пасмо терпінь, унижень і недостатків, що зложили ся на те, щоб із гарної, веселої, живої дівчини зробити те, що тут лежало, стогнало і вило ся в болю перед ним на нужденній берлозі. — все те ясно в одній хвилі стануло перед очима його душі. Він знав її від давна, від дитинства. Отець його взяв її з села до двора, щоб няньчила його сина. Її кругле, румяне, усьміхнене лице з чорними як терен очима — се перша виразна згадка з його дитинячого віку. Довгі, тужливі пісні, що вона сьпівала тихим але звучним голосом, колисали його до сну, уносили на рожевих хвилях у якусь чудову, зачаровану країну, повну сьвітла, зелені і запаху. До неї било його дитяче серце першим, щирим привязанєм, бо матери своєї він цілком

не знав і не памятав — умерла в тиждень по його народженю.

І нараз якийсь нечутний вихор перелетів могутими крилами понад його вітцівською палатою. Ганна посумніла і почала украдкой плакати по кутах. Хоча очевидно старала ся, щоб панич не бачив її сліз, та панич бачив їх часто. Чував якісь живі розмови вітця з Ганною, по котрих вона виходила з покою з червоним від сліз лицем. Врешті зачудував ся не мало, коли Ганна щезла з палати. Тихцем видано її замуж за пастуха Гриця і виправлено до села, з часом погнано й на панщину. Панич мав тоді вже вісім літ і не потребував няньки. Цікавий був, що стало ся з Ганною, але не сьмів питати про се вітця. Тільки услужний Олекса, новий двірський пастух, розповів йому все так докладно і з такими сьмішними додатками, що панич посьміяв ся не мало і забув про Ганну.

Швидко по весілю вона захорувала і вродила сінка. Коли прийшла до здоровля, погнали її враз із мужем на панський лан. Положила дитину до кобелі і пішла. Клала її разом з кобелею в борозду і обставляла довкола снопами, аби лежала в тіни. Жиючи вісім літ у дворі, відвикла від тяжкої праці; жала кепсько, поволи, і мучила ся при тім дуже. Польовий, котрий від давна мав її на оці, тепер, коли була жінкою другого, дуже часто захоочував її до праці ударами канчука; жала поливаючи слезами колосе. Польовий не пускав її до дитини, яка плакала в кобілці до розпуку і рвала своїм голосом її материнське серце. Муж її не любив, дитину її ненавидів і коли прийшла зморена і освягла, докучав їй тим, чому не була винна, або бив її за леда слово. Так плили її літа, ті молоді літа, котрі в житю чоловіка звичайно бувають райським огородом серед нужденних піль і пустарів.

За два роки почорніла, висохла, збрідла так, що годі було пізнати її. Погасли живі іскорки в її очах, сьміх утік із уст. Почала напивати ся. Такою бачив її не раз панич, коли вернув зі шкіл на вака-

ції. На панщині сьпівала розпусні пісні, сьміялася відбираючи удари канчуками, а відбирала їх не мало, хоч польовий уже без гніву і завзята підганяв її, чи то махнувши на неї рукою, чи то з иньшої якоїсь причини, про котру йшли голосні бесіди в селі і в дворі.

Бачив також паняч її дитяну, тоту нещасну, опущену і занедбану дитину. Лазила довкола хати, брудна, замурзана, в одній сороччині, обливаний що день борщем і посипуваній порохом, лазила то плачучи жалібно з голоду, то знову муркотячи щось собі і сьпіваючи під носом та з подивом і страхом витріщаючи свої великі, гарні, сині оченята на кожного прохожого. Яким глибоким болем проймає тепер ще панське серце сама згадка про ті очи, такі подібні до його власних! Живо, з убійчим упором стає перед ним думка: „Аджеж се був мій брат! де він тепер? що з ним стало ся?“

— А, знаю! — відповів сам собі на те питанє з тою самою поражаючою ясністю. — Там він на печи лежить, я бачив його вчора! Знаю, знаю, — додав, згадуючи його історію. Коли дійшов до десяти літ, узято його до двора за підпасича. Пас телята, потому корови в лісі, а коли раз погубив худобу і вернув з одним лише батогом до двора, копнув його розгніваний завідатель у груди чоботом, так що від разу почав плювати кровю, а потому казав його ще висікти канчуками. Не встав від того дня — отець і мати понесли його з плачем на ношах до хати. То було перед двома роками.

І пан в одну мить скочив на припічок і поглянув у темний кут на великій глвняній печи. Під брудними шматами лежав там другий кістяк посеред убійчо смердючого повітря. Лице подовгасте, висохле, від давна не мите, лише очи великі, сині, майже зовсім уже вигаслі, недвижно поглядали на стелю. Анї голосу, анї стогнання не було чути, лише рідкий, тяжкий віддих підносив груди. Ноги були вже холодні. Очевидна річ, що остатня іскра життя ледво вже тліла в тім до решти виссанім тілі.

— То твій брат! — крикнуло щось в нутрі у пана так голосно, що він перелякав ся того свого власного внутрішнього голосу.

І відчуваючи серцем усе те, що ті люди перетерпіли в своїм життю, відчуваючи як близький, як коли би вони були частиною його самого, він почув, як холодний піт краплями виступав на його чолі. Тільки тепер він пізнав, що єсть біда, пізнав, що вона таке. Не сам біль тілесний, не гризота сумління, не знеохота, безнадійність і розпука, але все разом — ті рухи хробака настоптаного ногою, те ломане і видіне живої людини під важкими колесами суспільної несправедливості.

— Боже мій! досить, досить того виду! — зойкнув пан з глибини душі і кинув ся до конаючої невісти, яка знов почала кашляти.

VII.

Довга тінь закрила віконце; деревляним костуrom застукано о шибу.

— Гей Грицьку, ти ще дома? — кликав з надвору голос атамана.

— Дома — відповів пан.

— Збирайже ся на панське, сіно возити!

— Не можу, — відповів пан. — Жінка моя конає, дитина вмирає.

— Покидай їх, нема часу! — крикнув атаман.

— Якжеж покидати близьких смерти?

— До сто чортів, — крикнув атаман, — нехай і без тебе здихають, а ти йди! Памятай, що як другий раз тут прийду, щоб я тебе вже не застав!

Атаман пішов, а пан стояв коло вмираючої, як оголомшений, дивуючи ся сам собі, в який спосіб він назвав її своєю жінкою, для чого відізвав ся на поклик „Грицьку“, для чого не дав атаманови пізнати себе яко пан. Стояв так довгу хвилю, подав води хорій, поправив лахмани на хлопцю, що вже ледво дихав, хотів ще щось робити, сам не знаючи,

що має робити, коли в тім скригнули двері і ввійшов атаман.

— Ти ще тут? — крикнув він замість поздоровлення.

— Алеж... алеж — простогнав пан, чуючи, що дροжить перед своїм власним слугою.

— Я тобі казав, лайдаку: йди! — крикнув атаман і що сили вдарив його костуром по плечах, потому вхопив за волосє і поволік від постелі до сїний. Пан ішов як неживий, анї не думав супротивляти ся.

— Бери шапку і вили! — крикнув атаман і вдаривши його в карк так, що йому аж сьвічки в очах засьвітили ся, попхнув його вперед себе.

— Грицю! Грицю! — почув ся з нутра хати протяжний, жалібний голос.

— Марш, нехай здихає стерво! — крикнув атаман. Похиливши голову як віл під обух, з вилами і граблями на плечах пан вийшов на вулицю.

Вулиця була пуста. Сонце вже високо підійшло. Очевидно всі вже пішли на панське — він був остатній. Почав бігти, гнаний якимось глухим, зьвірячим страхом і прокловами атамана, а в душі його ненастанно лунав страшний кашель і крик конаючої: „Грицю! Грицю!“

На луці вже кипіла робота, шелестіли вили обертаючи сїно, ішли розмови, жарти, чули ся навіть співанки. Завідатель ходив по луці, розставлені гайдуки з канчуками пильнували працюючих і підганяли лїнєвих.

— Га, прецінь і сей кум іде! — крикнув завідатель побачивши пана. — Вітайте, куме! Ви певно ще не по сніданю! Гей хлопці, дайте но йому сніданє, як належить ся!

В одній хвилі гайдуки кинули ся на пана і повалили його на землю. Один сїв йому на голові, другий на ногах, а два почали молотити канчуками. Завідатель сьміяв ся і похвалив їх зручність.

— Ну, а тепер покріпивши ся марш до роботи — сказав весело завідатель. Пан мовчки взяв

ся до праці. Не думав ні про що, добував останків сил, щоби зрівняти ся з иньшими, але не міг.

— Е, як бачу, куме, ви нині не в гуморі! — крикнув над ним пан завідатель і скропив його канчуком. — Скорше, скорше!

Спотілий, змучений, ледво живий грабав пан сіно, нічого не мовлячи, нічого не думаючи, як машина. Одно лише слово повторяв, те саме, що ще вчора здавало ся йому підлою брехнею, а нині набрало для нього так величезного значіння:

— Біда! біда! біда!

А коли врешті в хвилі найвисшого змученя пан думав, що тут упаде без духа посеред луки і не встане більше, коли вже руки, ноги і груди рішучо відмовляли служби, завідатель крикнув нараз:

— Досить, ідіть їсти!

Самі випали з рук панових граблі, самі опустили ся руки, він усів на тім місці, де стояв, і не говорив нічого, лише віддихав і шептав:

— Боже, чи ще не досить?

Кілька селян зблизило ся до нього розпитуючи про жінку і дитину. Пан мовчав хмарний. Зрозуміли його і киваючи головами шепотіли:

— Со духи праведними упокой їх Господи!

Якась милосерна душа віткнула йому в руку кусник чорного, разового хліба, печеного з помішаних останків муки житньої, ячмінної, вівсяної і стоколоси. Пан був голодний, то й не надумуючи ся почав гризти той твердий хліб. І разом з хлібом якесь огірчене, обезсилене і роздразнене опанувало його. Доси він неясно якось представляв собі своє положенє і вірив, що все те або страшний сон, або лише хвилева проба долі, кара за його твердий упір, і що леда хвиля якимось чудом усе змінить ся і він верне на своє давнє місце. Але коли попоїв хлопського хліба, що каменем заляг у його жолудку, та віра почала розпливати ся в нівищо і він почав розуміти, що те, що стало ся вчора, вже не відстане ся ніколи... „А до тої хати війшов ти на те, щоб

більше не вийти з неї“ — пригадали ся йому слова дивного молодця, і він похилив голову як засуджений злочинець і сидів у німім остовпіню.

Не жаль йому було за минувшиною, та про те теперішність боліла його ненастанно, тягом, як болить хробачливий зуб. Нараз здрігнув ся і напружив слух. Тутже за ним на копиці сїна сидів завідатель, зайнятий живою розмовою з завідателем сусіднього маєтку, який перед хвилею приїхав на кони. Говорили по німецьки, очевидно не боячи ся, щоб їх хтось підслухав і знаючи, що жаден мужик по німецьки не розуміє.

— Колиж купуєте те село? — питає чужий завідатель місцевого.

— Перед новим роком тяжко буде.

— Ов, а то чому? Прецінь здавало ся мені, що капіталу вам не забракне.

— В тім то й клопіт, що не стає ще двох тисяч до заплати з контракту.

— Через літо і осінь певно заощадите таку суму.

— А, розуміє ся. Урожаї маємо гарні, сїно також гарне. Можна буде продати сто кірців пшениці для себе, ну, і сїна пів стирти можна буде на мое нове господарство відставити. Я вже з властителем умовив ся.

— Ну, то для чогож хочете зволікати до нового року?

— Бо то, бачите, в тім сільци нема ліса з будівляним деревом, а тут у зимі зачнуть рубати, то можна буде яких двісті сосен для себе відложити. Прецінь знаєте, як там усї будинки занедбані.

— А так, бажаю вам поведження. Дай Боже щасливо дійти до ціли! А щож пан?

— А щож би? Знаєте як то кажуть: добре дуріти, коли приступає. Виріс в достатках і розкошах і хоч про господарство не має понятя, уважає себе Бог знає яким господарем, бо все йому веде ся. Цікавий я, як то йому буде вести ся без мене. З великої роскоши забажав нарешті побачити біду

і вчора мало що весь дім не перевернув до гори ногами, найстарших слуг зі служби понаганяв.

— За що?

— Від кого лише почув слово „біда“, зараз жадав, щоб йому показав тоту біду.

— Ха, ха, ха!

— А коли ві — марш зі служби! Ледво нині його упросили, щоб змилосердив ся над людьми.

— То диво!

— Дурний він, дурний, думає, що як до тепер було йому добре, так і на віки буде. Гей, пізнає він ще біду, аж йому вухами наллє ся. Ну, а як же з вашими ощадностями? — запитав місцевий заві-датель чужого.

— О, мені ще далеко до ціли — відповів за-місцевий. — У мене пан — бита бестія, але про те чоловік до тисячки готовими крім пенсії що ро-ку якомсь назбирає.

Дальше пан не міг слухати розмови тих чесних людців. Майже не тямлячи, що робить, устав, узяв залізні вили і супокійно зблизивши ся, з цілої сили всадив їх у груди свого завідателя. Той упав без духа, лише ногами затріпав. Чужий завідатель від-скочив і наробив гвалту. Прискочили гайдуки, звя-зали злочинця, а бачучи, що завідатель не живе, зло-жили його на носі і казали мужикам нести до двора, а за трупом вели звязаного убійцю.

VIII.

— До тяжкої школи віддав еси мене, Боже! Впровадив ти мене до тої висшої школи біди і двері затріснув за мною! Чи думав я ще вчора, коли лег-ким кроком виходив з рідного двора, що нині по-верну до нього з путами на руках, збитий, в по-горді, порівняний з найнижшими і супроти них на-віть унижений, бо злочинець. І як же скоро та школа наповнила тіло моє терпінем а душу роз-пукою!

Так думав пан поступаючи серед гайдуків на подвірє свого двора. На ганку сидів новий пан — він знав, хто то був у його власній шкірі, але уста мав замкнені. Побачивши незвичкий похід, вийшов напротив нього. Поглянув супокійно, з виразом жалю на трупа і на винуватого, довго вдивляв ся в нього своїми лагідними очима, врешті запитав:

— За що ти вбив мого завідателя?

Пан чув, що в слові „мого“ в його голосі тремтіла непевність, і догадав ся, що й у нового пана помимо зміненого обличчя пасмо свідомости свого я не перервало ся, лиш уста так само були замкнені, як і у нього. І відповів:

— Убив, бо так було треба.

— Щож він провинив?

— Над низшими кат, перед висшими брехач, дбав тільки про себе самого.

— Але щож він тобі зробив?

— Мені? Казав мене бити за спізнене і —

— І що?

Пан мовчав, не міг розповісти розмови з сусідним завідателем.

Тимчасом покликано сторожів закона, які ще від учора пробували в дворі, бо скатовані вчора переступники не могли йти, а підводи годі було дістати. Ті взяли нового злочинцю в свої руки.

— За що ти забив завідателя?

— Бо так було треба.

Більше не могли від нього нічого допитати ся.

— Чекай, зараз ти нам більше виспіваєш! — сказали і зачали переводити з ним слідство по своєму. Але хоч кров бризкала з перевязаних бато-гом пальців, хоч розпаленою шиною пообсмалювано йому литки, а намоченими в соли шнурами посічено до крові його плечі, — нічого більше крім тих слів не видобуто від нього. Аж над раном по відбутих муках зложено повязаних вязнів на драбнястий віз і повезено до міста. Коли від'їздили з села, загуділи дзвони з сільської дзвінниці на знак, що зараз відбуде ся похорон. Час був робучий, отже шн

казав з рана винести на кладовище трупи жінки і сина Грицькового, щоб їх покрити і поховати, поки роса зійде з сїна. При гомонї дзвонів, котрих ніколи не мав уже почути, скатований злочинець заривав перший раз тяжко і болючо. Чув, що серце його тає, що тіло його зломане, що все скінчило ся для нього на сьвітї, і не бажав уже нічого більше, як лише спочити побіч своєї няньки і свого братчика.

ІХ.

Пів року минуло від того дня, коли через улиці головного міста на гору за містом тягнула величезна юрба народу. Посеред узброєних посіпаків їхав віз, а на ньому прикований сидів чоловік блідий, змучений і перед часом зівялий. То був убійця завідателя, засуджений на смерть, котрого власне вели до місця, де чекала на нього шибениця.

Він очевидно від давна знав, що його чекає, і не показував тривоги. Здавало ся навіть, що бажав смерті, иньші знов казали, що то проста худобина з тупим чутем, і що той супокій, то глупота і ніщо більше.

Побіч провинника стояв піп і говорив йому довго і переконуючо до серця, говорив про скруху, про покуту за гріхи в життю і про справедливість божу сполучену з безграничним милосердем. Та виватець чи то з глупоти, чи з закаменїлости не слухав, чи не розумів тих наук.

— Дивіть, анї разу не перехрестить ся! — кричали за ним старі богомїлки. — Йди, йди безбожнику! Чортови запродав ти душу, швидко дістанеш ся в його пазурі.

— Такого порядного, чесного і приємного чоловіка замордував і то зовсім без причини, і анї крихти жалю! — говорили иньші.

— Знаєте, коли би був показав жаль, то може були би йому злагодили кару.

— Е, а я завсїгди кажу, що тут, особливо тут не можна мати найменшої злагоди. Раз хлопovi попусти, то Бог знає, на що він відважить ся.

Пан слухав тої розмови, але серце його було супокійне, не обурювало ся і не бунтувало ся. Він розумів, що ті люди не знають, що говорять, і жалувалв їх.

Нараз почув, що хтось доторкнув ся його плеча. Обернув лице і побачив побіч себе того самого юнака, котрий колись запровадив його до хлопської хати. Лице юнака було ясне, промінисте. Він сказав :

— Ну, щож? перебув єси школу?

— І доходжу до кінця — додав пан.

— Проба твоя скінчила ся. Може хочеш вернутв назад до життя, до свого двора?

— Кинений під колеса суспільної машини, розторощений і роздавлений мав би я жити дальше? Ні, не хочу. Бажаю кінця.

— Ну, то до побаченя!

Але пан сидів потонувши в думках і не чув тих остатніх слів. Надія на життя, на давнїйше життя так давно вже щезла з перед його очий, що в першій хвилі при словах юнака він навіть не міг повірити в її істнованє, в її можливість. Але зараз у слїдуючій хвилі віджили ще давні спомини, з понурої темряви виблисла незнищена любов до життя він мимохіть витягнув руки в сторону юнака крикнув :

— Ах ні!... Прости мені!... Хочу жити! хочу вернути до того, чим був. Хочу любити, терпіти і бороти ся!...

Але юнака вже не було при нїм, а слова його, незрозумілі і дивні, викликали тільки нові проклятя серед старих богомолук.

— Чорта кличе, щоб його спас... Хочє жити, розбишака!...

— Се-ж божевільний! — мовили иньші. — І таких людей вішають, замість віддати їх до шпиталю!

— Вовка чи здорового, чи скаженого однаково треба вбивати. А в отському разі особливо треба дати відстрашливий приклад иньшим.

І звільна, як ріжнобарвиста ріка, посував ся величезний похід вулицями, чим раз більше наближаючи ся до страшного кінця.

Як Русин товк ся по тім сьвіті.

I.

Русин умер. Про се не було ніякого сумніву. Секція його тіла, доконана трьома лікарями, вказала навіть причини, задля яких він мусів умерти. Причини були дуже глибокі і висловлені дуже вченими термінами; в протоколі не промовчано навіть, що секції доконали ті самі три лікарі, що за життя лічили його, пускали йому кров, виривали зуби і вирізували всякі шкідливі нарости, поки не вмер.

Умер нарешті і його поховали.

Як відомо, руська душа не зараз по смерти летить на той сьвіт, але ще якийсь час літає по тих місцях, де спочиває тіло. Може се перша кара за її житеві гріхи — приглядати ся невидимо до того, що з її тілом і памятю роблять по смерти. Так воно, чи ні, досить, що душа нашого Русина почула се дуже дошкульно. Коли зійшли ся лікарі, щоб краяти і шматувати її тіло, вона в виді мухи сиділа на великім чорнім цьвяху, яким були прибиті до хреста ноги деревляного Христа, що стояв у головах катафалька. Сиділа і чула розмову ескуляпів, не можучи одначе ніяким способом виявити свого осуду про неї.

— Крепкий був хлопиця, — сказав один лікар, — погляньте, колего, які в нього кости, які мязи, які груди, як у Геркулеса! Я й не думав, що так швидко переждемо його своїми ліками.

— Що кажете, колего — швидко! Згадайте краще, скільки то ми намучили ся з ним. Мені дивно лише, як багато він витримав і жив. Коли-б не шановний наш протомедик, то хто знає, чи не жив би ще й доси.

— І певно жив би, — мовив поважно третій лікар, якого ті два звали протомедиком. — Колеги, не вважаючи на всю свою вченість, не пізнали ся на тім, де його найслабша сторона, і задавали йому ліки не такі, яких було треба, щоб вповні знівечити його житеві сили.

— А леж шановний колего, — скрикнули в один голос оба перші, — аджеж нам здаєть ся —

— Лиш потривайте хвилинку, колеги, — мовив поважно протомедик, — зараз виголкую вам се. Колега з правої руки зрозумів свою задачу дуже примітивно і лічив його тільки на *Vim numerisam* через пущанє крови, насильні прочищуваня *) і т. д.

— Здаєть ся одначе, що наслідки — перебив несміло лікар із правої руки.

— Наслідки, розумієть ся, були, але анї не такі скорі, анї не такі тривкі, як би можна було надїяти ся, — сказав протомедик. — А колега з лівої руки навіть і на стілько не зрозумів своєї задачі.

— Як то? — скрикнув лікар із лівої руки. — Хибаж моє ліченє його *Rabies hajdamasica* — —

— Тотожто, та ваша нещасна *Rabies hajdamasica*! А знаєте, колего, що само етіольогічне і терапевтичне понятє тої хороби інвольує певну нерівність і несистематичність поступуваня. Вяжете хорого і рівночасно даєте йому їсти. Випікаєте його рани і рівночасно виводите його з зомлїня і доводите до притомности. Даєте йому рвотного і рівночасно побуджуєте його апетит. Пускаєте йому кров

*) Не потребує, здаєть ся, додавати, що ся жартлива алегорія говорить про руйнованє України трьома сусїдами: Татарамц, Поляками і Москалямц.

і рівночасно очищуєте її. А головна ваша вина — діланє в суперечности з сусїдом.

— Ну, ну, не знаю, о скілько колеґа протомедик, — почав якомсь помалу, ніби іронїчно лікар з лївої руки.

— Знаю, знаю, що колеґа хоче сказати, — живо перебив його той, — і зараз виясню вам свою методи і своє поступуванє. Я вступив на фізіолоґічний терен приготований вами — не перечу сього, — але я приложив методи досконаліїшу та успішнійшу, бо звернув головну операцію не против тіла, а против душі. Його *Vis numerica*, яку підкопував колеґа з правої руки, придала ся мені против самого колеґи. Його *Rabiem hajdamasicam* обернув я в відповідній хвилі против колеґи з лївої руки. Ані одна ані друга не шкодила мені ані крихітки. Натомїсь я головною підвалиною його життя признав *Independentiam summi positam*, звану також *Mania autonmica* і против тої чисто психїчної хороби звернув я весь апарат також психїчних способів, поки його душа не стратила віри в своє власне істнованє і нарешті таки не покинула сього велетенського тілица.

Бідна душа чула ті слова, розуміла їх, але не могла відповісти нічого. Лише затріпотала веселчаними крильцями, але висший присуд не дозволяв їй відлетїти — мусїла слухати дальших розмов лїкарів, мусїла придивляти ся, як їх ножі грузли в її тілі, цилували її кости, як їх закровавлені руки виривали з грудий її серце і розрізували його на четверо, щоб пізнати його будову, і як їх пальці видряпували мозок із її черепа та стрягли в його закрутах.

Нарешті минув її час і вона полетїла на той сьвіт, напоєна гіркою отрутою, бо ніхто не згадав про неї добрим словом, ніхто — здавало ся — навіть не постерїг ся, що посеред живих не стало одного і то не найгіршого тай не послїднього між усїма. Двигаючи ціле пекло болю та жалю полетїла душа звичайною соняшною стежкою, але швидко

зблудила з неї. Була се душа дуже грішна, то й очевидне діло, що блудна стежка завела її просто до пекла.

II.

Прийшов Русин перед невольну браму і навіть стукати не потребував. Пекло, як відомо, все стоїть отворене і браму має широку, а в брамі все натовп і стиск, так що ніхто й не завважив, як наш Русин разом із иньшими грішниками ввійшов до середини тої „юдолі“ повної „огнів негасимих“ та „червяків невиспучих“.

Вид пекла розчарував його дуже. Думав, що знайде якісь бездонні пропасти, страховища, муки та катуші, яких анї око не видало, анї вухо не чувало. А тимчасом куди тобі! Якись сірі ніби багновища, ніби піски, без кінця й краю, без зелені, без ліса, без ріки; в горі щось ніби небо, лише чорне як смола, без сонця і без зізд, одним словом, околиця нужденна і нудна до найвишого ступня. А між тим небом і тою землею ніби чорні хмари повзали рої душ-грішників, що блукали самопас, без занятя, без праці, без радощів, але й без ніякої особливої муки крім нестерпної нудоти.

— Ага! — подумав собі Русин, — чи бач, чим ті чортяки прокляті хочуть допекти чоловікови! Ніби то — жий собі, літай, плавай, по стінах дери ся, але не роби нічого. Хитро надумали! Нудою хочуть доконати, бо знають, що для господарської дитини праця, то перша основа життя. Але не дождете ви, поганці, щоб я тут піддав ся вашому правилу!

Лютий був Русин. Так багато лютости приніс із собою зо сьвіта, що наважив ся робити в пеклі все на злість і на перекір.

— Все одно мені, — думав собі. — Раз уже чоловік дістав ся сюди, то хоч погуляю собі і заллю чортам горячого сала за шкіру.

І давай шибати ся по пеклі як навіжений, перевертаючи, розбиваючи та товчучи все, що лише надібав по дорозі. Але проклята рівнина була така безконечно довга, перешкод не було ніяких, а розбивати бідні грішні душі не було ніякої приємности.

— Що вони мені винні? — думав Русин. — От як би так чорта якого спіткати, то булоб гаразд!

Щож, коли чорта ані навіть на лік не було видно.

— А се по якому? — подумав Русин. — Бути в пеклі і чорта не бачити — ге, се вже хіба остатня ганьба! Але чекай ти антипку один із другим, зараз я тут повиваблюю вас!

Сів посеред болота і почав руками й ногами місити пекельну багнюку, ліпити з неї вальки та цегли та укладати в купи. Нарешті, коли того добра наготував уже досить, підняв руку, щоб перекрестити його, і крикнув:

— Ну, Господи допомагай!

В тій хвилі явив ся обік нього гарний паничик у шапочці з когутячим пером, у зеленій курточці і в червоних обтьєслих штанятках, з блискучою лісочкою в руці.

— А що ти, чловечку, тут робиш? — запитав солодєнько у Русина.

Русин з давної привички зняв перед паничем свого здоровенного, повстяного, засмальцьованого капелюха і сказав:

— А то, прошу пана, хочу тут церков мурувати.

— Що? як? — запищав панич. — Ти посьміє би? Хіба не знаєш, де ти?

— Та ніби то знаю, що в пеклі, — мовив Русин чухаючи ся в потилицю, — але не знаю ще, які тут порядки. Панотців бачу тут досить, ну, тай подумав собі: вибудую церквцю, то ми-б і оселили ся тут усі разом із нашої парафії.

— Не знаєш, які тут порядки? — заверещав панич і замахнув ся на Русина своєю паличкою,

яка нараз перемінила ся на величезний зелізний дрюк. — Чекай, я тебе навчу наших порядків!

Та поки встиг ударити, вже Русин вирвав йому дрюк із руки, тай як не відвине руку, як не вцідить чорта його власним дрюком по хребті, аж той завив мов ціла сотня вовків, закрутив ся вихром і полетів до найстаршого дідька з жалобою.

Безмірно втішив ся Русин, захопивши ся дрюка до своїх рук.

— Ну, тепер уже не буду нудьгувати! — крикнув він. — Я їм отсею патичиною стільки дір у всіх стінах нароблю, що їм і крохмалю відхочеть ся! Ану, попробуймо поміст!

І почав працювати що сили, копирсаючи та вибиваючи дрюком діру в помості. По кількох здоровенних ударах почув, що дрюк пролізає наскрізь якусь не грубу верству, якою був переділений горішній пекольний поверх від долішнього. З діри почав добувати ся густий, смердючий дим.

— Ага, чортяки прокляті! — крикнув Русин. — Гей, дивіть ся, люди добрі, — кричав він до грішників, що окружили його широким колом, мов незлічене стадо ворон і галок, — гляньте лише, що се за бестіони! Тут на горі морять нас холодом і пільмою, а самі сидять у теплі і огник собі палять та сьвітять. Але чекайте, доберемо ся ми до вас. Гей, хто має відвагу, нуте за мною! Ламайте поміст, буде й нам видно і тепло!

Але иньші душі були прості тіни, то й не могли нічим допомогти йому. Лиш він один між ними був сильний. Тож ухопивши чортівську дрючину заважив нею в діру так здорово, що аж склепінє затріщало і від разу викришила ся в ньому величезна діра. Крізь ту діру видно було долішній поверх пекольний. Се була також величезна рівнина, по якій мов звізди на небі були розсіяні незлічені великі огнища з приставленими до них кіглами ще більшими, як панви в солитарні. Між огнищами як величезні чорні гадюки снували ся незлічені ріки

і потоки плинної смоли, видаючи з себе досить приємний і дуже здоровий на груди смоляний запах.

— Чи бачите їх! От bestії чортяки, як вони собі тут приємно устроїли свою домівку! — крикнув Русин. — А ви бідні душі дзвоніть зубами від холоду та дусіть ся тут у смердючих болотяних випарах! То така в пеклі правда? Го, го, панове анциболоти, ми вам не жаби, щоб у болоті сиділи! Годі вам підіймати нас на кпи! Раз уже чоловік дістав ся до пекла, то бодай пекольна справедливість мусить йому бути! Гейже за мною, кому тут негоже! — крикнув до грішників і з дрюком у руках скочив крізь діру в долішній поверх. Як непроглядна хмара поперли ся за ним грішні душі, наповняючи все пекельне підземелє невимовним пискотом та свистом.

— Гей, а се що? — заверещав один чортяка, що стояв біля найблизшого кїтла і підкладав огонь під котел та доливав до нього смоли, в якій мов галушки в окропі плавали та булькотали грішні душі.

— А ти проклята машкаро, — крикнув до нього Русин, — то ти тут собі забавки робиш, а про нас анї тямки? А се по якому, га?

— Гевулт! — заверещав по жидівськи чорт, бачучи діру в стелі і ті грішні душі, що товпили ся крізь неї в низ. І чорт ухопив свою здоровенну лопату, якою мішав смолу в кїтлі, і замахнув ся на Русина. Та Русин не дожидав удару, але поки ще чорт устиг гаразд замахнути ся своєю лопатою, вщідив його своїм дрюком так здорово по макоїдах, що чорт перевернув ся горілиць і покарбуляв ся ще пару кроків у зад, поки не впав у смоляну ріку, в якій тільки затріпотав ногами. Інші чорти від сусідніх кїтлів завили з жаху дивними голосами, бачучи пригоду свого товариша; деякі кинули ся було йому на підмогу, але що солідарність не належить до чортівських чеснот, то зараз же й махнули рукою і мов чорні хмари покопотіли, хто куди бачив.

— Добре йде, лиш голову на бік несе! — кричав регочучи ся Русин, бачучи ту їх утеку. — Ну, а тепер побачимо, що вони тут варять у тих кітликах.

Наблизив ся до першого кітла і аж нахпивши ся над його берегом почув якийсь тихий, глибокий зойк, мов шемріт випучого самовара. Вслухавши ся ще ліпше пізнав, що се людські стогнання, що доходили до нього десь немов із глибочезної глибини.

— Гей, хто там? — кричав Русин нахиливши ся над кітлом, у яким кипіла-клекотіла смола. — Всяке диханіє да хвалить Господа! Чуєте там? Озивайте ся.

— І ми хвалимо! І ми хвалимо! — пискотіло щось із глибини.

— Впливайте на верх. бідні душі! — крикнув Русин, але душі не впливали, тільки все пискотіли:

— Господи, змилуй ся! Господи, змилуй ся!

— Ага, то бачу, ви самі Руснаки! — жартував Русин. — Без божого змилування навіть пальцем не рушите, хоч вам пекольна смола вухами лється. Ану но, кому там не гаразд, хапайте ся мого дрюка, я вас повитягаю!

Пискотіне затихло. По хвилі Русин ухопив обіруч за дрючину і почав тягти до гори. Ані руш! Дрючина немов примерзла до дна кітла. Ще раз попробував, аж зуби закусив — куди тобі, ані не рушить!

— А там що за дідько такий тяжкий! — крикнув Русин спльовуючи в долоні.

— Гріхи наші! Гріхи наші — мимрили грішні душі в смолі. — Господи, змилуй ся, відпусти нам наші гріхи!

— Во імя Отца і Сина і сьвятого Духа! — Ану до гори! — крикнув Русин і дрюк з наліпченими до нього душами легко як перце вилетів у повітре, аж кипуча смола оббризькала Русинові всю крисаню. Обтріпали ся грішні душі мов мухи видобуті з води і глибоко зітхаючи полетіли в гору.

— Кому горячо, нехай іде охолодити ся! — мовив їм Русин. — Бачите онту діру в стелі? А я піду до ньших кітлів.

І йшов Русин зі своєю дрючиною від кітла до кітла, витягаючи намучених грішників і випускаючи їх на холод, аж усі чортяки завили з лютої і обурення на таке заворушенє пекольного порядку.

III.

До найстаршого чорта Люципера прилетіла ціла юрба чортів, кричачи і падькаючи на Русина.

— Ваше величество, — кричав один, — прийшов тут до нас якийсь гайдамака і збунтував нам усе пекло.

— Мені відібрав паличку і самого мало не скалічив, — стогнав другий.

— Діру в стелі провертів і порядок нарушив, — галякав третій.

— Мені десять зубів вибив, — гугнавив четвертий.

— Душі з кітлів повитягав, — падкував пятий.

— Що се за гайдамака? — питає зачудований Люципер.

— Або ми знаємо? Якийсь Русин, — відповіли хором чорти.

— Що ви верзете, недоріки! — гаркнув на них Люципер. — Хиба не знаєте, що від р. 1860 німа Rusi? А коли її нема, то й Русинів ніяких не може бути. Може се якийсь Москаль?

— Ні, ваше величество, ми Москалів знаємо. То Русин.

— Верзеш нісенітницї один з другим. Руси нема, то й Русина ніякого не повинно бути.

— Щож нам робити, коли єсть, — простогнали чорти. — Тай ще такий здоровенний і страшний!

— Не сьміє бути і шабаш! — грізно крикнув Люципер. — У наших пекольних реєстрах нема та-

кого народу, то й пекло не може прийняти нікого такого, хто признаєть ся до того народа. Розумієте?

— Розуміємо! — сказали чорти.

— Хто знає, може то який побожний підступ тих паничів із неба! — мовив далі Люципер. — Вони на всякі штуки хитрі, особливо від коли ми дали їм відчипного кількох Єзуїтів. Може то вони навмисно утворили такий привид, таку мару, таку фікцію і наслали її сюди нам на клопіт. Але не дождете тішити ся, панове! — і він своїм здоровенним п'ястучищем погрозив ся в напрямі неба. — А гей, біжіть усі що духу і випросіть мені того гайдамаку з пекла за двері. І накажіть йому остро, аби не важив ся вертати сюди більше!

Як вихор кинули ся чорти сповняти накази свого володаря.

— Ей, хахол! — гукав один з далека.

— Браце Русіне! — кричав другий з близька.

— Чловеку! — гримнув третій над самим вухом Русина, який усе ще працював та мучив ся витягаючи душі з пекольних кітлів.

— А чого вам? — запитав Русин.

— Будь ласкав, забирай ся звідси! У нас нема місця для тебе.

— Як то нема? А деж мов місце?

— Де хочеш, лише не у нас. Іди собі хоч до Пана Бога! А пекло не для тебе.

— А, прошу панів, чомуж ви мені се не сказали швидше? Даремно чоловік напрацював ся, роблячи тут у вас порядки. А що мені буде за мою роботу?

— Іди лише, йди, вже ми тобі при виході заплатимо, що тобі належить ся, — уговорювали його чорти.

— Га, щож, коли йти, то йти, — мовив Русин і не випускаючи з рук чортівської дрючини, оточений цілою хмарою чортів полетів до некої брами.

— Ну, якоїж ти заплати хочеш за свою роботу? — запитали чорти, коли Русин зупинив ся

у брамі і вперши ся мов віл рогами не хотів іти далі.

— Знаєте що, — мовив Русин, — живуть там на сьвітї три великі доктори, що мене лікували за житя. Хотів би я тепер побачити їх на хвилину і сказати їм пару слів. Приставте їх мені сюди живцем.

Чорти глипнули по собі, пошептали щось і зараз три з поміж них зняли ся і полетіли в безмежні простори. Не встиг іще Русин оглянути ся гаразд, а вже всі три лікарі, принесені за волосє стояли перед ним з лицами перекривленими смертельною трівогою. Якусь хвилину вдивляв ся в них Русин на пів з жалем, а на пів з погордою, а врешті промовив :

— Ну, що, панове! Чув я вашу премудру орацію над моїм трупом. Спасибі вам за ваші турботи коло мого здоровля. А замісь подяки прийміть по слову правди. Ти колего з правої руки — дурень. Ти старав ся вичерпати мої сили, — сам умреш на вичерпанє своїх власних. Ти колего з лівої руки лічив мене на стеклизну і сам зазнаєш її болів. А ти пане протомедику —

Не договорив і замісь закінченя плюнув пану протомедику в лице, відвернув ся, натиснув крисаню на ліве вухо і потюпав у гору до райської брами.

IV.

Важка була дорога, терниста і стрімка, і хоч здавало ся, що райська брама ось-ось близенько від неколкої, так що лиш рукою подати, то коли прийшло ся йти від одної до другої, Русинови видало ся се безмірно важкою працею. Він ішов і йшов — здавало ся, віки, тисячолітя, а брами раю як не було, так і не було. Сотки разів ослабало його тіло, не ставало духу в груди, тьмило ся в очах і зне-

віра кліщами стискала серце, але його тверда роля, ота стара руська упертість усе на ново попихала його в дорогу. Нарешті задиханий, утомлений, ледво живий він застукав до вузкої небесної фірточки.

— Хто там? — запитав із середини сьвятий Петро.

— Я, Русин, — відповів наш герой.

— Русин... Русин... Русин, — муркотів сьвятий Петро. — Чекай хвилинку, нехай я лише загляну до твоєї кондуїти. Е, братку, та бо ти гайдамака!

— Щож, — чухаючи ся в потилицю мовив Русин, — був той гріх! Алеж сьвятий Петре, візьми під розвагу, які на се були причини і яка за се покута!

— Те, те, те! Знаємо се, знаємо! Алеж бо тут стоять іще вньші гріхи. Ти, братку, підкопував ся під повагу держави і церкви.

— Хто? Я? Коли? Як?

— Е, довго би се було толкувати ся перед тобою, а мені ніколи. Прочитай собі краківський „Czas“, то сам переконаеш ся.

— Краківський „Czas“? Хибаж він і тут має повагу?

— А ти як думав? Розумієть ся.

— Га, то в таким разі мені тут нічого робити.

І вже подав ся, щоб іти геть, та нараз зупинив ся мов остовпілий.

— Сьвятий Петре, — скрикнув, — гей, сьвятий Петре!

— Ну, чого тобі ще? — запитав сьвятий Петро вихиляючи голову крізь віконце над фірткою.

— Скажи мені, будь ласкав, що мені робити, куди подати ся? Був я в пеклі, відтам вигнали мене. До раю мене не пускаєте. Даж моє місце?

— Або я знаю! — відповів сьвятий Петро здвигаючи плечима.

— А хтож се може знати?

— Пан Біг знає. А ти йди собі, а там побачиш.

— Га, коли так, то нехай буде й так, — відповів покірно Русин. — Бувай здоров, сьвятий Петре!

І Русин зняв капелюх із голови і поклонився сьвятому. Та в тій хвилі дика думка стрілила йому до голови. Замахнувши широко капелюхом він через високий мур кинув його до раю. Капелюх був увесь поляпаний пекольною смолою, від якої почав розходити ся по раю страшений сморід.

Між сьвятими учинило ся замішанє, крик і репет, а Русин під брамою також наробив івалту.

— Віддайте мені мій капелюх! — верещав він. — Передомною далека дорога, як же я піду без капелюха?

Але даремно сьвяті пробували приступити до капелюха і взяти його. Пекольна смола пекла та забруднювала їх пречисті руки. А Русин раз у раз лементував за своїм капелюхом.

— Ну, йди, дурню, і візьми собі його, нехай нам тут смороду не робить! — мовив сьвятий Петро і впустив Русина до раю.

— Ге, ге, ге! — мовив Русин діставши ся до середини, — як же тут гарно і приємно! А тепер то я вже певно був би дурень, як би раз діставши ся сюди та вийшов звідси добровільно!

— Що? як? ти сьмів би? — скрикнув сьвятий Петро.

— Алеж сьвятенький Петре, — мовив Русин садовлячись у наголовачі свого капелюха і підібгавши ноги під себе так, аби стопи зовсім стояли на його широчезних крисах. — Ади, адже я не в твоїм раю сиджу, а в своїм капелюсі!

Аж зареготав ся сьвятий Петро на такий дотеп, а далі сплюнувши не то сердито, не то добродушно пішов запитати Пана Бога, що робити з тим приблудою.

— Коли його з пекла вигнали, — мовив Пан Біг, — то видно, що не мусить він бути такий злий,

як про нього балакають. Але й на рай він не заслужив, бо на рай заслугуєть ся не множеством терпіня, а множеством добрих учинків. Нехай отже вертає назад на сьвіт, нехай живе і працює, а там побачимо, куди примістити його.

Вернув сьвятий Петро і заявив Русинowi той божий присуд. Не сьмів Русин супротивляти ся божому наказови і вернув назад на землю, відродив ся. Пробувши кілька хвилин у пеклі і кілька хвилин у раю знає, як смакує одно й друге, вміє цїнити своє нове житє, бо знає, в чім його дійсна вартість.

Наша публіка.

— Що нам там займати ся науковими питаннями, філософією, економією, науками природничими! Наша публіка того не любить!

— Годі нам вдавати ся в остру критику нових літературних появ. Одно те, що познеохочуємо молодих письменників, а друге те, що й наша публіка кривить ся читаючи надто остру критику.

— Алеж бійте ся Бога! Що се ви говорите про якісь загальноукраїнські справи, про конечність вироблення одностайної галицко-української мови літературної! Наша публіка має иньші, місцеві діла перед собою — куди їй ще й тим займати ся.

— Познайомлювати ся з житєм, літературами і обставинами иньших славянських племен? Та воноб то теє... ми й не від того, але годі знов заповняти цілу газету самою славянольоїєю. Наша публіка не дуже то в ній смакує.

— Мужик... хлоп... його інтереси, його осьвіта, його організація... ну так, ми хиба протв того? Адже-ж наша „Просьвіта“, „Народна Торговля“ з філіями, „Гуцульська спілка“, „Гуцульська Крамниця“, читальні... хиба ми не робимо що можемо? Хиба не пишемо? Ми-ж демократи! Але в літературі... як би то вам сказати... ми й тут не противні хлопovi... „Капраль Тимко“, „Убога Марта“, „Лихий день“, „Сини“ — нехай і так. Тільки все таки за много тої хлопістики в літературі, то не добре.

Що то за література тоді буде? „Нужда і біда“ — „біда і нужда“, „хомут“ і „верета“ — „верета“ і „хомут“. А ще як почнете малювати того хлопа по своїому, з „запахом“, з цинізмами і тривіалізмами — ну, то нехай радше чорти поберуть і вас і літературу! Такої літератури наша публіка певно не прийме.

— Бо то треба вам знати нашу публіку, треба знати, чого їй потрібно, що їй подобається..

Оттакі, на тисячу ладів повторювані оклики, ради, нарікання та упізнання почуєте з уст кожного руського редактора і газетяра в Галичині. „Наша публіка“ — се крайній, неоспоримий доказ у всякім спорі про напрям і зміст усякої галицько-руської газети. Що редактор сам занедбав, чого не доглянув і не розкусив, чого не розуміє або не хоче — усе те так і повинно бути, бо, бачите, наша публіка так хоче. І мовчанка про важні та живо-пекучі річи, і безконечне мливо на тему „у городі лобода, а в Києві дядько“, і ніякою львівською недосяжне скаканє від „нашого демократизму“ під булаву „його Високопреосвященства“ і від програмового „ми поступовці і федералісти“ до „мира що тече з мощів святого Николая“, і дрібна полеміка за дрібні особисті урази — і все, все те, що творить букет нинішнього нашого газетярства всіх „парафій“ і всіх відтінків, усе те, коли розколупати ближше людей, що ведуть ті діла, плыве з одного жерела: наша публіка того домагає ся. Вона домагає ся і „такту“ і „темпераменту“, і мовчанки, і „дзявканя“, і леду і огню. Для її догоди ми раз чорвіємо, раз біліємо. Для її ласки ми сьогодні плюємо, а завтра лижемо.

Боже мій! Та хто-ж ви такі, і хто той ваш тиран, мучитель і деморалізатор, ота ваша публіка?

В переписці одної з наших газет вичитав я недавно ось що: „Слухи, розпущені нашим підлим і обскурним протівником з другої парафії, немов то наша газета чим раз більше тратить довіре у публіки — не мають ніякої підстави. Чорний клевет-

ник може переконати ся про се з наших книг касових". Урадуваний таким чистосердечним признанем, стрічаю редактора тої газети і щиро стискаю йому руку.

— Ну, — кажу, — слава Богу, слава Богу! Прецінь раз і ми Русини починаємо виходити на зелену пашу!

— На яку зелену пашу? — питає той здивований.

— Як то — на яку? Ви-ж самі се найліпше знаєте. Говорю про вашу газету.

— Так — протягнув редактор ущипливо, — спасибі вам за ласку, що називаєте нашу газету зеленою пашею.

— Алеж бійте ся Бога! — скрикнув я, покмітивши непорозуміє, — я говорю про слова в вашій переписці.

— Які слова?

— А про загальне довіре публики. Хиба сего мало?

— Е, чорт би побрав довіре! Воліла-б публіка менше довіряти, а більше пренумерувати і точнійше платити, то ліпше було-б!

Я очи витріщив і ó-світї забув ся.

— Та хиба-ж у вас довіре не значить сього всього разом? Як же публіка довіряє вам, коли вас мало читає і неточно платить?...

Редактор жалісливо похитав головою, сказав, „наївний чоловіче!“ і пішов своєю дорогою.

Швидко опісля мав я другу розмову з другим редактором. Було се в більшім товаристві. Пан редактор сидів серед кружка людей і удавав вільнодумця.

— А я вам кажу, що той союз з чорними рясами не доведе нас до доброго кінця! — говорив він поважно.

— Чого-ж се ви в своїм орґані так горячо за ними вступаєте? — спитав я, — так завзято поражаете всіх їх ворогів дійсних і мнмих?

— Е, не забувайте, що публіка, котра читає мою газету — —

— Ага, ага, — перебив я, — знаю, знаю! Значить, на правду ви —

— Щож то, хиба мене не знаєте? На правду я такий самий ліберал як і ви, а може ще й більший!

— Он що! Так се ви для того в однім з попередніх своїх номерів так терпко виражали ся про „нетолеранцію лібералізму“?

— Е, то знов, бачите, була иньша штука!

— Яка? Запевно також публіка?

— Ви сьмієтесь, а діло зовсім не сьмішне. Я лібералізм розумію так: leben und leben lassen. Мужик хоче жити — добре, най жиє. Піп хоче жижи — щож, хиба нам його нівечити? По моему лібералізм, то загальна толеранція, і тільки до такого лібералізму я признаюсь.

— Ага! Розумію. Значить: я брешу — ви толеруєте, ви брешете — я ані слова, третій приїде і обідре нас обох, а ми: „милости просимо, будьте ласкаві!“ Чудесний лібералізм!

— Простак! Грубіян! — сказав півголосом редактор і відвернув ся.

А в другім кутку один старенький молодий чоловік (молодий літами, але старий досьвідом) з неуданим патосом поучав кількох „молодих“:

— І що ви мені говорите: науки природничі! суспільна економія! Мої господаинове, не думайте, що я такий дурень! Говорім з собою отверто! Аджеж науки природничі — се атеїзм, а суспільна економія — се соціалізм! Чому не скажете явно: нам треба атеїзму й соціалізму? Тоді-б кождий відразу знав, чого ви хочете і з ким має діло. А я вам кажу: все се лико. Нам треба навязувати до того, що у нас є, що наша публіка думає й знає, а не вносити нічого нового, не втовкмачувати їй у голову своїх думок. А то подумайте, до чого дійдете своєю пропагандою атеїзму й соціалізму! Чи тям що кому допоможе? Чи дасть се мужикови хоч кусник хліба? Чи розіве хоч одну нову силу? Ага, як

раз! Тільки тюрми поначиняєте молодими людьми, жебраків і пролетаріїв духових намножите, тай годі. На нашім ґрунті те тільки може рости, що з того ґрунту виросло. Правда є тільки одна для всіх. Як я скажу: листе зелене, то про се прецінь ніхто спорити не буде. Так само й тут. Не наихайте голову публіки теоріями й абстрактами, а ставте діло практично, щоб кождей вислухавши вас знав, що має взяти й робити. Будьте певні, що й уся публіка так само думає, як я!

От тут стань тай будь мудрий! Публіка довіряє одній часописі, котру мало читає і ще менше пренумерує. Публіка заставляє другого редактора кривити душею і визнавати публично як раз противне тому, що визнає приватно. Публіка думає на певно, що природничі науки — атеїзм, а суспільна економія — соціалізм. Та що-ж се за публіка така? Чи варто-ж їй служити, для неї розпинати ся і душу свою на-руби вивертати, як випрану сорочку?

Що се таке — публіка? Тьфу до чорта! Адже-ж не вовк у лісі і не апокаліптична бестія, а всі ми. Кождей з нас — часть публіки. І ви, пане господарю Хомо Наконечний, і ви, пане писарю Тимофію Зацерковний, і ви, панотче Хризостоме Всякдарсовершенський, і ви, пане арендарю і бурмістре Лейбо Цвібель, і ви, пане судіє Безсторонський, і ви, панно Маню, і ви, шановна пані Богатковська, і ти Касуню — одним словом, усі ми, молоді й старі, вчені й невчені. І всі ми поодинокі кождей для себе, — так собі, люди як люди, а разом узяті мали-б бути таким тираном, такою апокаліптичною бестією? Ми мали-б жадати, щоб наші редактори, письменники, вчені, наші духові світочі перед нами брехали, кривили ся і пускали нам дим у очи замісь світла? І по що нам диму? І яка нам користь з брехні? І не вже-ж ми такі діти, такі тумани, такі сектярі, що не можемо знести щирого, острого, правдивого слова? Не вже-ж у нас ключе замісь серця і кісіль замісь крови, так що нас не порушитьте, що порушує иньших, нормальних людей?

Кожда частина публіки має право жадати від часописі, щоб там звернена була увага на її інтереси — економічні, громадські чи духові — як до часописі. І певна річ, що кожда часопись робить се по своєму. Діло в тім тільки — як. Он „Rolnik“ розпинає ся за тим, щоб панам сільським дідичам було як найліпше, і більш ні про що не дбає. А он „Gazeta gorzelnicza i szynkarska“ дбає про горальні, проінацію й шинки — а по за тим сьвітом Траллеса, алембіка й літри хоч трава не рости. Ті звертають ся до міщанства, ті до панства, ті до Жидів, як кого його воли тягнуть. Значить, у них є своя публіка. У тої публіки є свої часткові інтереси. Як годять ся ті інтереси з інтересами загалу, про се їх орґанам мало діла, а коли часом і зайде річ про „суспільну гармонію“, то вони для догоди своїм інтересам так гарненько на-руби вивернуть льоґіку й факти і справедливість, що тільки стань тай дивись.

Але інтереси економічні, клясові — не наше діло. Там ведеть ся війна, homo homini lupus. Часопись літературно-наукова має на меті інтереси духові, розвій думок, світогляду, чисто людського та гуманного чуття. До кого-ж з тим звернути ся?

Очевидна річ — до такого розвою кождий має право. Тут ми відразу вийшли зі сфери боротьби і вовчих апетитів. На полі економічним один збогачує ся звичайно коштом другого; на полі суспільнім один підносить ся на руках та на головах інших, так що широка програма одного з моїх товаришів: „Я хэчу, щоб усім було добре“ — тут дуже легко може вийти на той сам на все толерантний лібералізм, яким відзначає ся висше згаданий редактор. Бо справді трудненьке діло, щоб рівночасно добре було вовкови, баранови й траві. Або вовк буде траву пасти, тоді буде баранови добре, але траві й вовкови лихо; або баран буде вовка їсти, тоді траві й баранови буде добре, але вовкови погано — а ні, то буде так як нині, що їсть баран траву, а вовк барана, а чоловік вовка бє. Але на полі ду-

хового розвою, — на полі думки, науки нема війни. „Пийте от нея всі!“ І хто більше має, той иньшим більше дає; хто в більшу силу вбив ся, той більшій громаді більшу прислугу робить. А кривди нікому, хиба що навмисне хоче, або зарие свій талант у землю.

І тут, на таким полі мала-б наша публіка ставити нам, письменникам і газетярям якісь перепони? Мала-б домагати ся: те нам давайте, а того не сьмійте? Мала-б ставити нашій дискусії границі ще тісніші від тих, які ставить поліція й прокураторія? Ні, не можу тому вірити!

Бо подумайте лишень! Що ми, письменники й газетярі, можемо дати тій публіці? Слова, думки, ради, вказівки — і більш нічого. Анї крапельочки більше! Не вже-ж ми, письменники, газетярі та иньші сьвітила, на стілько наївні, що думаємо, що публіка буде бояти ся слів, як ті московські купці у Островського боять ся „жупела“? Адже-ж коли се факт, то ми не можемо видумати нічого більш оскорбляючого і унижаючого ту ниву, на котрій сїємо своє слово. Бо що таке слова? „Револуція“, „соціалізм“, „нігілізм“, „анархізм“, „дарвінізм“, „натуралізм“ — що се таке? Взявши кожде слово віддільно, механічно — воно нічого не значить, нічого не говорить — жупел, тай годі. Лякати ся слів, се забобон і нічого більш. А письменники, котрі знають про істноване того забобону, і не старають ся його розсіяти, але противно, визискують його, і замісь вяснювати річ річевими доказами, замилюють очи публіці такими словами — се шарлягани, а не сьвітила. А коли замісь зупиняти ся на слові, звернемо увагу на саму річ, на котру таким словом натякає ся, і вяснимо її генетично, в звязку з обставинами, причинами й наслідками, то покаже ся, що та сама публіка, котра (бодай по думці письменників-шарляганів) від грімкого слова трохи що по мишачих норах не ховала ся, почне потакувати головами, а то й просто скаже: „Ну, се-ж діло очевидне, я й сам не раз так думаю“.

Ну, а що таке — думки? Передомною лежить камінь. Дивлюсь на нього і думаю: а відки, як він тут узяв ся? а як він виглядає в середині? чи тяжкий, чи твердий, з чого зложений і яка в ньому сила? І шукаю відповіді на всі ті питання. Що-ж тут страшного? Так само поступаю з усяким явищем фізичним, історичним, моральним. Он Москалі до Самарканду залізницю довели — давай подумаємо, що воно за значінє може мати? Чого їм там треба? Кому з того користь, а кому шкода? А он у Бельгії робітники до Карно републіканські адреси пишуть — обдумаємо й се, пошукаймо фактів, котрі-б нам се вияснювали, стараймо ся поставити себе в положенє тих робітників і запитаймо себе, що би ми в таким разі зробили? Ну, і щож тут буде лихого або страшного? Се-ж звичайно всі так робимо. Або от убив чоловік другого, обікрав, обрабував — щож, факти страшні, але ми думаємо про них спокійно, розбираємо причини й наслідки, оцінюємо моральні й иньші сили, які при тім факті появили ся. І щож з того? Чи думка про найстрашнійші, найнеморальнійші факти убила, здеморалізувала нас? Навпаки, передумавши такий факт добре, розваживши його причини й подробиці, ми збогатили запас свого життєвого досьвіду, розширили своє знанє сьвіта й людей, стали ся розумнійшими і сильнійшими на той випадок, як би й самі знайшли ся серед подібних обставин. Нема думок страшних, неморальних або шкідливих. Усяка думка стоїть того, щоб її передумати, розібрати і справдити.

— А отже-ж є шкідливі, неморальні, заказані теорії! — скажете може. Які — такі? — питаю вас. Вкажіть хоч одну, я жадної „заказаної“ теорії не знаю. Знаю більше або менше основні, такі що більше або менше відповідають фактам і пояснюють їх, і більше ніяких. Шкідливі, неморальні теорії! Се, — простіть за слово, — се ті самі „безсердечні ідеали“, про котрі співав колись п. Масляк у „Зеркалі“. Що може бути неморального напр. в теорії Дарвіна, або в теорії Ньютона, або Коперніка, або хочби і в теорії

Маркса про історичний розвій капіталізму, або в теоріях неомальтузіанців про занадто швидке розмножуванє людського роду? Що тут страшного або неморального? Беріть факти, на котрі вказують ті мислителі, придивіть ся їм добре, оцініть, чи мають вони таку силу, яку їм приписують ті мислителі, порівняйте, зведіть до купи, пошукайте нових, а опісля й судіть. І тоді ваш суд зовсім не буде говорити про моральність ані про страховища, а скаже по просту: ся теорія вповні вірна, а ся недокладна, а ся зовсім фантастична й безпідставна — тай по всьому.

— Е — скажете ви, — як би то на таких теоріях і кінчило ся, то ще-б нічого. Коли-ж бо ті панове мислителі захапують і душу й серце, натякають і вказують чоловікови: оттак треба робити, так треба жити, туди треба йти!

І добре. Так і треба. Тільки все таки не забуваймо, що їх теорії, їх думки, їх вказівки — не більше, як ради. Вони збуджують нашу власну думку, нашу власну совість, нашу власну волю, але все таки поки ми від того розбудженого стану перейдемо до діла, розважимо попереду добре, що се за діло, чи слід нам його робити і як ми його зробимо? Нехай би тут перед нами стояв який новий Катон і говорив і доказував нам що дня: *Carthaginem esse delendam* — так що з того? Чи Картаген через се пропаде? чи ми на його голе слово кинемось до діла з голими руками? Ні, коли у нас розум не вплив, то ми попросимо його поперед усього: будь ласкав, Катоне, докажи нам, що справді так конче треба зруйнувати Картаген, і чому як раз тепер його треба зруйнувати, — а коли він ясно й очевидно викаже нам konieczність такої роботи, то тоді ми оглянемо ся по своїй хаті, чи є у нас для такої роботи лаштунок і сила і способи. Адже-ж люди не індіки, а слово не червона хустка, щоб скоро їм скачеш: *Carthaginem esse delendam!* — тут би й кидали ся та рвали все на штики. Он в 1848 році, коли у нас на хвилю блисла була свобода печати і кожний міг друкувати, що йому подобалось — які

кроваві ради і пропозиції виписували ся тоді на поодиноких людей! Наведу тільки один прикладець. Був тоді при шпиталю св. Лазаря у Львові якийсь економічний офіціялїст, Авдиковський. В н-рі 12. часописи „Kuryer Lwowski czyli Nowiny“, видаваної Розуміловським, читаємо про нього ось який вірш:

Muzo, chciej mi grać, by wyrodną nać
bukiem z góry prać,
Tysiąc kolek dać, włosy ze łba rwać
i za miasto gnać.
Lecz to mało tak, bo na zemsty znak
zetrzeć go na mak,
Potem ubrać w frak, ręce związać wspak,
fiu, i wprost na hak!
Był to wielki cap, jeszcze większy gap,
a największy drab;
Więc go, bracie, grab, choć za kołnierz zlap
i uwędź na schab!
Albo by go struć, trzeba go nam szczuć,
choć by krwią miał pluć,
Tak jak szydłem kłuć, tak jak żywcem zzuć,
i bebechy pruć. i т. д.

Навів я тут сей вірш не як взір поетичної краси, анї як приклад справедливого і гуманного відношеня до політичних противників, а тільки як різкий показ на те, що газетярське слово, навіть у безумних своїх скоках (як повисший) все таки ще не таке страшне, як страшним буває напр. перший ліпший ліцітаційний едикт або маніфест із вповідом війни. Бо і щож стало ся після повисшого, справді канібальського вірша? Чи подумав хто справді терти Авдиковського на мак, а потім одягати в фрак, троїти, жвати живого, колоти шилом і випорювати з нього нутро? Нічогоїєнько подібного не стало ся. Люди посьміяли ся з безумних віршів і їх автора, а Авдиковському хіба може який уличник глупим словом докучив.

Певна річ — і того ми не заперечимо, що на-кидаючи ся на особи, беручи на себе ролю судії, шпіона, обвинителя й ката в одній особі газетяр може наробити багато лиха. Та тільки тут хоронять кожного з нас закони від друкованого розбою так само, як і від усякого иньшого, а навіть далеко біль-ше. Але доки публіцист є публіцистом, письменником, учителем, а не розбійником, не ошуканцем і демо-ралізатором, доти має повне право на те, щоб пу-бліка без упередження, спокійно і тверезо розважала його думки, коли вони видають ся їй цікавими й важними. Лякати ся слів і задля них відкидати річ, — лякати ся обговорюваня певних думок і пи-тань для того, що ті питання десь колись когось до-вели або можуть довести до дразливих консеквенцій, се значить вовка боявши ся в ліс не йти. Обгово-рюймо всяку річ явно і отверто — „только бы безъ ругательства и образы маестату королевского“ — як писав у Гадяцкому договорі Немирч, і без образи ще вишого маестату — людської гідности, додамо ми. Вискажім щиро, що в кого на думці, всі маючи на увазі одно — добро загальне без нічиєї кривди, толкуймо, доказуймо, критикуймо і кон-тролюймо себе взаїмно, а ціль наша, ціль публі-цистична буде осягнена. Але рівночасно осягнено буде далеко більше, бо така щира обміна думок, доказів, критик і поправок — се й є наукове жите інтелігенції, се й є та кузня, в котрій виковують ся добрі, великі і тривкі громадські діла.

С в и н я .

Лежала свиня в баюрі тай ось як хрюкала-балакала сама з собою :

— Господи, якби то мені роги! Я-б їм задала, я-б їм задала! Всім, усім, хто тільки коли будь кусав мене, з буряків вигонював, собаками тровив або хоч би тільки поза-очи обмовляв і висьмівав, усім би я дала себе знати!

А по перед усього отим собакам! Господи: вже вони мені до живісїньких печінок доїли! Давнїйше, то ще нічого було против теперішнього. Давнїйше хоч порядок був. Увійду в буряки, почну рити — ну, кажуть: провинилась свиня! Тут уже й собаки біжать, хап мене за вуха, наторгають, наторгають, а нераз так тільки пострашать, тай пустять, прогнавши за пліт, а господар візьме тай діру в плоті загородить, щоб, мовляв, другий раз туди свиня не влазила. Хоч то й погань та зависть — отак чоловікови самий найліпший смак переривати, ну, та чорт з ними! Принаймі знав чоловік, що й куди. А тепер бо отим клятим собакам не досить того. Тепер вони слідком за мною бігають, і не то щоб кусали, а гавкають тай гавкають.

— Свине, — кажуть, — схамени ся! Як ти живеш! Де в тебе сумліне! Адже оглянь ся на себе. яка ти невмита, нечесана, нехарапутна, неосьвічена! Подумай тільки, по що ти в Бога живеш?

— Щоб з мене добрі люди сало їли, — кажу їм. Та де тобі, ще дужше дзявкотять.

— Чи не стид тобі таке говорити? Твоє сало! Ну, нехай і так, що твоє сало — добра річ, та се вже по твоїй смерті! Ти за се не відповідаєш! Але твоє жите, свине, твоє жите!

— Дайте мені спокій, — хрюкаю їм на розум, — і за своє жите я не відповідаю. Я-ж його собі не дала.

— Стид тобі, свине, стид тобі! Сама не дала! А прецінь же маєш якусь свідомість, якість почуте! Ну, скажи, будь ласкава, як ти голосувала оноді при виборах до Ради державної? Не вже чесне боже сотворіне може так голосувати? За пару буряків продати свою совість! Фе, свине, се вже й для свині за багато! І ще, як на сьміх, читаєш і „Батьківщину“ і „Русскую Правду“.

— Ну, щож, читаю, бо читаю, а голосую так, як мені моя свинська натура каже. Геть від мене! Зась вам до мене!

Та де тобі, пристають, як мовре рядно. За письменників обібрали ся, по газетах на мене гавкають, усяких мені прозвищ повинаходили! Давнійше зайду було в буряки — крикнуть:

— А бийте комуніста! — ну, я й злякаю ся і біжу що духу. Страшенно я того слова бояла ся! І чорт його батька знає, що воно значить, а крикне на тебе один з другим собака: „Комуніст! комуніст! чужі буряки краде! — то так тобі по за шкірою й мороз подере“! А тепер і слів таких страшних не говорять, а допікають у десятеро гірше.

— Дармоїдка! — кажуть. — Живіт на сало пасе, а хто те сало буде їсти, по що й за що — сама не знає!

Але найпоганійший звичай узяли собі — до мого сумління промовляти, стид у мні будити. А я вік звікувала — все в баюрі та при кориті та по під панськими плотами, та в хліві, — і відки

в мене стид набереть ся! Дармо тільки уши мені сверлюють своїм криком. А до мого сумління зась їм! Се річ приватна, нутрова, тут я сама собі пані. А то, подумайте, що вони мені зробили! Після онодішніх виборів з кожної вулиці, ба навіть із сусідних сіл і повітів, а навіть зі Львова, з Чернівців і Коломиї шлють мені карточки в копертах, а на кожній карточці — Микита Хрунь. Зразу я не захопилась, що воно таке і до чого, і сьміяла ся з того образка. Навіть почала було критикувати його. — Ну, скажіть, будь ласка, — хрюкала я собі! — і се має бути мій портрет! А я прецінь у такій свитці не ходжу, ані такої дрантивої ковбаси не їм. Самі вони себе отсею машкарою висьміяли, оті собаки, газетники та хлополюбці, бо то вони в свитках ходять та отаку ковбасу за незнати який смак уважають. А я, Богу дякувати, дещо більше знаю, троха висше своїм смаком сягаю. Але далі, як почали оті карточки надходити тай надходити, день по дню, почта за почтою, то мені зробило ся якоесь маркітно. Читаю адреси „Єго Свинородію Микиті Хруневи“, дивлюсь на те рило, на котрому начеплена ковбаса, на ті вуха, на те пузо, — і почала мені виявляти ся вся злість, усе злорадство отих собак. Аджеж ковбаса — мій власний, свинячий витвір! І настромлюючи мені його на рило, вони хотіли мені сказати, що я, голосуючи отак по свинськи і живучи по свинськи, сама себе зїдаю! А один ще взяв, та обернув той рисунок вирваною карткою з Данта. Ну, я прочитала, а там стоїть оповіданє про Уґоліно й його синів, як вони з голоду свої руки гризли і як опісля Уґоліно в пеклі гриз мозок тому, хто його отак заморив. І ще й підписано нашою таки кирилицею: „Де те фабуля нарратурь“. (Се про тебе байка). Тьфу, аж мені гидко стало! На цілий день апетит мені попсував!

— Сама з себе ковбаси їм! Ну скажіть, на милість божу, якому се поганцеви прийшло в голову видумати таку погань, такий гріх против природи! Аджеж се подумати страшно! А вони все мені та-

кими огидствами під ребра під'їжджають. Але чекайте лишень, — дасть Бог мені роги, не те я вам покажу! Пізнаєте ви по невчасі, де у свині стид і сумліне сидить!

І чим далі, тим гірше! Вже тепер не досить їм і виборів. „Що там — кажуть, — вибори раз на шість літ, а як ми їй через увесь час дамо спокій, то вона собі байдуже буде“. Їм то приемність чинить — не дати мені ані на хвилю супокою, пекти і смалити мене на вільнім огни від колиски аж до смертельного корита! Вже тепер не против одного або другого вчинку бють, — ні, против цілого мого свинського світогляду, против усього свинства в світі, против цілого свинського ладу в наших громадських справах. „Усюди, кажуть, свиня своє рило уткнула. Де не глянь, з кожного куточка громадських порядків свиняче вухо висуваєть ся“. І кинулись цілою сворою по всіх усюдах, вітрять і нюхають і гарчать, одні одним з чобітьми в душу залязять. „А гов лишень, ти, хло, — повідають, — там мабуть у тебе на дні душі крихітка ще прадідівського свинства лишила ся. Давай но його сюди“! І волочуть на позорище, і рвуть і гризуть і нівечать.

Боже мій! Так се вони задумали зовсім мене во світа звести, з усім моїм родом і плодом! І не те щоб самі старші поважненько гулюкали, ще би може мене так не боліло. Та ні бо, старші, ховай Боже, хоч і крикнуть часом, та все таки зараз і поглядять і приголублять мене. Звісно, вирозумілі люди, і кождий знає, що чи круть чи верть, а без свинства чоловік у світі не проживе. Але оте „молоде покоління“ — Господи, се вже такі собаки, такі дзявкуні, що хоч на місці погибай. Найневинніше свинство, і те їм сіллю в оці. Ну, змилуйте ся, люди добрі, коли старші в карти грають і „по писанію“ співають і в часописях тільки образки переглядають, а друкованого не читають — їх і се в очи коле! „Свинство, свинство!“ гукають. А самі скоро троха підростуть, тудиж підуть, — се вже я добре знаю. Той, що нині гукає і обурюєть ся і кокоїжить

ся — поглянеш на нього за пару літ, як підросте і стане „паном професором“, аж він уже куди-куди не той стане. Сидить собі при зеленім столику, чотирем тузам молить ся, та „во всю велегласную“ співає :

На весь світ
Виліз кіт,
Перехрестив ся!

Але не думайте, що се щось pomoже, тепер йому про се говорити! І слухати не хоче, ще й у очи плює. „Ні, свине, не думай, що твоє свинство безсмертне! Буде й йому колись кінець, і коли не ми, то хоч покоління по нас буде виростати без твого впливу. А тим, що буде, ти мене не лякай! Нехай і так, що твоя правда, та все таки тепер, доки в мене святий огонь горить, я мушу воювати з тобою“.

Вже я й просилась у них: „Бійте ся Бога, панове (говорю до них, бісенників, як до добрих!), хоч на вивіз мене лишть! Ну, що у вас за сумління, Німців та Віденьців голодом виморите! Аджеж вони без наших галицьких свиний просто перемруть наглою смертю“. Так де тобі, не впиняють ся. „Не бій ся, кажуть, Угорщина постачить“. Може то вона й постачить, але яка мені охота задля Угорщини не своєю смертю вмирати? А хибаж се своя смерть для свині — вмирати зі стиду і гризоти сумління? А воно до того йде, їй Богу, до того.

Господи, вислухай ти мене, дай мені роги! Анї хвилиночки не спочину, доки всім їм, отим поганцям, животи не порозпорюю і кишки не повимотую! Най гинуть на глум, най знають, що свинство також сила і безкарно чіпати себе не дасть!

Якто згода дїм будувала.

Бідні люди хотїли собі побудувати дїм — тривкий, камяний, вигідний. Змалку вони наслухались стїльки разів приказки: Згода дїм будує, Незгода руйнує, що рїшили запросити Згоду, щоб і їх дїм збудувала. Згода була то стара, беззуба, добродушна бабуся, і дуже радо згодила ся на їх просьбу.

— Добре, дїтоньки, я вам усе гарненько, смирененько... Ой, бо то нема над мене! Ви знаєте мою приказочку: Святий спокою, гаразд з тобою! Я, мої любенькі, жадних сварок, жадних суперек, жадних процесів ані торгів не люблю. Я все ладком та добром. І бачите, якого віку при божій помочи доживаю!

Бідні люди справді бачили, що Згода не мала ані одного зуба в ротї, була сива та поморщена, як сушена грушка. Колиб у них були завидющі очи, то були би побачили, що старушка була трохи не гола, бідна, обшарпана: бачите, хто не хоче, той хіба не скривдить її, а вона все смирененько та тихенько, волить недоїсти, недоспати і зубами з холоду сїкти, нїжби мала з ким будь задерти ся. Але у бідних людей очи не були завидющі, а серце було повне любови і згїдливости, і вони не бачили латок та бідности, але натомїсь цілою душею всисали в себе кожде слово, що говорила Згода.

Обнявши будову дому і зробивши як слід контракт у нотарія, Згода першим ділом пішла до Незгоди, що жила також у нужденній землянці на краю міста і весь день тільки й робила, що гарчала та сварилась та до поліції з сусідами тягалась.

— Слухай, сестричко, — сказала Згода увійшовши до хати і привитавши ся з Незгодою. — Трафив ся мені заробок — вибудувати бідним людям хату.

Незгода тільки очи на неї витріщила, а далі як не зарегоче ся, як не зацокоче :

— Тю, тю, тю на твою голову! Ти за будівничого оббираєш ся! Та тебе-б тільки в просо за опуда поставити, а не за будівничого оббирати! От уже дурні якісь, а не люди!

— Ну, сестричко, — лагідно сказала Згода, — гріх тобі глузувати з мене. Аджеж знаєш стару поговірку: Згода дім будує, Незгода руйнує. Бідні люди захотіли мати дім, — ну, щож тут натуральнішого над те, що удали ся до мене? Аджеж не до тебе їм було удавати ся? Досить вони від тебе натерпіли ся.

— Я-б їм була їх глупі голови кипятком обілляла, як би були до мене посунулись, — крикнула Незгода. — Але про те ще раз говорю, що вони ані на волос ліпше не зробили, удаючись до тебе. Ну скажи, на милість божу, що з тебе за будівничий? На чім ти розумієш ся? Аджеж тебе хто не хоче, в торбі січки продасть! Хто не хоче ошукає, обдурить, обідре, а ти все тільки головою махаєш, та „Нічого, нічого! Якось то воно буде!“

— Ні, сестричко — випрямившись каже Згода — се ти не зовсім вірно міркуєш, не така то й я дурна, як обідрана. А те, що мене злі душі ошуквали, обдирали та в мішку продавали, мов ката, се, небого, все були твої інтриги, твої намови та бунтованя. От тим то я тепер прийшла до тебе. Зглянь ся на Бога, покинь свою погану роботу! Не мішай мені, не рий підімною, нехай я тим бідним людям

дім збудую, щоб вони жили собі смирененько і мене добрим словом згадували.

— Агій на тебе, дурна смотолоко! — скрикнула Незгода. — Та я про тебе від давна ані знати ані чути не хочу, не то що малаб мішати твоїй безмізкій роботі! Роби собі що хочеш, я й дивити ся не буду в той бік. Думаєш, що у мене нема важнійшої, продуктивної роботи, як тільки бігати за твоїм хвостом та рити ями під тобою? Найшлаб я собі поживу! Я ось наняла ся на поденщину до Круппа, Армстронга і Верндля, щоб пильнувати фабрикації нових карабінів, гармат та бездимного пороху. Се трохи важнійша справа, ніж твоє будівництво. Будуй собі, моя любенька, хоч і до самої хмари. Я тобі певно на перешкодї не стану, а з твоєю будівлею і опісля легко справлю ся, коли тільки...

І вона злорадно зареготала ся.

— Ну чогож бо ти, сестрице, так погано сьмієш ся і не договориєш? — з сумовитим закидом, простягнувши лице і уста в низ, сказала Згода. — Коли тільки що?

— Се вже моє діло! — відрізала Незгода. — Іди собі і приймай ся за будову і дай мені чистий спокій!

Згода знала норови своєї сестри, знала, що коли та раз сказала; іди собі, то вже небезпечно дальше надоїдати їй. Тож хоч і як хотїлось їй знати ті слова, котрих не договорила Незгода і в котрих було щось похуже не то на насьміх, а не то на якусь таємну погрозу, — але з другого боку рада була, що Незгода хоч раз у своїм житю згодила ся на її просьбу і дала їй слово, що не буде їй мішати при роботі, не буде рити під нею ані інтригувати против неї. З легким, супокійним серцем вона пішла до себе і принялась пильно за своє діло.

Ґрунт, на котрім мав будувати ся дім бідних людей, був не зовсім чистий. Одна часть його занята була старою руїною, друга довгий час служила сусїдам за сьмітник, а третя була колись сажавкою, а тепер простим багном.

— Треба буде очистити той ґрунт, — подумала Згода і пішла шукати робітників.

— Що вам, пані матко, далеко шукати, — сказав здибавши її на вулиці старий підприємець Байбарзо, або як він себе з панська звав, Шлендріян, — ви мені поручіть сю будову, я вам дешевенько достарчу робітників і всього потрібного матеріялу. А ви собі тільки плян виробіть, кошторис, то що, тай надзирайте, щоб усе йшло як слід.

— Та добре, кумоньку, добре, — сказала вродувана Згода. — Так вишліть же завтра робітників, щоб почали ґрунт чистити та рівнати. А про плян ви не турбуйтеся, плян у мене вже готовий.

На другий день Шлендріян, звісно, робітників не вислав, але сам прийшов на пляц. Прийшла й Згода і зразу дуже здивувала ся, не побачивши замовлених робітників.

— Та ви, кумонько, не гнівайтеся, — сказав до неї Шлендріян. — Годі було сьогодні, їй Богу, годі! Знаєте, які то у мене робітники — тільки плюнути! Одні грали в карти всю ніч, а тепер хропуть аж буда трясеться, не добудишся їх, хоч з гармати стріляй; другі гуляли на весілю, треті десь кудись порозїздилися, — ну, біс їх знає! Але я їм задам, не бійтеся! Скоро тільки у нас робота почнеться, то все мені мусить іти як на шнурочку. Я вже себе покажу!

— Та бо я хотіла, щоб зараз нині робота почала ся, — сказала Згода.

— Е, що там, кумонько, — сказав Шлендріян, — один день швидше чи пізнійше при таких великім ділі, се не робить ніякої різниці. В таких річах треба помаленьку квапити ся. Помалу їдеш. далше заїдеш — се дуже розумно сказано. І знаєте що, кумонько, ми собі сьогодні обоє гарненько оглянемо ґрунтець, витичимо, де що й як має бути. а завтра, дасть Бог дочекати... Чи властиво ні, завтра неможна! Завтра сьвятенько, наше будівницьке сьвято, Положенія ризи, — завтра вже мусите по-

терпіти, кумко солодка! Але після завтра ми гарненько вийдемо і духом усьому дамо раду.

Що було робити! Згода згодила ся на раду свого кума, і вони пішли оглядати ґрунт. Підійшли до Руїни.

— Ну, Руїнко, старушко шановна, — сказав до неї Шлендріян, — тепер тобі мабуть остатня година приходить. Годі тобі, серденько, на світі бо-жім довше заваджати, пора на спокій! Ми тебе помаленьку дзюбаками та зелізними ломами на шматочки дрібненькі, та в онту багнуку і впремо. Там і тобі буде спокійнійше, і нам не без вигоди.

— Що, що, що? — промимрила Руїна. — Ви, мене? Таку стару історичну пам'ятку — та дзюбаками, та ломами, та в багно? Зрадники! Нігілісти! Космополіти! То так ви свою святую батьківщину і бувальщину шануєте?

Згода аж затрясла ся, почувши ті слова, аж поблідла і похолола від п'ят до голови.

— А леж, серденько моє, святая Руїнонько, — сказала вона. — Змилуй ся над моєю головою! Мене угоджено на с'ім пляцу побудувати новий дім. Як жеж я можу се зробити, не усунувши тебе? І чи не досить ти жила на світі? Позволь, моя дорога, і наступникам твоїм наступити на твоє місце!

— Геть від мене! — репетувала Руїна, побачивши, що з нею панькають ся. — Не доторкайтесь до мене святотатськими руками! Хиба не знаєте, що мене ще князь Облуп Скорпіонович будував, а князь Обдер Караконович руйнував? Хиба не знаєте, що я на святому, історичному ґрунті стою? А хто посміє нарушити, осквернити наш історичний ґрунт, той зрадник, Юда, той волів би був і на світ не родити ся!

— Все те правда, — сказала заклопотана Згода, — цілковита правда... Але скажи ти мені, що я маю робити? Дім мусить бути збудований, пляц невеличкий, — годіж мені не рушати тебе!

— Не сьмієш! Не руш! — кричала Руїна. — Я частина старої Руси, нашої святої матери, а хто

матір забуває, того Бог карає! Се про вас, огидні новатори, сказано. Знаю я, чого вам хочеть ся! Ви підмовлені нашими відвічними ворогами і хочете усунути з лиця землі остатню памятку нашої минувшини, щоб і саму ту славну минувшину затерти, вирвати з памяти потомків, щоб улекшити роботу винародовленю! Знаю я, по яким се ви „wskazówkam“ робите! Але не діждете того. Ще я стою міцно, ще твердо попирає мене „Червоная Русь“ — і ми обі не дамо себе на поталу. Геть від мене, виродки, кажу вам, бо зараз завтра таку про ваші „затѣи“ статю вріжу в „Червоной Руси“, що вам аж у пятах потерпне!

Згода стала ні в пять ні в девять супроти таких слів, але Шлендріян не злякав ся. Він добре знав, що не такий чорт страшний, як його малюють, і кивнувши Згоді пальцем відійшов з нею на бік і сказав:

— Ти, кумонько, не дуже лякай ся того, що ся старушечка говорить. Булакуча вона, про се нема що й казати, і норовиста. Статя в „Червоной Руси“ сяк чи так против нас буде, про се також не бій ся. Але і на те я не радив би дуже зважати. Людям рота не заткаєш, а частенько вони навіть не такі злі, як би се з їх слів здавало ся. От, мелять собі, щоб теркотіло, хоч муки з того млива ніякої нема. Але з другого боку ось що я тобі скажу. Руїнка наша таки має й за собою трохи правди. Подумай лишень, кільки сот літ від часу князя Облупа Скорпіоновича вона ось тут простояла, а ще й тепер, коли їй добре придивити ся, то така, нівроку, тверда та кремезна, що дай Боже всякій новій будівлі. Так знаєш, що я тобі пораджу? Ми її трошка обчистимо, обхамраємо, де треба підмуруємо і повернемо під свою нову будову. Старий фундамент, ручу тобі, так крепко збудований, що простойть ще довгі віки.

Згода задумала ся, але по її добродушнім лиці видно було, що такий вихід з неприємної суперечки був і для неї самої приємний.

— А ти подумай, — договориював Шлендріян, — кільки то ми роботи і кошту оцадимо бідним людям, маючи такий шмат уже майже готовий!

— Та воно би, кумоньку, не зле було, — зітхаючи сказала Згода, — тільки бачиш, мій плян трохи инакший, ніж плян фундаментів отсеї Руїни. Покійничок Облуп Скорпіонович будував замок для себе і для своєї двірні, а мені би треба для бідних людей Дім народний будувати.

— Ей кумо, дурниця, їй Богу дурниця! — скрикнув Шлендріян. — Бідні люди не такі дуже перебирчиві та фудульні. Хоч новий дім буде троха недогідний, тут тісний, там темний або що, то їм і то буде аж надто добре. Вони за все вдячні будуть. Аджеж вони, серденько моє, в яких хоромах вік свій спропудили? Мало що в ліпших, ніж хліви! Будеш ти на них уважати! А ще як їм скажеш, що їх новий дім стоїть на тім самім фундаменті, що замок покійного князя Облуна Скорпіоновича, то вони такі щасливі будуть, мов у небі!

Згода замислила ся ще глубше, і для сьвятого спокою пристала на те, що мовив Шлендріян.

Пішли дальше, щоб оглянути Багно.

— Ну тепер я вже й не знаю, чим оте Багно засипати, — воркотіла Згода, поміривши паличкою глибину рідкого болота і послухавши, як посеред нього в калюжах кумкали жаби.

— Що? мене засипати? мене нищити? — пробультіло Багно — мене? коренну, ісконную властивість сього ґрунту? Ні, я на се ніколи не пристану!

— От тобі й на — сказала Згода — і тут якась національна властивість, якісь історичні права! Головонько моя бідна!

— А ми! А ми! А ми! — закумкали хором жаби. — І кудиж ми подіємось, коли ви се Багно засиплете? Не з історичного погляду ми виступаємо, але відзиваємо ся до вашого серця, до вашого людського чуття! Змилуйтеся над нами, не вкорочуйте нам віку, не руйнуйте нашого улюбленого Багна!

Згода не знала що й почати.

— Слухайте, любі мої — сказала вона. — Те, чого ви просите, то неможлива річ. Вірте мені, я щиро шаную ваше право до життя, але се Багно му- сить бути засипане. Я радо власним коштом пере- везу вас до річки, де можете собі спокійно гуляти.

— А наші родинні гнізда, наші прадідівські леговища, праматеринські купелі — все се нам треба покидати? Ах, ах, ах! Нема у вас чутливих серць, нема любови до рідної землі!

— Та плюнь бо ти, кумо, на них! — скрикнув розізлений Шлендріян. — Будеш ти з усяким хро- бачем панькатись. Не бій ся, як побачуть, що не жарти, то заберуть ся як непишні, навіть слова не скажуть. З таким дрантем треба остро.

— Але подумай, кумоньку, родинні гнізда, прадідівські леговища, праматеринські купелі — і все те фу! тай нема. Ну, як би нам так!

— І то правда — сказав Шлендріян і також замислив ся, а по хвилі додав: — А знаєте, кумо, може би можна сьому лиху зарадити. Я думаю так. Часть Багна, де мають стати фундаменти будинку, ми засиплемо, се вже дарма. А середину його, оту найглибшу, можемо оставити так як є, обмуруємо її гарненько, так що займе ціле подвіре. І Багну буде рехт, і жабам рехт, і бідним людям также кривди не буде, бо будуть мати на подвірю са- жавку. Всякі користи з неї: літом холодок, а зи- мою своя ховзанка.

Згода мало не поцілувала свого кума за таку мудру раду.

— Тільки чим його те Багно засипати? — кло- поталась Згода.

— А хибаж мало маємо Сьмітя — сказав Шлен- дріян. — Глянь на оту купу, куди від віків усі сусіди викидали, що кому було непотрібне: онучі, черепа. розбите скло, попіл і всяку всячину. Се ми гар- ненько втелющимо в Багно — буде з нього досить.

— Не сьмійте! — закричало Сьміте. — Я також історична традиція, я знак унії двох народів. знак

добровільного їх співділання! „Co Bóg złączył, niech człowiek nie rozłącza!“

Але Згода вже не дивувала ся і не гнівала ся, а тільки лагідно сказала :

— Не бій ся, кохане Сьміте! Ми не думаємо тебе викидати за границю, ані нівечити до разу. Навпаки, ти будеш у нас „во главу угла“, підеш під фундаменти нашого нового дому!

Сьміте почало було ще щось відповідати, але Згода вже не слухала і пішла далше.

Такий то був початок тої памятної будови. Як вели її далше Згода з Шлендріяном, як купували цегли й каміне, як мурували і підчас мурування пляни перемінювали, а перемінивши бачили, що кепсько зробили, як мулярі не хотіли слухати Шлендріяна, а цегли мулярів, про се все довго би було розповідати. Не скажу також, чи довго чи коротко вони працювали при тій будові, а перейду просто до того торжественного дня, коли будова була вже готова і коли її посвячувано. То була радість для бідних людей, то був всенародний празник! З усіх сторін з'їхали ся відпоручники і нотаблі, цопривозили своїх їмосців у шовках, своїх дочок у білих та рожевих сукнях і своїх парафіян у національних свитках, полотнянках, личаках та клепанях і з національними кошеллями та дзьобеньками за плечима. Щось зо пятьдесят панотців стануло до соборної служби божої „за всяке прошеніє“, а по службі божій чотири найславніші проповідники на всі чотири роги світа почали поучати зібраних про важність і красоту сього празника. Згода царювала над зібраними. Вона була убрана в нову гарну сукню, вибілена і трошки навіть підрумянена, сиділа на балконі нового будинку та все лиш усміхала ся та благословила. В кінці, коли проповідникам не стало вже духу в грудях і вони скінчили свої вітхнені промови, коли всіх очи ще раз звернули ся на нову будову і на неї, Згода порозуміла, що пора й їй сказати пару слів. Вона встала і опираючи ся руками о зелізне поруче сказала :

— Ну, дітоньки, я по просту до вас. Маєте, хвалити Бога, домик гарний, для спільного вжитку. Тільки тихенько в нїм, діточки, без крику, без стуку, бо то будівелька ще нова та слаба, знаєте, не встоялась. Одно тільки можу вам сказати: можете бути горді на сей домик! Такого другого не знайдете в цілім окрузі. Нехайже він буде вашою твердинею, нехай о його мури розбивають ся всякі заходи, всякі наїзди ворожі! Кріпко і згідно, мої дітоньки, бороніть сього свого національного добра, і коли яка непокликана рука простягне ся, щоб хоч одну порошину з нього взяти, відбивайте її громовим окликом: Русь для Руси!

— Русь для Руси! — закликали всі зібрані, піднявши в гору руки, а Згода сама так запалила ся тим окриком, що необачно тупнула ногою о балькон. І раптом захрустіло, затріщало і загуркотіло, і на місці, де перед хвилию пишала ся нова будівля, згромаджені побачили величезну хмару куряви. Згода враз з бальконом у першій хвилі злетіла в низ і вспіла без шкоди вискочити з розвалин. А коли курява розвіялась, то зібрані побачили, як з посеред розвалинвилізла ще одна постать, обдряпана, обшарпана, але також здоровісенька. Се була аж надто всім знайома Незгода. Вона плювала і чихала і обтріпувала ся від пороху, глини й болота, що кругом поналипало на ній. Побачила сестру свою Згоду, що бліда як крейда, вся тремтячи з переляку, стояла в першій ряді видців, і підійшла до неї, грозючи їй по під самий ніс затисненими кулаками:

— І ще й сама стара палуба до мене прилізла, сама мене просить: дай мені спокій, не мішай мені, не рий підомною! — зацокотіла зі злости Незгода. — Ну скажи ти, вялена ріпо, мішала я тобі, рила під тобою? Скажи при людях, при чесних панотцях, нехай нас розсудять! Правда, що я зовсім не творила ся до твоєї роботи? А тепер скажи мені, по що ти сама, підступом, мене в свої фундаменти замурувала? Ти думала, що там мені капут буде?

Ах, ти спуде конопляний, ах ти костогризе! Не вже в твоїй голові нема й стільки мізку, що в діравім горісі зерна? І яка щира сестриця! Бачить, що я заснула — ану мене в фундамент замурувати! Але почекай лишень, будеш ти мене знати, будеш ти мене тямити!

І Незгода вхопила Згоду за сиві коси і на превеликий соблазн зібраного народу обі сестри з криком і писком почали тягатись, волосатись та проклинати одна другу.

А пишний дім, Згодою збудований, лежав у розвалинах.

Доктор Бессервіссер.

Хоч з такою архинімецькою назвою, доктор Бессервіссер, то собі чистої крови Русин, навіть типовий галицький Русин або, коли хочете, Рутенець. Не всі знають його під сею його властивою назвою, бо він криє ся під ріжними псевдонімами, та про те всі ми знайомі з ним, стрічаємо його на кождім кроці, любимо побалакати з ним. Правда, затоваришувати з ним ближше, заприятити ся якось нікому не вдасть ся. Шановний доктор має в собі щось подібне до наелектризованої палички ляку: з разу притягне до себе деяке легеньке тіло, а потім зараз відіпхне.

Він не тільки дипломований чоловік, він без сумніву талановитий і знаючий чоловік. Та тут є й гачок. Бачите, є два роди знаючих людей: такі, що щось знають добре і такі, що знають усе ліпше. У других є знанє компаративне, не релятивне, а власне компаративне. Як би то вам вияснити ріжницю? Бачите, усе наше знанє — релятивне тим, що абсолютна правда самою природою річи закрита перед нами. Люди позитивного знаня чують се найліпше і завсїгди мовлять: ось тут і тут ми стоїмо на твердому ґрунті правди, на скілько вона взагалї доступна нашому пізнаваню. Люди компаративного знаня дивлять ся на справу зовсїм

інакше. Їм досить сказати: сей чи той учений сказав те, се, третє, п'яте, десяте. В половині пятого у нього на тій і тій стороні є така й така помилка, недоладність, неконсеквенція. Як можна писати такі абсурда! Я, доктор Бессервіссер, знаю і тверджу, що се абсурд, — значить, я ближше правди, я більший учений від тамтого!

Pardon! Я й забув сказати, що наш любий доктор Бессервіссер належить власне до сеї другої категорії, до тих людей, котрі знають усе ліпше, ніж хтось иньший, бо всюди знайдуть якусь помилку, а з природи обдаровані такою щасливою організацією, що твердо вірять: коли я поправлю отсю помилку, значить, я ближше правди, значить, я більший учений від онтого-о!

Чи у нього є якесь справдішнє, позитивне знанє? Ви чудуете ся, як можна підіймати таке питання? Вам воно видаєть ся парадоксальним, так як коли би хтось бачучи пана в фраку і білих рукавичках сьмів питати, чи є у нього сорочка?... Га, мої панове, незглубні бувають тайни тоалєти фізичної й духової. Хто знає, чи кождий панич у фраку і в рукавичках має справді чисту сорочку на собі, а доктор Бессервіссер так завзято бігає по сьвіті і шукає, з ким би то порівняти себе і над ким би показати свою висшість, що абсолютно не має часу показати свій дійсний духовий багаж. Щоби знайти діру в мості, я не конче мушу вміти збудувати міст, а волове очко в байці, заховавши ся між орлове пірє і піднесене орлом на високу високість, коли орел не міг уже летіти висше, вифуркнуло зі своєї схованки і підлетівши троха висше зацьвіркотіло: „А видиш, а я таки висше лечу від тебе“. Мабуть люди того типу, що наш доктор Бессервіссер, водили ся вже і в Греції, коли старий горбатий Езоп уважав потрібним обезсмертити сей тип у своїй байці. Значить, наш шановний доктор має дуже давню і широку парентелю.

Говорять, що його пожирає амбіція і що та жаба, котра з таким сумним ефектом бажала зрів-

няти ся з волом, була йому якась стрієчна тїтка чи тїточна стрійна. Не знаю і сумніваю ся. Мені здаєть ся, що сама амбіція не доведе чоловіка до того, щоб силкував ся знати все ліпше від когось иньшого. Се мусить бути вроджена прикмета характеру, так як хміль має те до себе, що високо виростає і пишно буяє тільки на тичці. Було-б нерозумно і несправедливо жадати від хмелю, щоб стояв і ріс самотійно, а доктор Бессервіссер хоч остаточно й виявляє себе непродуктивною силою, все таки своєю вічною рухливістю, своєю нагінкою за такими, по котрих міг би пняти ся „висше від кого иньшого“, причинює ся до оживленя всього окруженя, надає йому вигляд руху, метушні, робить ілюзію поступовости. Він швидко хапає всякі нові ідеї і нові моди в науці і в літературі і горячо боронить їх доти, доки сим способом можна показати, що він поступовійший і висший понад иньших.

Зрештою його поступовість треба розуміти дуже широко, власне з високого становища того хмелю, що виріс понад вершок тики і махає блідозеленим китяхом і в солодкім упоєню шепче: „А я така висший!“

Доктор Бессервіссер не належить ні до якого сторонництва, ні до якої клїки ані котерїї, він висший понад „усе те“. Всюди, в кожній програмі, в кожній роботі зараз знайде щось таке, що він знає і розуміє ліпше і очевидно в таким разі його сумління не дозволяє йому писати ся на те гірше і прикладати руки до його осягненя. Всяке окруженє, всякий *Fühlung* з сусїдами, всяка організація стїсняє його незалежну вдачу. Його з непоборною силою тягне з низу на верх, як ті бульбашки повітря, що з дна криниці тиснуть ся в гору. І він гуляє на версі понад партїями, організаціями і всіми суспільними путами свобідно і легко як піна на воді. Бистро пливучи з кожною хвилею, з кождим подувом вітру, він дивує ся тільки одному: що за страшенні, обридливі ретрогради всі оті скали, дерева та будинки на берегах, що так навіжено бі-

жать назад і щезають із його поступових очий! В таких хвилях він важко сумує і нарікає на нерозвистість і ретроградство суспільности.

Злі язики торочать, що у нього нема ніякого переконання. Знаючи з близька шановного доктора мушу заперечити сьому рішучо. У нього нема переконання? У нього є його навіть більше як треба. У нього є різні переконання, так сказати, про запас. Одно зносить ся, він собі байдуже, виймає друге, сьвіжісьньке. А всі вони мають одну підшивку: незломне переконанє про власну висшість. Ся підшивка, се основа, а що зверху, се його менше обходить. Чи там червона матерія, чи чорна, чи періста — мій Боже, люди висші о два цалі від сього, о три від того, а о півтора від третього не будуть дбати про такі дрібниці!

Зрештою доктор Бессервіссер вельми толєрантний. То-б то для себе, не для иньших. Стоячи понад партіями він уважає натуральним обовязком своєї висшости не позбавляти нікого свого „лицезрінія“. Як той біскуп Красіцкый в Дубецку в поемі В. Поля „tu do sieni zaglądał, tam w okno zarukał“, так і доктор Бессервіссер нині ущасливилює своєю присутністю кружок радикалів, за годину вливає свою тугу до ідеалів у кружку полупяних польських журналістів, вечером додає духа заклопотаним „конструктивним елементам“, а через ніч нема-нема тай знесе зазулине яйце і положить його в гніздо клерикалів або мамелюків. І все се з тим спокоєм, з тою свободою духа, які характеризують людей справді висшого закрою. І головно, все се не обвязує його ні до чого. З ким сьгодні щиро стискав ся, тому завтра наплює в лице: з ким сьгодні ділив ся таємними бажаннями своєї душі, на сього завтра кине каменем. Се знак дійсної незалежности його характеру. Він поступає завсїгди так, як йому диктує його моменталне переконанє і ніколи не дбає про те, що скажуть про нього люди. Оттим то я вважаю злосливою і зовсім тенденційною видумкою твердженє тых, що ідентифікують нашого до-

ктора Бессервіссера з тим Вислобоцким чи Зборовським чи якимсь иньшим невимовним псевдонімом, що то в 1848 році виходячи з дому ніколи не забував узяти до кишені три кокарди: біло-червону, синьо-жовту і чорно-жовту. Побачить з далека польського патріота — припинає біло-червону кокарду на груди, не біжить, а летить з розпростертими обіймами і не говорить а кричить: *Wolność! Równość! Braterstwo!*

Попрощає ся з тим, побачить з далека Русина, ого, вже на лівій кляпі вродила ся синьо-жовта кокарда, мій герой надуває ся як сич на вітер і глибоким басом гримить:

— С нами Бог і розумійте язици!

Та коли в дальшій подорожі побачить урядника з губернії, ого, вже до самого серця прищиплює чорно-жовту кокарду, робить ся тоненький і високий, згинає ся в три погібелі і дотикаючи циліндром до самого тротоару мов жайворонок присьвічує:

— *Gschamster Diener, Herr Hofrath, empfehle mich ergebenst!*

Ні, наш доктор Бессервіссер не з таких! Я навіть не знаю, чи він існував уже в 1848 році, а сей анекдот свідчить хіба про податковий еклектицизм, коли тимчасом наш доктор радше податковий критик і винахідник дір у мостах.

З тим усім тип вельми симпатичний. Мені аж жаль слухати, коли він часом нарікає, що його ніхто не любить. Лиш одно його потішає, що всі йому завидують. Чи він любить кого? Їй Богу, якось не доводило ся питати його. Спитайте самі.

Я маю подив і повне признанє для таких людей. Приємно знати, що коли чоловік зробить чи напише яку дурницю, ось тут близько тебе є щирый другяка, котрий зараз в інтересі публичного добра викаже тобі, що ти ідіот і що він сам зробив би се далеко лїпше. В серці будить ся радісне чутє: ну,

ще не вмерла Україна, коли має таких синів. А коли часом у душі ворухнеть ся нескромне питанє: чомже се доктор Бессервіссер, знаючи ліпше всяку річ, не зробить її ліпше і дає робити нам, старим ідіотам, і чомже се він аж тоді стає мудрійший і вміє ліпше зробити, коли хтось иньший уже зробив сяк чи так, але зробив, — то сю грішну думку втишаю грізним покриком:

— Мовчи, тичко! Так і належить ся хмелеви рости висше тебе!

Зворушенє опановує мою душу. Чим більше вглубляю ся в прикмети мойого героя, тим сильнійше чую, що таки не видержу і впаду в ліричний, діфірамічний тон і замісь аналізувати почну осьпівувати свого героя.

„Како ублажу или кому уподоблю тя, приснопамятне“ — так і дзвонять мені в правім усї слова нашого старого літописця. І вже душа моя „розтікаєть ся мислію по землі, єїрим волком под облаки“, чи як то там сказано в „Слові о полку Ігореві“, шукаючи порівнань для звеличання любого нам усїм доктора Бессервіссера.

Він подібний до сонця, бо ось тут сходить, а зовсїм у противний бік заходить.

Він подібний до місяця, бо дванацять раз до року міняє свою фізіономію.

Він подібний до зір, бо сьвітить а не гріє.

Він подібний до вітру, бо шуму много, а конкретного в руки не зловиш нічого.

Він подібний до моря, бо повно в нїм води, а нема що раз напити ся.

Він подібний до огню, бо нема такого твору і такої книжки, з котрої-б він не міг зробити купки попелу.

Він подібний до Дністра, бо що хвиля робить несподівані закрути, а удає, що пливе наперед.

Він подібний до орла, бо високо літає, а низько сїдає.

Він подібний до соловія, бо спіймавши хробачка сьвіває тріумфальну оду.

Він подібний до сірничка, бо конче мусить о когось потерти ся, щоб заблищати.

Він може гордо і сьміло глядіти в будущину; такі, як він, не швидко переведуть ся на нашій сьвятій Руси.

Із галицької „Книги Битія“.

Відома приповідка говорить: „Коли два скажуть тобі, що ти п'яний, то лягай спати“. Два шляхетні польські графи, Бадені і Півінський, доказали мені дуже досадно, що я не належу на політичну арену. Отже я поклав ся на — історію літератури, етнографію та інші подібні подушки, і „слухаю чмелів“, як говорить ся у нас.

На жаль і тут доходять до мене дуже дивовижні брєнїя. Серед приповідок, казок та придибашок, які доводять ся записувати з уст народа, попадають ся іноді такі чудернацькі мотиви, що чоловік у голову заходить не знаючи, що з ними почати. До париських *Κουτάδια* *) троха мені занадто далеко, то нехай же хоч дещо з них появить ся хоч на сторінках Вашої часописі **). Ось зараз перший уступець. Він має титул: „Галицька історія від початку світа“ і виглядає ось як:

На початку була горівка.

Зразу вона була хаотична. Кождий міг її курити, продавати або й пити самолично.

*) Під титулом *Κουτάδια* виходить у Парижі у книгаря Вельгера збірка сороміцьких оповідань та переказів усіх народів, в тім числі опубліковано вже дещо й українських.

**.) Отсей нарис, написаний з нагоди антіалькоголічного конгресу в Відні 1901 р., був надрукований по німецьки в ч. 341 тижневника „Die Zeit“.

Та потім прийшло до краю венгерське вино. І було дороге. І розділив Бог винопийців від горівкопийців, і дав тим першим власть над другими. І стало ся так, що ті другі могли лише курити і пити горівку — але курити для иньших, а пити за свої кроваві гроші — а ті перші діставали готову горівку і продавали її на свій рахунок, а самі напивали ся венгерським вином до скотячої подоби.

Се був другий день і називав ся пропінация.

То був довгий день. Тоді латинську приказку: *Cujus regio, ejus religio* перекладено на галицьке: „Чиє село, того й пропінация“. Людність поділено на дві верстви: одні, для яких пите горіки було обовязковим, і ті звали ся хлопипи або бидло, і другі, що в горівці випиваній хлопами бачили головне жерело свого добробуту, і ті називали ся шляхтичі, а іноді також герої свободи, спасителі вітчизни, мученики національної справи або загально „нація“.

Та ось почало в краю щось метушити ся та ворухити ся. „Національні сьвятощі“ почали топтати ногами, старі пальки виривано, різні віками усьвячені стовпи розхитувано. Захитники старовини тратили позицію за позицією. Нарешті згромадили всю свою силу на остатнім заборолі, а се була пропінация. Тоді її оголошено сьвятою. На жаль ті, що окружали її німбом сьвятости, забули сараки, що сьвятим зробити можна лише небіщика. Аж по невчасі пізнали свій блуд і почали нараджувати ся, що його зробити з тим сьвятим заборолом шляхецької нації. Відповідно до преславної національної традиції ухвалено ті сьвятощі продати.

Се був третій день і називав ся він викуп пропінацияї.

І ось підняв ся один муж, великий у совітах фарисейських, і сказав:

— Не будьмо як дві тисячі Юд Іскаріотських. Не продаваймо своїх національних сьвятощів за трицять срібняків. Коли вже так мусить бути, то про-

даймо їх дорожше. Зажадаймо що найменше два рази стільки мільонів золотих за них!

Уся зібрана рада пристала на се і закричала в захваті:

— Браво! Браво! Низше шістьдесятьох мільонів золотих не попустимо їх ні за що!*)

Тоді підняв ся другий муж, іще більший у совітах фарисейських, і сказав:

— Не будьмо як дві тисячі Юд Іскаріотських! Не продаваймо своїх національних сьвятощів *in natura*! Коли вже так мусить бути, то продаймо їх *in effigie*, в теорії, так щоб титулярно вони були продані, відчужені і як мертві похоронені, але на правду щоб були живі і здорові і лишили ся в наших руках і жили собі ще довгі літа нам на радість і послугу.

Буря оплесків зірвала ся серед зібраних на раді. Коли затихла, запищав один голосок з виразом заклопотаня:

— Ба, але як се зробити?

— Зовсім по просту, — промовив владно другий бесідник. — Продаємо лише голе, теоретичне право на курене і продаване горівки. Горальні і коршми лишають ся, як і доси, нашою власністю. А хто потім захоче робити нам конкуренцію, нехай попробує, коли його свербить шкіра.

— Браво! Браво! — закричав однодушно увесь совіт фарисейський.

Та ось підняв ся ще третій муж, найбільший у совітах нечестивих, і сказав:

— По тім, що сказали мої шановні передбесідники, що вони пропонували і з чим ми з радою душею згодили ся, почуваю я, почуваємо ми всі себе чистими від закиду Іскаріотства. Се чуте дуже високе і приємне і дає нам змогу держати голову високо до гори. Роскошуймо ся тим чутем і сьміло

*) На правду виторгувано більше, бо звини 66 мільонів.

глядімо в очи всій Європі! Сеї приємности не відбере нам ніхто. Але час нам від приємности перейти до інтересу. Те, що мій шановний передбесідник натякнув на можливість посторонньої конкуренції з нами в пропінаційнім фаху, може не одного з нас проняти деяким побоюванєм, а навіть нагнати йому порядного страху. Ні, так воно не сьміє бути! Продавати наші сьвятощі так, щоб потім перший ліпший по своїй уподобі міг доторкати ся до них та порати ся з ними — ні! Коли вже мусимо продати їх, то продаймо їх самим собі! Так, щоб ми вправді дістали гроші, але за те не лише полишили собі всі реалія, але надто ще й право вживаня задержали виключно в своїх руках. Аж такий викуп буде вповні відповідати нашим традиціям, нашим усьвяченим інтересам і нашому почуттю справедливости.

Величезна буря оплесків зірвала ся в совіті нечестивих. Бесідника обносили на руках по залі. Коли знов поставили його на власні його ноги, запищав у-друге той сам голосок із виразом заклопотаня і мовив:

— Ба, але як се зробити?

— Дуже просто! — промовив владно третій бесідник. — Продаємо своє пропінаційне право цілому краю.

— Так, але — посьмів ще раз запискотіти наівно заклопотаний опозиційний голосок.

— Ніякого „але“! Край купує і платить, а заряд обіймає хто? Очевидно репрезентація краю. А репрезентація, одинока, дідична, природна репрезентація краю хто?

— Ми! Ми! — заревло одноголосно з усього совіта нечестивих.

— Розумієть ся, — кінчив третій бесідник. — Пропінація в новій формі лишить ся такою, як була з давен давна, лише що буде тепер не приватна власність, а краєва. Ми дістанемо гроші, задержимо горальні і коршми і задержимо нарешті й адміні-

страцію того нового краєвого маєтку в своїх руках. Можемо виарендовувати його між собою, можемо нікого нелюбого нам не допускати до аренди, а на-решті можемо гроші, що плисти-муть із арендових оплат — —

Буря оплесків і окриків закрила, заглушила остатні слова могутнього бесідника. Всі внески при-нято і виконано як найточнійше.

А на четвертий день у Галичині ще й доси не світає.

Б о д я қ и.

Учсник станув перед учителем весь запаленїлий, весь тремтячи з обуреня.

— Учителю, — мовив він ледво переводячи дух. — Ти післав мене між людей і велїв жити серед них десять лїт і брати участь у їх житю і придивляти ся їх ділам. —

Він урвав задихавши ся.

— А ти приходиш по році і як бачу, не дуже задоволений, — мовив учитель усьміхаючи ся лагідно.

— Ах, не говори мені про задоволенє! — вибухнув молодий чоловік. — Я весь палаю і тремчу. Нічого подібного мені і ві сні не сніло ся, як те, що довело ся бачити за той рік. Стільки брехні, стільки фарисейства, стільки дрібної злоби і безтямности і нещирости!

— Ну, ну, ну! — мовив учитель. — Твоє обуренє гарно сьвідчить про твоє незіпсоване серце. Але говори троха докладнїйше, що ти бачив, і що так обурило тебе?

— Докладнїйше! Хибаж можливо розповісти тобі докладно все, що я пережив за той рік? Я жив мов чоловік запертий між блощиці. Кождий дотик був і біль і свербіне і обридженє. Я бачив політиків, що на народніх зборах розпливали ся, буцім то готові йти на муки за народ, а зараз потім програвали в карти тисячі і благали кредиту у ворогів

того народа. Я бачив газетярів, що в своїх газетах кидали громи на хрунів та донощиків і самі зараз же доносили ворогам про все, що діяло ся в їх таборі. Я бачив учителів, що перед молодіжю опльовували й гидили науку і лаяли саму ту молодіж, яка тиснеть ся до шкіл і задає їм клопоту. Я бачив духовних, що прилюдно обурювали ся на кожного, хто посьмів хоч несьмілим слівцем осудити їх хиби, а самі проводили ночі за картами та п'ятикою і підіймали на сьміх своїх власних собратів. Я бачив...

— Сину мій, — перервав йому учитель, — хиба думаєш, що те, що ти бачив, то щось таке нове, чого доси не бувало ніколи?

— Може й бувало, та не у нас, не в такій мірі, не робило ся так безсоромно. Кажуж тобі, вчителю, що руки опадають, дух замирає, коли дивиш ся на се все. Подумай: пускають для геци між темні маси оклик: палити ворожі дома та склади! І тішать ся наперед, що їм за їх поклики не буде нічого, а потерплять ті, що підуть за їх покликом. А коли ніхто не пішов за ним, вони говорять: з нашим ворогом можливі лише два способи: або палити його, або цілувати в руку. Ми кликали палити, не йшов ніхто, тепер підемо в противний бік.

— Ну, щож — мовив учитель, — *umgekehrt ist auch gefahren* *). Се ще не таке диво.

— Подумай лише: один одного рад би в ложці води втопити, по кавалочку розщипати, а прилюдно кличуть усіх до згоди та малюють благодати єдності! І все те лише в тій ціли, „аби моє на верха було“, все в якійсь дивовижно сліпій спекуляції на щось таке, чого не мають у руках, у погоні за якоюсь чортівською радістю, що ось то „не буде ані їм, ані мені“.

— Слухай, синку, — мовив учитель, подаючи ученикови склянку чистої, холодної води, — ось на, випий!

*) Обернувши назад також можна їхати.

— Що се має значити? — запитав ученик.

— Вищий і послухай, що тобі казати-му. Не зануджу тебе довгим оповіданєм. Бачиш, коли я був молодий, то жив у домі мого батька в селі. А недалеко нашого дому була простора громадська толока. Тямлю її з малку: була рівна, покрита густою, хоч і низенькою травою. Малим хлопчиком у товаристві інших дітей бігав я часто по тій толоці, качався по траві і доси ще, здається, чую її м'який, шовковистий дотик на своїм тілі.

— Минуло кілька літ. Я пішов до школи, до міста і бував у батьковім домі рідко. Та раз прибувши на вакації я здивувався не мало: наша толока майже вся була поросла величезними бодяками. Вони розсілися по ній здоровенними островами сірозелених колючок, що зверху понакроплювані були блідорожевими крапками бодякових головок, а де инде білилися сріблястим пухом достиглого бодякового насіння. Від тих островів, мов від великих полків, ішли в різні боки менші або більші лави бодяків, мов відділи вислані на те, аби завойовувати чим раз більше місця. Аж на дорогу, що вела серединою толоки, на береги річки, що обрмовувала її з двох боків величезним гаком, вибігали то маленькі купки, то поодинокі бадилля тих сьмілих, узброєних пакісників рослинного царства, а декуди стояли вже густими рядами, мов вояки в глїді. Де розсядеться один такий галапас, там зараз біля нього видно цілу громаду менших, мабуть парістків із його кореня. Під їх стрепіхатим листем, що широким вінцем розлягається по землі ще заки бадилло вистрілить у гору, видіє м'ягка травка, щезають біленькі очка марґариток; навіть тверді бадильці пахучого кмину мусіли уступати перед тими гордими, і в своїй шпичкастїй зброї недоступними галапасами.

— Таточку, а се що у вас таке? — запитав я батька, бачучи таку халепу на моїй улюбленій толоці.

— Сам бачиш, синку, бодяки, — мовив батько.

— Відкіляж вони взяли ся?

— А Бог їх знає. Самі з себе вирости.

— Алеж вони зіпсують вам усю толоку.

— Уже й зопсували. Та що робити?

— Викосити їх.

— Уже ми косили, синку, та нічого не помагає. Ще дужше ростуть.

— Розорати толоку.

— Сього нам не вільно. Толока громадська. А громада волить мати хоч тїнь своєї вигоди...

Я не раз ходив і придивляв ся тому бодяковому полю. Воно, здавало ся мені, навіть без вітру шелестіло. Здоровенні бодяки заввишки в ріст високого чоловіка стояли як густий ліс і хитали своїми головками, мов сьміяли ся з моєї безсильної туги за гладкою, мягкорунною толокою. А коли звернуло під осінь і в усіх головках подостигали купки вовнистого насіння, тоді кожний подув вітру розгоняв міліони тих пухових зерняток на всі боки. Одні підіймали ся високо в повітрі і летіли милями; інші несли ся хмарами по над землю, чіпляли ся плотів і дерев, заповняли рови, покривали ставки і калюжі біластими виточками свого пуху, застиляли людські подвіря, засівали всі поля, огороди, сади проклятим бодяковим насінєм, залітали навіть до хат і товкли ся по вікнах, немов бажали доочне сказати хліборобам, що бодякова армія грозить ся забрати у них усю плодючу землю, занапастити всі їх з таким трудом управлені ниви, закрити весь сьвіт перед їх очима. Мені страшно робило ся на вид тої безмежної сніговійниці бодякового насіння і я мало не з сльозами на очах показував їх батькови.

— Таточку, що буде з нами? Адже кожний такий пушок, се ось такий здоровенний бодяк, що запоганить квадратову стопу землі. А дивіть, скільки міліонів їх літає.

— Щож, синку, нехай собі літають. Ми їх не зіпрем.

— Алеж вони відберуть нам землю з під ніг.

— Не бійся, синку, Бог ласкав. Не кожде таке насінечко мусить зійти і вирости. Мільони їх летять і мільони їх пропадуть. Тай ми також не без рук. Зробимо, що зможемо, щоб не дати їм занадто цаношити ся на своїй землі.

Коли настала осінь, я знов поїхав із батьківського дому в світ у школу. Мені не довело ся вернути ся до дому, аж за десять літ. Наближаючы ся до рідного села, я пригадав собі толоку і був цікавий побачити, які поступи зробила за той час бодякова армія. Цевно тепер ся толока буде одним бодяковим морем, перерізаним хиба одною доріжкою. Я не мав якось відваги запитати про се свого візника, для того ждав, поки не доїдемо на місце. Ось уже знайомий горбик, по якому закручується ся змиєю дорога, ось стара громадська ліса, яку відчиняє перед нами старий дід Панько з насуненою на лисину кучмою, хоч на дворі стоїть літня спека. Ось ми й виїхали на толоку. Що за диво! Ані одного — кажу тобі, ані одного бодяка з тих гордих велетнів, що тут уперед пишали ся такими густими лавами та островами. Десь не десь стирчить по одному невеличкому бодячкови, але вже зовсім иньшої породи, не такої, як мої колишні знайомі. А скрізь на толоці по давньому низенька, густа, м'ягка травка та мільони білих очок маргариток, та де-де біля дороги жовті цвіточки козельцю, тай годі.

Приїхавши до дому я не міг утаїти своєї цікавості і зараз по перших привітанях запитав батька:

— Таточку, а що то стало ся з нашими бодяками на толоці?

— А башиш, синку, дав Бог, минули ся.

— Та бачу. Але як? Ви переорювали толоку?

— Ні.

— Викосили їх?

— Ні.

— То може випалили огнем?

— Де там! минули ся. Політя на них не стало. Тоді були мокрі роки, а надто понизше толоки пан хотів було поставити млин, та загатив річку. От мабуть земля на толоці нассала ся вохкості, а ті галапаси видно злюбили собі тай кинули ся рости. А по кількох роках гать вирвало, річка поменшала, земля просохла і їм не стало політя. І вивели ся. Як прийшли хто зна відки й як, так і щезли. Що року їх робило ся менше, поки зовсім не перевели ся. Бачиш, і така погань має своє політе.

— На сьому скінчив мій батько своє оповіданє, на сьому і я кінчу своє, — мовив учитель до ученика. — Розумієш його, сину?

Ученик глядів на учителя якимись непевними очима.

— То ніби що? Чекати, аж лихо само мине?

— А не забувай про греблю, про ту греблю, що спиняє свобідний біг ріки, що задержує гнилизну і застій і сприяє ростови бодяка! Греблю, синку греблю треба розірвати! Ти бачиш обяви гнилизни й застою, а не добачив причини, яку треба усунути!

— Розумію тебе! — мовив ученик, зриваючи ся з місця. — Іду і робити-му, що зможу.

Хома з серцем і Хома без серця *).

I.

Раз якось у двох ріжних селах східної Галичини, але одного й того самого року, одного й того самого дня, а власне в провідну або так звану Томину неділю вродили ся два хлопчики. Оттим то обох їх охрещено іменем Хома.

Їх сьвятий патрон, апостол Тома, був ласкав на них обох і показав на них великі чуда. Вони не повмирали анї від простуди, хоч малими дїтьми бігали босо по снігу, анї від соняшного удару, хоч бігали голі по соняшній спеці і нераз спали з відкритими головками під палючим літнім сонцем, анї на різачку, хоч лігом день у день напихали собі животики недозрілими овочами, анї на задавлячку, анї на голодний тиф, хоч зимою жили нераз моченим бобом та вівсяним ощипком із дурійкою, анї на жадну з тих 77 язв, що ненастанно, зимою й літом обсаджують хлопську хату. Се певно було велике чудо.

Але сьвятий Тома показав іще більші чудеса на своїх малих тезках: вони попали до шкіл, учили

*) Отсе оповіданє в скороченій і меньше обробленій формі було написане по німецьки і надруковане в недільнім додатку до віденської газети „Die Zeit“ ч. 626 із д. 19. червня 1904.

ся пильно, перегризли ся с'як-не-так крізь тисячні протівности та перешкоди, які руському хлопському синові завалюють навіть найпростійшу і найрівнійшу дорогу до соняшної сторони житя, і дістали ся нарешті на університет. Та с'вятий Тома і тут не випустив їх із під своєї опіки: вони не зробили ся безхарактерними, як не один із тих суб'єктів, що видобув ся з безодні вбожества, зробили ся острі на язик, правдомовні, зарозумілі й невірні, як сам їх с'вятий патрон.

Аж тут, на університеті, вони й зустріли ся. Се стало ся при досить дивоглядній нагоді.

Було се в полудне, коли студенти виходили з університетських аудиторій, а запізнені п'яниці з шинків, аби плентати ся до дому. Один із тих веселих сватків вийшов із молитви до скляного бога в такім неприкаянім стані, що скоро лиш опинив ся на вулиці і його обвіяло тепле, с'віже повітря, зараз ударив крепкий поклін до землі і не міг уже потім підняти ся на ноги, але пильно слухаючи чмелів переривав се занятє лише беззв'язними відривками якогось монольога.

— А я тобі кажу, куме Блажею... кроть твою мать за ногу... жінка має рацію... що за богато, того й свині... чи то чесно, чи то подобно, як чоловік оттак упе ся?

Досить значна купка студентів обступила сю жертву надмірної інспірації і в веселім настрою духа хапали обривки її моральних рефлексій. Серед тої купки здибали ся випадково й оба Хоми, що доси ще не були знайомі з собою.

Перший Хома з затурбованим лицем нахилив ся зараз над п'яним і силкував ся підвести його на ноги.

— А ви що робите? — запитав другий Хома.

— Прошу вас, допоможіть мені, — благав перший. — Адже ж бачите, бідний чоловік не може встати. Надлетить фіякер і переїде його. Або поліціянт надійде тай арештує його.

— Щож, се може було-б і найрозумнійше. Думаю, що було-б ліпше лишити його тут у спокою і зараз таки покликати поліціяна. Найкраще я сам і зроблю се.

І він пустив ся йти.

— Але-ж прошу вас, — благав другий Хома. — Що ви вигадуете? Се-ж може бідний робітник, його арештують і пару день передержуть у заперті, а його сім'я тимчасом буде гинути з голоду. Треба-ж мати серце. Се-ж безсердечно зараз кликати поліцію.

— Е, що там! — відповів другий Хома. — Бідні робітники не мають звичаю впивати ся отак у робучий день, а в тім —

Він перервав свої докази і пішов вулицек, шукаючи поліціяна. А що в Галичині поліціяна звичайно зовсім не можна знайти там, де його власне треба, то се потрівало добру хвилю, заки він повернув на те саме місце в супроводі „рамени закона“.

Там за той час зібрала ся вже ціла купа людей, а в середині тої купи відгравала ся якась високо драматична сцена, бо з посеред загального гомону та реготу юрби чути було раз грізно-крикливі, то знов благально-зацитькуючі слова. При наближеню сторожа публичної безпеки люди розступили ся в дві лави і прихожим показала ся не надто приваблива картина. Пяний стояв уже на ногах. Обома руками він держав ся за кляпи сурдута Хоми і телепав свого помічника як грушу обвішану дуже твердошкірими грушками, риплячи ненастанно:

— Поліція! Поліція! Арештувати його! Се злодій! Се мошенник! До ката з тобою! Ти обікрав мене! Віддай мої гроші! Де мій годинник? Поліція! Поліція!

Кляпи від сурдута бідного Хоми давно були повідривані і висіли мов нужденне фалате; капелюх свого поратівника збив пяний на землю і топтав по нїм ногами.

— Алеж... пане... чоловіче... християнине! — стсгнав уриваним голосом Хома н-р 1, держачи ся

руками за руки п'яниці, що сам заточуючи ся не переставав телепати його.

— Кроть твою мат' за ногу! Я тобі не чоловік! Я тобі не християнин! Віддай мої гроші й годинник! Поліція! Поліція! — кричав що сили п'яний.

Тут інтервеніювало „око закона“. Воно крепкою правицею вхопило п'яного за маншестер, а лівою дало йому такого стусана в груди, що небораклови відразу сьвіт замакітрив ся і він на пів зо страху та несподіванки, а на пів із надмірного потрясеня розвів руками широко і горілиць повалив ся на землю. Поліціян добув свою свиставку, зашвистав, як стій надїхала дорожка, і оба Хоми, поліціян і п'яний потуркотїли до поліційної інспекції. По дорозі оба студенти розповіли поліціянови, як було діло, і не минуло пів години, а вже в поліції все було залагоджене, протокол підписаний, п'яного відведено до поліційного арешту, а оба Хоми, номер перший у зовсім несальоновім костюмі, опинили ся на вулиці.

— Маю честь представити ся — Хома Галабурда, — сказав Хома номер другий.

— А я Хома Бідолаха, — відповів Хома номер перший.

— Слухач прав на третім піврічю, — продовжав Хома номер другий.

— А я слухач германїстики на третім піврічю, — додав Хома номер перший.

— Ну, а що думаєте про того бідного робітника? — запитав Хома номер другий не без іронії.

— Ну, прошу вас, хто би був таке подумав! — з болем у голосі відповів перший.

— Я відразу подумав, — відповів другий. — Але знаєте, ваш сурдут і ваш капелюх конче потребують якоїсь індемнізації, а бодай невеличкої санації. Було-б добре пошукати для них відповідного майстра.

Хома Бідолаха позарав то на свого нового знайомого, то на своє понівечене убранє, а на його лиці малювало ся не то зачудуванє, не то якийсь жаль; потім оба подали ся шукати якогось полатайка.

II.

Від тоді вони зробили ся приятелями. Не надто близькими, а все таки. Вони були майже вповні контрасти один супроти одного, і ся сила контрасту лучила їх до купи. Хома Бідолаха, се був невеличкий, живий чоловічок, із повним виразу, але звичайно меланхолійним лицем, з очима майже все немов примгленими слізми, з лагідним, м'яким, хоч не мелодійним голосом. Натомість Хома Галабурда був високий ростом, троха неповертливий, з лицем немов деревляним, із різким, сухим голосом і з іронічним усміхом на устах. Перший усе чутливий, іноді сантиментальний, легко попадав у ентузіазм, усе одушевлений високими ідеалами загального ущасливлення, з невичерпанним засобом деклямацій про свободу, братерство і гуманність, одним словом, не вважаючи на свій атеїзм натура наскрізь релігійна і навіть склонна до сектанства; другий усе скептичний, іноді цинічний, здержливий і мовчазливий серед шумних товариських балачок, робив вражінє ума вбогого на думки і невисокого лету, зверненого більше на практичні питання. Перший задля своєї товариської, легко запальної і немов липкої вдачі волочив за собою все цілий хвіст сателлітів, прихильників і побожних слухачів; другий звичайно самотний, ходив якомсь боком, своїми окремими дорогами. Знайомі назвали для того одного Хомою з серцем, а другого Хомою без серця, — розумієть ся, жартом, бо оба були хлопці наскрізь чесні і далекі від егоїстичного шкаралунництва.

Оба Хоми сходили ся не раз із собою на ґрунті популярних тоді серед молодіжи дискусій про народництво та задачі інтелігенції супроти робучої маси.

— Мусимо любити народ, що вигодував нас працею своїх рук і потом свого чола! — проповідав із щирим запалом Хома з серцем.

— До чого здасть народови наша любов? — бурчав Хома без серця. — Народ потребує реальнійшої поживи.

— Нехай ми тільки полюбимо його! Любов піддасть нам також реальнійші думки.

— Любов сліпа. Вона затемнює думки, затісняє горизонт, — говорив Хома без серця, про якого зліязики говорили, що смертельно закохався в якійсь гарній Польці, але силкувався тепер перемогти своєю любов'ю і сердився сам на себе та лаяв себе, що та нещасна любов не хотіла вступити в його серця не вважаючи на всі ясні як сонце докази його розуму. — Тільки розум наведе нас на добру дорогу, — повторяв він майже скрегочучи зубами, хоч зі спокійним видом.

— Ах, розум холодний і еґоїстичний, — зітхав Хома з серцем.

— В такім разі се дрібненький і обмежений розум; можна його вважати синонімом глупоти. Правдивий розум глядить ясно й широко, обдумує загальні завдання і розважає великі реформи.

— Але любов мусить бути движучою силою; без неї діло розуму мертво.

— Дурниця! — відбуркував Хома без серця. — Любов плодить немовлят і ідіотів і тільки розум робить із них твори більше або менше подібні до людей. На тобі сю роботу довершено лиш до половини.

Хома з серцем відвертаєся більше засмучений ніж розсерджений, а Хома без серця сльовує і відходить не прощавши ся, злий мабуть більше сам на себе, як на товариша.

III.

Потім на одну часть молодіжи найшла нова течія. Говорено багато про бідних пролетаріїв і твердосердих визискувачів, обмірковувано соціяльні проблеми, дискутовано з більш або менше розкішною дрожю про великий соціяльний переворот, який ось-ось має надійти і перебудувати цілий сьвіт на нових основах. Хома з серцем залюбки плавав у бурливих хвилях тої течії, віддавав ся новій вірі всею своєю мало-критичною душею, прагнутою якоїсь твердої догми. Він покинув навіть свої германістичні студії і віддав ся з цілим запалом пропаганді соціялістичних ідей, промовляв на робітницьких зібраннях, писав статі в робітницьких газетах, обертав ся в самім центрі нововродженого, не дуже ще зрештою міцного робітницького руху.

По однім бурливім робітницькім вічу, де з разу аранжери муіли видержати завзяту боротьбу з поліційним комісарем за свободу слова, а потому говорено іронічно про ті лояльні міщанські верстви, що вважають себе підпорами престола й вівтаря за те, що вносять до цісарських кас гроші не ними зароблені і такіж гроші складають на будованє церков і монастирів на честь Бога, в якого не вірять, і для проповідуваня простому людови та робітникам віри й моралі, якої самі ті ніби осьвічені верстви не признають, — по тім памятнім зборі, на яким наш Хома з серцем, не мігши стерпіти півслівцець та іронізованя, нарешті промовив „від серця“, з слізмами на очах малював недолю робучого люду, з огнем сьвятого обуреня почав їздити по новочасних тиранах та кровопійцях, що насичують ся потом і слізмами робучого люду, і закінчив блискучим пророкованєм швидкої побіди „злучених пролетаріїв усього сьвіта“. при чім на жаль поліційний комісар перервав його на половині реченя і бачучи надто великий ентузіязм зібраних розв'язав збори, — по тім памятнім зібраню, коли сотки зворушених, розгорячених, обурених робітників купами, звільна і серед живих роз-

мов та погроз розходили ся з Єзуїтського саду на всі боки міста, Хома з серцем, вирвавши ся з одної такої купи, де всі мовчки і з подякою стискали йому руки, здібав ся на однім закруті хідника зі своїм приятелем і противником, Хомою без серця, який очевидно також ішов із тих зборів, хоч иньшою дорогою.

— Ну, що, іратулювати тобі твоєї блискучої промови? — мовив Хома без серця, всьміхаючи ся іронічно і простягаючи приятелеви руку.

— Говориш „іратулювати“, а думаєш щось иньше, — мовив Хома з серцем бачучи його іронічний усьміх.

— Ти вгадав, — мовив Хома без серця. — Я думав власне про те, що твій професор германістики допитував ся вчора, коли принесеш на семінарію свою працю про „Короля Ротера“, на яку він жде отсе вже пів року.

Хома з серцем махнув рукою.

— Король Ротер! Ну, скажи сам, що кого в світі обходить нині „Король Ротер“ і яка кому користь із того, що я сидіти-му в цюпі та бабрати-му руки в тій мертвеччині? Сам бачиш, яка нині пора!

— Значить, вішаєш свою германістику на кілку?

— Ну, тай далась тобі ся германістика! Хай вона скажить ся без мене! А ти скажи мені, що думаєш про сьогоднішні збори? Який матеріял! Яке поле до діланя, га!

— Чекай, чекай, — мовив Хома без серця, — прийдем і до того. Але поперед усього позволь сказати собі, що на мою думку се ще не льоїка задля того „матеріялу“ і задля того „поля“ покидати ті університетські студії, які могли-б дати тобі коли вже не щось иньше, то бодай яке таке самостійне удержанє.

— Посаду! Ярмо на шию і намордник на уста! — з нетаєною ненавистю скрикнув Хома з серцем. — Ні, дякую красенько. Се не для мене.

— Ну, певно, посада гімназіяльного вчителя, звісно, не велика малина. Але хто-ж тебе силував іти на германістику? Переписуй ся на права! Будеш адвокатом, будеш боронити селян, організувати робітників, будеш незалежним —

— Брехунцем! — не менше злобно втрутив Хома з серцем.

— Чого ж брехунцем? Се-ж уже від тебе самого залежати ме.

— Всяке становище в суспільности накладає пута на душу, на волю, на язик, а я хочу бути свободним, — заявив горячо Хома з серцем.

— А при тім, — тягнув далі Хома без серця не звертаючи увагу на його заяву, — правничі студії дали-б тобі троха більше зрозуміння суспільних відносин, троха більше критичности — —

— Втовкмачили-б мені в голову троха більше конвенціональних брехень та буржуазійних софізмів! — скрикнув із обуренєм Хома з серцем.

— Вибачай, — відповів Хома без серця, — але я мушу висловити тобі свій жаль, що ти з таким запалом і з такою певністю торочиш отій безкритичній масі такі дурниці. Се не свідчить корисно про стан твого розумового підкованя.

— Дурниці! — скрикнув аж немов переполоханий Хома з серцем. — Чоловіче, вкуси себе в язик! Ти сказав хулу. Се-ж ідеї найбільших геніїв людства, Маркса й Енгельса! Се-ж евангеліє новочасної людськості!

— Знаєш, любчику, що сказав небіжчик Гоголь: „Певна річ, Александер Македонський — герой, але нащо ж зараз крісла ломати?“ Ніякий геній не забезпечений від дурниць, та я й не суджу геніїв, а твою сьогоднішню промову. Може ти не зрозумів гаразд тих геніїв, а може вони й помиляють ся. В усякім разі ти не повинен був так говорити.

— Робітники мають право почути раз повну правду про своє положенє і про свою будучину.

— Певно, певно, тільки що ти анї того положеня, анї тим менше тої будущини не знаєш.

— В мене серце краєть ся дивлячись на їх убожество й нужду.

— І ти годуєш їх фантомами.

— І я піддержую їх надію.

— Щоб зготовити їй тим болючійше розбите, коли всі ті пророкованя не сповняться ся.

— Не бій ся, сповняться ся! Мусять сповнитися! Се вже не такі люди, як ми з тобою, обміркували та обчислили. Читай Маркса! Читай Енгельса!

— Читав, братіку, Маркса, але там не знайшов того, чого шукав, тай не знайшов того, що ти говорив. А Енгельсове пророкованє по мойому не може сповнитися ся.

— Не може? Чому?

— А тому, бо збудоване на фальшивих премісах.

— А то які по твоему фальшиві преміси?

— Такі, що колись буде така революція, яка одним замахом доконає побіди визискуваних над визискувачами, утиснених над тиранами.

— Се в тебе фальшива преміса?

— Розумієть ся. Нема ніяких визискувачів, нема ніяких тиранів.

Хома з серцем зупинив ся, мов пригвожджений до місця, і не міг сказати анї слова. Його товариш глядів на нього спокійно, мов отсе сказав річ таку просту й ясну, яка розумієть ся сама собою.

— Як то? Значить, по твоему нема також ніяких пригнетених та визискуваних? — не то промовив, не то простогнав Хома з серцем.

— Ну, се ще не те значить. Ми всі, бідні й багаті, всі ми пригнетені й визискувані. Але наші визискувачі й тирани сидять у нас самих. Се наша апатія, наша дурнота і наша трусливість. Ніякий соціяльний переворот не увільнить нас від них. А доки вони панують, доти й ніяка переміна на ліпше неможлива.

— Ей, ти знов скачеш у сухий проповідницький тон! Учи ся, труди ся, щади! Се ми вже давно чули!

— Розумієть ся! Тільки ніколи гаразд не виконували, — буркнув Хома без серця. — Певна річ, се-ж безмірно легше гоняти ся за фантомами зверхніх тиранів та визискувачів, ніж узяти себе самого в руки і увільнити себе від внутрішніх ворогів. А все-ж таки, повторяю тобі, доки не доконаємо сього внутрішнього увільнення, доти всі теорії соціального перевороту, доти всі соціальні реформи безплідні. Сьогодні увільнені від одного зверхнього натиску люди попадуть завтра під инший, ще гірший.

Оттак розмовляючи приятелі зайшли на квартиру, де жив Хома з серцем. Він, утомлений, ще весь горячий від внутрішнього запалу, кинув ся на софу, коли тимчасом Хома без серця, немов задивлений у щось далеке в своєму нутрі, ходив по хаті широкими кроками.

— Новий лад принесе з собою також нове вихованє, а по кількох генераціях будемо мати нове людство.

— Еге-ж, еге, все тільки якась панацея, якийсь таємничий еліксир на всі хвороби, якась гучна формула і якийсь переказ на будущину, що повинна зробити все те, чого ми не можемо навіть обміркувати гаразд. Се ваша метода, ви всі добродієцьці народу! — бурчав Хома без серця. — Нове вихованє! Як коли-б се було щось таке, що можна отак шасть прасть виссати з пальця і накинути цілій суспільности. Вихованє народа мусить вирости з традиції, з культурного стану того народа, мусить корінити ся в характері, привичках народа, инакше се буде даремна трата часу й сил. Нове вихованє потребує нових учителів, а сих не може народ виписати собі з за границі.

— Значить, поперед усього організуймо вчительську семінарію на нових принципах, — пробував тепер і зі свого боку іронізувати Хома з сер-

цем. — Се мабуть було-б тобі до смаку. Тільки що нема ще того правительства, яке признало би ті принципи, заснувало-б ту семінарію і наставило-б тих нових учителів на посади.

— Не плети дурниць! — сердито відгризнув ся Хома без серця. — Кождай мусить сю семінарію пройти сам у собі і сам із собою, мусить виповісти війну апатії й шаблонуви у всіх формах, мусить сам у собі і в своїм оточенню збудити і піддержувати тугу не за новими порядками, але за новими, висшими духово й етично, культурнішими людьми. Ось у чім діло!

Тут розмову обох приятелів перервав прихід кількох знайомих, університетських студентів, горячих молодих ентузіястів, прихильників Хоми з серцем. Вони всі були ще під вражінем сьогоднішніх зборів, іратували Хому, оповідали свої вражіння та спостереження зі зборів, упоювали ся блискучими надіями на недалеку, радикальну зміну людських відносин. Швидко звичайна розмова стала завдатю івбогою і холодною для їх ентузіастичного настрою вони почали співати. Сама собою з їх уст зірвала ся пісня уложена Хомою з серцем, якої остатні куплети будили серед молодіжи особливий ентузіазм:

Ви в церкві з свічками перед образами,
А ми стоїмо за дверми;
Вам честь за столами поміж богачами,
А слинку ковтаємо ми.

Ми дбаєм, збираєм, тай голі й немиті,
А в вас повні каси й склепи:
Ми постим і сохнем, ви-ж п'яні і ситі,
Вчите нас: молись і терпи!

Терпливість — від вас нам наука єдина,
Від церкви, від шкіл і тюрми!
Терпливість, се наша найтяжша провина!
Оттим то все бідні ми!

Кінцеві два рядки повторено з таким притиском, що аж шибки в вікнах забрязчали. А коли по скінченню пісні в хатині залягла хвилева тиша і всіх лица палали ще румянцями і всіх груди важко дишали з натуги й розбурханого запалу, залунав серед тої хвилевої тиші сухий, уцертний голос Хоми без серця:

— От то, то, то! Терпливість, або ще краще: терпимість, із якою всі ми зносимо свою власну безкритичність та недумство та безхарактерність! Ось чому ми бідні!

І сказавши се він вийшов із хати.

IV.

Минуло пару літ. Хома без серця скінчив права і щез якомсь раптово з горизонту, а Хома з серцем увесь віддав ся діяльності серед міських робітників.

Надійшла ера арештовань і політичних процесів, і оба приятелі здибали ся знов — у тюрмі. Вони належали до двох ріжних процесів, а що увязнених із одного і другого процесу було багато, то їх дали обох до одної казні.

— Ага, шпачку, і ти тут? — зажартував сям разом внемково Хома з серцем, коли Хома без серця, двигаючи величезний сінник, протискав ся крізь вузкі дверці до казні.

— Дуже мене тішить, що застаю тебе в такім добрім гуморі, — відповів „цувак“, коли казню замкнено і ключник віддалив ся.

— І що привело тебе сюди?

— Ат, дрібниця. Я помагав організувати хлопський страйк. Моє арештованє має більше моральний, ніж кримінальний характер.

— Як то моральний?

— Ну, хочуть через се на страйкарів зробити моральний натиск. Скоро страйк буде зломаний, мене випустять на волю.

— Але ж се може всякого обурити! — скрикнув запалюючи ся Хома з серцем. — Організувати страйк, се не жаден злочин. Се вільно, коли тільки не намовляє ся людей до ніяких насильств. За що-ж тут арештувати?

Хома без серця поклонив ся іронічно.

— Спасибі тобі за комплімент! І бачу, що хоч невдалий германіст із фаху, ти все таки практикою здобув деякі правничі відомости. Але як же ти думаєш, ліпше було-б, як би мене арештували дійсно за якийсь злочин? Думаю, що тоді ти мав би більше право обурювати ся. А так — байдуже.

— Ну, може тобі байдуже, але я не можу дивити ся байдужно на очевидну несправедливість.

— Ну, то ти сам певно мусиш мати на сумління якусь немалу провину, коли твоє власне увязненє не лиш не обурило тебе, але ввело в такий незвичайно веселий настрій.

— Моє увязненє? Ну, як би тобі сказати? У нас було дуже бурливе робітницьке зібране, комісар безправно розв'язав його, жандарми кинули ся розтручувати людей, а я крикнув людям, щоб не давали штуркати себе. Люди троха не так зрозуміли мене. Прийшло до бійки, кількох жандармів потурбовано, а потім рушено походом на поліцію, повибивано вікна камінем і так далі. Одним словом — вражінє демонстрації було величезне.

— Скажи яснійше: дурниця була величезна.

— Чому дурниця? Хиба задемонстрованє народної сили і рішучости в обороні свободи слова по твому дурниця?

— Ні, не се дурниця, а те, що така демонстрація була зроблена без намислу, задля дурного, необдуманого слова.

— Елементарний вибух обуреня! — філософічно втрутив Хома з серцем.

— Гумбуг, а не елементарний вибух. Се ви один із другим заводові агітатори псуєте народню масу. Шумними словами, вибухами свого власного, на те вже вишколеного темпераменту (навіть не

чуття, бо пераз дійсне чутє не має з тим нічого спільного) ви те й робите, що бентежите прості, наївні серця людей, підготовляєте, підгріваєте їх, немов насипаєте порохом, а потім кидаєте в той порох запалку, і коли настане вибух — сліпий, легкокомисний, необчислений у своїх наслідках і неясний у своїх цілях — ви ховаєтеся за невідоме, кажете: „Що-ж ми винні? Се був елементарний вибух народнього чуття, народнього обуреня“. Не бійся, як би ти не був систематично підготовив, підбурих їх, вони не були би зробили сього. Значить, вони зробили се задля тебе, тому, що вірили в силу і правду твого слова. Значить, ти повинен сам на себе взяти всю одвічальність за наслідки.

— І що-ж, ти думаєш, що я відрік ся від свого вчинку і не готов відповісти за нього?

Хома без серця зупинив ся перед своїм товаришем і твердо глянув йому в очи.

— Слухай, Хомо! — мовив він. — Коли-б я не знав, що ти чоловік наскрізь чесний, але бездонно наївний, то їй Богу, не говорив би з тобою ані слова більше. „Готов відповісти!“ Але за що-ж ти будеш відповідати? Очевидно тільки за те, що кликнув до людей такі й такі слова. Що-ж се за одвічальність? Нехай і так, що з огляду на дальші наслідки тобі сипнуть за се пару неділь або й пару місяців арешту. Се дурниця і се тобі належить ся. Але я певний, що крім тебе арештовано за демонстрацію ще кількох людей —

— Вісімнацять.

— І що підчас демонстрації крім жандармів і поліціанів потерпіло й демонстрантів не мало —

— Було пять ранених.

— І все те за тебе, за твій оклик. Ну, скажи, як ти уявляєш собі саму можливість одвічальности за ті всі події?

— За ті всі — —?

— Ба, табо то ще не всі! Адже-ж у тій історії найгірший її моральний бік. Найгірше те, що те вмовив сам собі і тим людям іллюзію, буцім то ви

демонструючи отак палицями та камінем робите щось велике, сміле, енергічне, щось таке, що належить до еманципацийної боротьби четвертого стану і творить може один крок у напрямі до здійснення якогось великого ідеалу, коли на правду се тільки переливане з пустого в порожнє.

— Помиляєш ся дуже! Се наше виховуване має до практичної політичної діяльності, до пильнованя своїх прав, — реплікував Хома з серцем.

— Ах ілюзійністе, ілюзійністе! — хитаючи головою мовив Хома без серця. — Не вже-ж ти не бачиш, що се пародія вихованя? Адже я певний, що не один із тих, який у полудне задля твого горячого слова пішов проливати свою й чужу кров на міських бруку, рано дома бив свою жінку, коли посьміла упімнути його за щось, полаяв ся з суєдом, пропив у шинку зайвих двадцять сотиків, за які міг на цілий тиждень зробити радість своїй дитині. Я певний, що та сама маса, яка тепер готова дерти ся по стінах за перше ліпше шумне слово, завтра преспокійно, вусом не моргнувши, дасть собі ущербити найдорожше людське право, або й сама залюбки буде ссати отруту з уст иньшого, хитрійшого від вас, не так наївного псевдо-вчителя. І ти, нездібний передумати сотгі части наслідків свого вчинку, з чистим сумлінням і радісним обличчям говориш, що готов відповідати за нього!

Хома з серцем поник головою при сих словах і мовив сумно.

— Ти без серця!

— Стара байка, — відповів Хома без серця.

— Ти дуже остро судиш. Гляди, коли-б і твою діяльність не осуджено так само остро або й ще острійше!

— Від сього ніхто не забезпечений. І звісне діло, що історія не конструуєть ся, не будуєть ся по наперед уложеному пляну, як будівничий буде дім, а інженер міст. Історія росте з даного ґрунту і з даних сімен, як росте збіже або ліс. Елементи свідомого й несвідомого, наміреного й ненаміре-

ного мішають ся в ній що хвиля. Тисячні впливи й імпульси переплітають ся і поборюють себе, змінюючи через се свій напрям, свою інтензивність, навіть свій зміст, і для того результат виходить звичайно зовсім не такий, якого надіяли ся ініціатори й діячі певного руху.

— Що я чую! — скрикнув весело Хома з серцем. — Наш завзятий раціоналіст, поклонник розуму і його єдиноспасительної місії навернув ся на соціалістичну віру, на матеріалістичний світогляд!

— Тя не зовсім точно висловив ся, — відповів Хома без серця. — Я не навернув ся від розуму до матеріалістичного розуміння історії, але дійшов до нього розумом. Тай моє розумінє історії зовсім не таке матеріалістичне, як ваших Марксівців. Бо допускати вагу несвідомого, елементарного в історії, се ще не значить допускати в ній виключно самі матеріальні чинники. В сфері духа несвідоме й ненамірене грає ще далеко більшу роль, ніж у сфері матеріальних явищ. І в додатку, друже мій, моє розумінє історії відразу показує ілюзійність усіх соціалістичних чи яких иньших конструкцій будущини і безпредметовість суперечок про таке чи инакше уформованє тої будущини.

— Он як! — скрикнув Хома з серцем. — Значить, усе те, вся боротьба за поліпшенє долі робучих мас, усе змаганє до соціалістичного ідеалу, вся агітація — то зайве на твою думку?

— Не плутай, братіку! — остро скрикнув Хома без серця. — Не боротьба зайва, не змаганя зайві, але зайві всі рецепти будущого устрою, всі конструкції, всі так звані ідеали. Або ще краще, навіть вони не зайві, бо і в них єсть елементи руху, розвою, сконцентрованя енергії. Але треба завсїгди розуміти і вияснювати, що се не жадні справжні ідеали, не жадні сьвятощі, а тільки виплоди нашого власного духа, форми нашого думаня, що з нами разом минуть і мусять змінити ся. Ось що треба тямити, а не дурити людей, що ви знайшли панацею, яка раз на завсїди вилічить усі їх болячки.

— Але люди потребують віри, потребують догми, потребують чогось певного, неповорушного, до чого-б мали добивати ся і скуплювати свою енергію.

— А на мою думку ти помиляєш ся. Всього того потребують не люди, а ті наші старі тиранита визискувачі, що сидять у нас самих і яких ми препобожно, нетиканих і невменшених передаємо своїм дітям і внукам, не вважаючи на всю нашу освіту й цивілізацію. Наша духовна лінь і безкритичність, наша трусливість та апатія, ось хто потребує віри, догми, неомильної рецепти на те, що буде і чого ніхто не знає і не може знати.

— Одно мені дивно, — мовив по хвилі глибокої задуми Хома з серцем, — як се ти з такими поглядами дійшов до аранжованя хлопського страйку.

— О, зовсім по просту, а властиво, можна сказати, іронією історії, яка носить кулі зовсім не туди, куди вистрілює їх наша воля. Я власне скінчив права і поробив екзамени, коли нараз умер мій батько. Лишила ся мати немічна та хоровета, лишило ся шестеро дрібних дітей... А господарство у нас гарне, велике, потребує не лише рук, але й голови. Зрозумієш, що розглянувши ся в ситуації я постановив замість судової та адвокатської практики лишити ся дома та вести господарство. Я зробив ся знов мужиком і помалу війшов у свою ролю. Зі шкіл виніс я не одно таке, що могло дуже стати в пригоді селу. Я став громадським писарем, викуривши з села давнього писаря, збанкротованого канцеліста, пяницю, безсовісного деруна, та ошуканця. Я зорганізував читальню, поставив на ноги цілу молоду партію в селі, допоміг їй вибрати нову раду громадську і нового війта. Ну, одним словом, звичайна історія. Богато оповідати, а мало слухати. А головно, я пробував освічувати селян, освічувати у всіх питаннях громадського, матеріяльного і духового життя. А страйк против дідича зовсім не лежав у моїм пляні. Та розумієть ся, коли збільшена сьвідомість і вироблене почуте селян самі дійшли до того, що боротьба з панськими посіпа-

ками та їх визиском зробила ся конечною, то й тут я, не висуваючи себе на перед, не накидаючи ся на проводиря, але й не ховаючи ся за чужі плечі, повів діло так як умів і як серед даних обставин було можна. Нас арештовано десятьох, але ми можемо сьміяти ся з того. Наше поле оброблене, а пан уже тепер має таку научку, що її не легко забуде. Зрештою головна річ, що була причиною страйку, вже тепер осягнена: пан нагнав нелюдяного завідателя, що знущав ся над робітниками і кривдив їх при виплатах. Тільки що наші селяни в розпалі боротьби розширили свій первісний плян і хотіли осягнути ще дещо понад те, ну, і се довело до нашого арештованя. Але се пусте. Ми ставимо собі пляни скромні, близькі, можливі до осягнення коли не тепер, то в четвер; се не жадні догми, не жадні сьвятощі, а просте діло рахунку. Не можна осягнути так, попробуємо инакше.

— Цікаво знати, що се за плян? — запитав Хома з серцем.

— О, плян простий: погодити „хату“ з „двором“.

— Що? — скрикнув зачудований Хома з серцем. — І ти вже тої співаєш? І ти на угодову дорогу йдеш? А чи то давно, як ти статистичними та всякими иньшими аргументами доказував, що така згода неможлива, що мусить прийти до боротьби.

— Адже бачиш, що ми й стоїмо в самім розпалі баротьби.

— І міркуєте про згоду?

— Так як вояк у війні про мир.

— Значить, усе таки допускаєш можливість мира?

— Розумієть ся. Коли не стане у нас дворів із чужонародним, паразитним населенем, тоді не буде з ким ані за що бороти ся. Отсе наш невеличкий ідеал і ми вже дещо приспособили для його осуцненя.

— І думаєш, що по осягненю того, як ти кажеш, ідеалу селянське жите піде краще?

— Я про се не думаю. Бачу камінь серед шляху і добираю способів, щоб його усунути, аби

шлях був рівний і безпечний. А тоді поїдемо далі. Певно, що там напіткаємо знов якусь нову заваду і певно не одну. І що з того? Будемо усувати кожду за чергою і їхати далі. Але поперед усього я не думаю так як ви, що осягнувши якийсь хоч би по моему ідеальний, соціалістичний лад ми вже тим самим станемо на точці, де історія зупинить свою течію і розвій знайде собі мету, з якої вже нікуди йому буде рушити далі. Отсього я не думаю і таке думанє вважаю догматичним і наївним.

У тюрмі вільного часу багато, і оба Хоми мали час виговорити ся. Але по кількох днях Хому без серця покликали до протоколу і випустили на волю, і Хома з серцем знов на довго стратив його з очий.

V.

Роки минали від того часу. Хома без серця нічого не давав про себе чути. Його старі товариші згадували його часом тай махали рукою. Пропав чоловік, закопав ся десь на селі, зхлопів зовсім. Та від часу до часу виринало його імя в газетах при ріжних нагодах: тут він заснував читальню, там обіймав люстрацію всіх читалень у повіті, то знов його заходами заснувало ся повітове політичне товариство, то він їздив із популярними відчитами по селах, устроював театральні вистави, організував огневі сторожі. Звільна всі привикли до того, що де була яка просвітна чи організаційна робота в тім повіті, там певно була його рука, його фактичний провід. На чоло, до репрезентованя він не пхав ся, але робив, давав приклад, агітував. Він справді „зхлопів“, осів на батьківськїм ґрунті, який значно розширив при парцеляції панського фільварку, закупленого за його приводом двома сумежними громадами, оженив ся з селянською дівчиною, яка за його намовою скінчила вчительську семінарію і здобула диплом на народню вчительку, засідав

у громадській раді і навіть був шість літ громадським начальником, і всюди, на кождім полі діяльності старав ся дати своїм співгромадянам приклад сумлінності, точности в сповнюваню своїх обовязків, розумного веденя дїл і незалежного, свобідного суду і слова. Він відразу поставив себе так, що не потребував нікому стояти о ласку і не бояв ся сказати правду. Звільна здобув він собі признанє і пошану у селян не лише свого села, але й цілого повіту; як громадський начальник він дав себе пізнати й повітовим властям і хоча за його правдомовність, непідкупність та популярність його не любили, хоча староство два рази касувало його вибір на начальника, все таки своїм характером і знанем він і тут виборов собі певний респект. Його вибрано до повітової ради і навіть до повітового віділу, де він мав нагоду і змогу остро дивити ся на пальці всім тим, що завідували повітовою господаркою. І всюди він був той сам практичний, до високої фразеології неприхильний, безсердечний, але розумом ясний і чесний Хома.

А його старий приятель усе ще був агітатором, газетярем, борцем у великій, всесвітній боротьбі праці з капіталом. Він кілька разів кандидував до ради державної, але все перепадав; видавав різні газети, які раз по разу конфісковано і які швидко упадали з вичерпаня сил, і провадив оживлену конспіраційну та організаційну діяльність. Він їздив по робітницьких зборах від міста до міста, забирав голос у політичних і економічних справах, радив добивати ся загального, рівного і тайного голосованя, промовляв горячо за рівноправністю жінок, вияснював робітникам свій плян федеральної перебудови Австрії і федеративного перестрою соціально-демократичної організації. Робітницькі організації вибирали його своїм делегатом на міжнародні соціально-демократичні з'їзди і він підносив і там свій голос у різних високих питаннях. Одним словом, його імя було голосне в краю і по троха й по за його границями і часто стрічало ся в газетах: одні його

лаяли, иньші величали, та всі віддавали признане його енергії і бездоганному особистому характерови.

Від мимовільної стрічі в тюрмі оба колишні приятелі не бачили ся. Хома з серцем, маючи очи звернені на широку арену політичного та міжнародного робітницького життя зовсім забув про старого товариша, що добровільно, здавалось йому, пірнув у каламутні хвилі буденщини. Натомість Хома без серця пильно слідив по газетах за діяльністю свого тезка і коли недавно йому довело ся загостити до Львова, не проминув нагоди, щоб відвідати його. Не розпитуючи за його квартиру він подав ся до одної звісної каварні, де Хома з серцем отсе вже трицятий рік усе правильно в тім самім часі і при тім самім столику випивав чашку чорної кави і з купи газет набирив ся політичної і всякої иньшої премудрости. Хома з серцем дуже постарів ся, посивів і вилисів, але його очи все ще палали лагідним огнем і рівночасно неначе плавали в водиці.

— Ну, як ся маєте, Хомо з серцем? — промовив приступаючи до нього якийсь довговязий, та про те кремезний і сильно сонцем обгорілий селянин, простягаючи йому грубу, мозолясту і порепану руку.

— Не пізнаєш мене? Я Хома без серця, — сказав сей і голосно засьміяв ся.

— А, здоров був! здоров був! — промовив Хома з серцем і озирнув ся якось немов затурбований.

— Конспіруєш і боїш ся шпігів? — випалив просто з моста Хома без серця.

— Ей, що! Ти все любиш жартувати! — відповів Хома з серцем і додав понижаючи голос: — Розумієть ся, в теперішніх часах чоловік ніколи не безпечний перед тими добродіями...

— І маєш що таїти перед ними? Так, так! Усе однаковий! А може боїш ся, що я сам...

— Ну, що ти вигадуєш! — скрикнув немов переляканий Хома з серцем. — Знаєш що, ходімо до Стрийського парку. Там я знаю такий затишний куток... Можемо побалакати без перешкоди.

— Про мене, хоч я волів би лишити ся тут. Так давно вже чоловік не дихав тим каварняним повітрем. Знаєш, іноді тужно за ним... привикнеш до нього так, як інші привикають їсти арсенік.

Вони вийшли з каварні, посідали на трамвай і поїхали до Стрийського парку, який іще був зо-всі безлюдний.

— Ну, як же йдуть твої конспірації? — за-питав Хома без серця. — Розумієть ся, твоїх се-кретів я не хочу знати. Питаю лише так загалом. Знаєш, я читав твої брошури і твої промови і дещо з твоїх газетних статей.

— Ну, і щож скажеш про них?

— Бачу в них одну цікаву еволюцію, і власне ся еволюція довела мене до того, що я сьогодні зважив ся по довгих роках відшукати тебе. Я рад би з твоїх власних уст почути, що маю думати про неї. Та поперед усього скажи мені по щирости: під-держуєш усе ще надію бідних людей?

— Так, хоча — —

— Хоча сам ти стратив її! Я так і знав. Гей, гей, великий переворот заставляє довго ждати на себе, не приходить.

— Се ще не найгірше лихо, — відповів із за-турбованим видом Хома з серцем. — А бачиш от що! Люди, як звичайно, по дорозі до тої далекої мети познаходили багато дечого такого, що довело їх до забуття властивої мети. Уряд дав нам новий закон промисловий, каси недужих та забезпеченя від випадків, попхнув людей до організації, дав ніби то їм самим у руки поправу їх долі. Якийсь час здавало ся, що вони засукавши рукави взяли ся до праці. Переведено завзяту боротьбу за опановане тих інституцій, і справді соціально демократичні ро-бітницькі організації одержали побіду. Виборено та-кож сяку таку свободу слова і зборів. Такі глупі процеси, якими мордовано нас колись, тепер, можна сказати, вже неможливі...

— Але-ж се все дуже гарно! — скрикнув Хома без серця.

— Власне, власне се найгірше! — пропищав майже трівожно Хома з серцем. — Люди не мають тепер за що бороти ся, нудять ся, розкрадають гроші в касах, сварять ся за особи і свищуть на принципі.

— Для мене се зовсім ясне й природне. Ви до своїх нових організацій поприймали старих тиранів та визискувачів, і вони тепер панують над вами по своєму звичаю.

— Старих тиранів і визис — —

— Ну так, стару апатію, безкритичність, лінивість та трусливість.

— Ей, жартуєш, а діло занадто поважне. Нужда у тих людей велика, моральна може ще гірша ніж матеріальна. В мене серце розриваєть ся, коли дивлю ся на се все, коли мушу бути свідком, безрадним свідком її зросту. І ось я дійшов до переконання, що дотеперішня дорога була хибна.

— Ну, нарешті! — скрикнув із відтінком радості Хома без серця.

— Уряд похнув нас на дорогу мирного розвою, організації, парламентарної праці. Він знав, що чинить. Се була хитра штука, спосіб, щоб звести нас із нашої властивої революційної дороги. Коли дальше підемо в тім напрямі, мусимо занідити і зогнити; гниль міщанських партій уділюєть ся й нам. От тим то я прийшов до переконання, що конче треба звернути на иньшу дорогу.

— На иньшу дорогу?

— Так! Сили нагромаджені доси в легальних організаціях випробувати і насталили в нелегальній боротьбі.

— І змарнувати.

— Виборену доси міру політичної свободи ужити як операційну підставу для основаня великої боевої організації.

— І стратити.

— Ах, не перебивай мене! Хто нічого не має, той не може нічого стратити.

— А те, що доси виборено і запрацьовано, се ти вважаєш нічим?

— Се ще гірше як ніщо. Се ілюзія чогось, чого на правду нема. Мусимо нарешті взяти ся серіозно до діла. Мусимо в ту лїнivu масу вітхнути зворушенє, пристрасть і огонь.

— Значить що-ж? Убійства, барикади, á la lanterne?

— О, ні! Сї старі боєві способи належать до історії. Ми держимо ся новочасної тактики: бемо ворога в його власности, в його засобах, в його почуттю безпечности, мусимо ad oculos задемонструвати йому неможливість удержаня теперішнього порядку на всіх точках.

— Отже все таки пожежі, вискоки зелїзниць із шин, або може лише крадіжки по касах, фальшиві телеґрами, викликуванє панїк на біржах і всякі подібні штуки?...

— Як що покажуть ся, як що покажуть ся, — буркнув Хома з серцем.

— Слухай, друже Хомо, — мовив другий по короткій роздумі. — Я може змужичив ся і здичїв, але ся твоя новочасна страва мені зовсїм не до смаку.

— А про те се одинока дорога.

— Дорога розпуки.

— Нехай і так. Але розпука також велика сила.

— Як бомба. Лусне і вбє.

— Ні, посїє нове жите на руїнах старого.

— Ти здавна був кепський — не хочу казати, фальшивий пророк. Але сим разом — слухай друже, справа дійсно серіозна. Я дивлю ся на се діло зі становища великої більшини людности нашого краю, селян і робітників. Яке їм діло — найбільшій частині з них — до твоїх шалених плянів? Чи се їм поможе що, хоч крихіточку?

— Результат вийде всім на добро.

— А як і результату ніякого не буде? Як се стане ся лише в інтересі політичних та фінансових верховодів, що раді би зробити *tabula rasa* зі всім, що здобув народ і що виборено для народа, щоб потім без перешкоди ловити рибу в каламутній воді? Слухай, друже Хома! Ся твоя найновіша теорія, ті комітети розпуки, се навертанє на нелегальну дорогу, — все те виглядає око в око як робота платних провокаційних агентів.

Хома з серцем зірвав ся зі свого сидження на парковій лавці.

— Що!... Таке підозрінє... від тебе! — пробу-бонів він не можучи стямити ся.

— Заспокій ся! Сядь, — мовив той спокійно. — Се не підозрінє, а що найменше не таке підозрінє, яке могло-б діткнути тебе особисто. Се тільки увага чоловіка постороннього, непосвяченого в тайники ваших конспірацій. Я не знаю складу ваших комітетів, не знаю, з ким ти конспіруєш, але досить добре знаю твою невлічиму наївність. Та подумай лише, може й історія колись буде такими самими очима дивити ся на тебе й на твою роботу. Що у тебе в серці, які чуття попихають тебе на перед і доводять до такої нещасної роботи, се щезне в історичній перспективі. Лише результат буде видний і по ньому будуть судити тебе. Історія також без серця.

— Що мені до історії! Що до її суду! — простогнав Хома з серцем. — Коли-б я тільки міг допомогти тим бідним людям у їх нужді під сю хвилю!

— І думаєш, що поможеш їм збільшуючи їх нужду, роблячи їм доступ до сьвітла та свободи ще стрімкішим, ще неприступнішим?

— Але ж вони ще тепер не вміють зносити свободи і сьвітла. Лише під гнетом мусять загартувати ся. Тільки гнет викличе противділанє з їх боку.

— Знаєш се так напевно? Гнет викликає противділане лише в еластичних тілах. А м'яккі, безопірні роздавлює. Свобода, се не ланцюх, який можна склеїти в огні і сформувати ударами молота. Свобода, се коштовний плід, що досягає і набирає ся солодощів у соняшнім сьвітлі й теплі.

Хома з серцем похилив голову і шептав:

— Все одно! Я вже не можу вернути назад. При великих рухах усе так: ізразу чоловік думає, що попихає і кермує, а нарешті бачить, що його самого пхають і несуть. Я не можу вернути назад. Діло мусить піти своєю дорогою.

— В такім разі бувай здоров! — мовив Хома без серця. — Я не хочу більше мати з тобою ніякого діла. Наші дороги розходять ся.

І він устав із лавки.

— Підіжди ще, — благав той. — Бачиш, може то воно не вийде так погано, як ти міркуєш. Ходи, я розповім тобі дещо подрібнійше.

— Не треба, — відповів Хома без серця коротко. — Я навмисно відшукав тебе, щоб остерегти тебе. Але тепер, коли ти зайшов занадто далеко і, як кажеш, не можеш вернути назад, — тепер про що нам балакати? Наші дороги розійшли ся.

І він зробив крок.

— Ах, як би ти знав, який я нещасний, яке любе було-б мені одно одніське ласкаве слово, слово заохоти та піддержки з твого боку в сій хвилі! — зітхнув Хома з серцем.

— Було-б підло з мого боку сказати тобі в сій хвилі таке слово! — відрізав Хома без серця за-тискаючи зуби.

— Ах, Хомо, Хомо! Остро судиш! Ти без серця і тому так остро судиш. Не осуджуй, щоб і тебе не осудили.

Хома без серця обернув ся і мовив:

— Ліпше не мати серця, як мати його на невідповіднім місці. Бувай здоров!

І він пішов. А Хома з серцем сидів іще кілька мінут на лавці, а потім якимось зломаним ходом поволік ся також до міста. А коли по кількох днях одержав телеграму про велику пожежу в Бориславі, про покликане компанії війська і про кроваві розрухи, то поблід іще дужше ніж звичайно і почув, немов би щось закололо його в серці.

Другого ранку знайшли його неживого в ліжку. Обдукція виказала розрив серця.

О п о в і с т к а .

„Українсько-руська Видавнича Спілка“ видала доси отсі книжки :

В першій серії :

	Ціна в короновій вал.	
1. С. Ковалів. Дезертир і иньші оповіданя . . .	1·60	К.
2. Іван Франко. Поеми	1·60	„
3. О. Кобилянська. Pokopa і иньші оповіданя .	1·40	„
4. Гю де Мопасан. Дика пані і иньші оповіданя	1·30	„
5. І. Франко. Полуїка і ин. борисл. оповіданя	1·40	„
6. Н. Кобринська. Дух часу і иньші оповіданя .	1·60	„
7. Кнут Гамсун. Голод, роман	2·20	„
8. Леся Українка. Думи і мрії. Поезії	1·60	„
9. С. Ковалів. Громадські промисловці, опов. .	1·60	„
10. У. Шекспір. Гамлет, принц данський	1·80	„
11. Генрик Понтонпідан. Із хат. Оповіданя . . .	1·40	„
12. Богдан Лецький. З життя. Оповіданя	1·20	„
13. Гергарт Гауптман. Візник Геншель	1·60	„
14. М. Коцюбинський. В путах шайтана. Оповід.	1·60	„
15. У. Шекспір. Приборкана гоструха	1·40	„
16. Панає Мирний. Лихі люди	1·40	„
17. В. Короленко. Судний день	1·20	„
18. У. Шекспір. Макбет	1·60	„
19. К. Гуцков. Урієль Акоста	1·40	„
20. У. Шекспір. Коріолян	1·80	„
21. М. Яцків. В царстві сатани	1·60	„
22. Панає Мирний. Морозенко	0·90	„
23. Леся Мартович. Нечитальник	1·60	„
24. М. Коцюбинський. По людському	2·00	„
25. В. Оркан. Скапаний сьвіт, драма	1·00	„
26. Василь Стефаник. Дорога, новелі	1·60	„
27. У. Шекспір. Юлій Цезар	1·60	„
28. Л. Толстой. Відродженє, (3 томи)	3·60	„
29. К. Гавлічек-Боровекій. Вибір поезій	1·60	„
30. Ф. Заревич. Хлопська дитина	1·80	„
31. І. Франко. Коваль Бассім	1·60	„
32. У. Шекспір. Антоній і Клеопатра	1·80	„
33. Е. Тимченко. Калевала, фінська епопея . . .	3·00	„
34. О. Катренко. Пан Природа і ин. оповіданя .	1·40	„
35. У. Шекспір. Багато галасу з нечевля	1·60	„
36. Іван Франко. Сім казок, новелі	1·40	„
37. С. Воробкевич. Над Прутом, поезії	1·60	„
38. У. Шекспір. Ромео і Джульєта	1·80	„
39. К. Сроковський. Оповіданя	1·40	„
40. А. Кримський. Пальмове гилля, (3·00) . . .	2·00	„
41. О. Кониський. Молодий вік Макс. Одинця .	2·00	„
42. Гю де Мопасан. Горля і иньші оповіданя .	1·30	„
43. В. Кравченко. Буденне житє. Оповіданя . .	2·00	„
44. У. Шекспір. Король Лір	1·80	„
45. Д. Лукіянович. За Кадильну, повість	3·00	„
46. Г. Гайне. Подорож на Гарц	1·20	„
47. І. Франко. Захар Беркут (брош. 1·20) К. опр.	1·60	„
48. У. Шекспір. Міра за міру	1·40	„

49.	М. Коцюбинський. Поєдинок і ин. опов.	2·00	К.
50.	О. Стороженко. Марко проклятий, поема	1·40	"
51.	С. Ковалів. Рыболови.	2·00	"
52.	Марко Вовчок. Народні оповідання. т. I. (1·60)	2·00	"
53.	П. Мирний. Серед степів. Оповідання	3·00	"
54.	Е. Ярошинська. Перекиньчики	2·60	"
55.	В. Винниченко. Повісти й оповід.	3·00	"
56.	Л. Мартович. Хитрий Панько	1·50	"
57.	В. Вересаєв. Записки лікаря	3·00	"
58.	М. Вовчок. Народні оповідання Т. II. (1·60)	2·00	"
59.	М. Горький. Мальва і інші опов.	2·50	"
60.	М. Дерлиня. Композитор і інші опов.	2·00	"
61.	Ю. Заєр. Легенди.	2·40	"
62.	А. Чехов. Змора і инь. опов.	2·40	"
63.	Н. Кобринська. Ядзя і Катруся та инь. опов.	1·80	"
64.	Д. Лукіянович. Від кривди, повість	2·00	"
65.	А. Чайковський. Оповідання	2·00	"
66.	Марко Вовчок. Народні оповідання, т. III.	3·80	"
67—68.	І. Левицький. Хмари.	4·80	"
69—70.	Е. Золя. Жерміналь	6·00	"
71.	О. Маковей. Оповідання	3·00	"
72.	І. Франко. На лоні природи.	3·60	"
73.	Кароль Кавці. Народність і її початки (0·60)	1·00	"
74.	Фр. Енгельс. Людвік Фаєрбах. (0·50)	0·90	"
75.	Фр. Енгельс. Початки родини, (1·50)	1·90	"
76.	Ш. Сеньобб. Австрія в XIX століттю (0·80)	1·20	"
77.	В. Будзиновський. Хлопська посілість (2·00)	2·40	"
78.	Е. Флямаріон. Про небо (2·00)	2·40	"
79.	М. Драгоманів. Переписка (вичерпано)	1·80	"
80.	С. Степняк. Підземна Росія (3·00)	3·40	"
81.	Адріян. Аграрний процес у Добростанах (1·00)	1·40	"
82.	І. Тен. Філософія штуки (1·00)	1·40	"
83.	Дж. Інґрем. Історія політ. економії	4·00	"
84.	Е. Феррієр. Дарвінізм. (1·30)	1·70	"
85.	Й. Конрад. Національна економія (1·90)	2·30	"
86.	В. Стефанік. Мое слово, оповідання (3·60)	4·00	"
87.	Ж. Масперо. Старинна історія східних народів т. I. (2·40)	2·80	"
88.	М. Коцюбинський. У грішний світ (1·60)	2·00	"
89.	М. Карсєв. Філософія культурної й соціальної історії XIX ст. (2·40)	2·80	"
90.	О. Кобилянська. До світа. Новелі і нар. (2·40)	2·80	"
91.	О. Авдикович. Моя популярність (2·20)	2·60	"
92.	Е. Фрас. Нарис теології (1·20)	1·60	"
93.	Б. Лепкий. Кара та інші оповідання (2·00)	2·40	"
94—95.	П. Стороженко. Історія західно-європей- ських літератур до кінця XVIII ст. (4·00)	4·40	"
96.	Г. Байрон. Чайльд Гарольд (1·40)	1·80	"
97.	М. Драгоманів. Шевченко, українофіли й со- ціалізм (1·60)	2·00	"
98.	Марк Твайн. Том Соєр (2·60)	3—	"
99—100.	Е. Шієрер. Політична історія Палест. (3·10)	3·50	"

Книжки під чч. 73—100 друковані в давній другій серії (Науковій Бібліотеці). Цифри в скобках подані за брошуровані примірники.

UNIVERSITY OF ILLINOIS-URBANA

3 0112 082554855